

1700 Ft

2024-4
LXII. évfolyam

Életünk

2024-4

SZERZŐINK:

Alexa Károly (1945), Egyházashetye-Budapest ■ Atwood, Margaret (1939), Toronto-Pellec Island, Kanada ■ Bálint Zsolt (1962), Budapest ■ Buji Ferenc (1962), Nyíregyháza ■ Czetter Ibolya (Szombathely) ■ Fábíán László (1940), Zsennye-Budapest ■ Hegyi-Botos Attila (1970), Budapest ■ Hermann Hesse (1877–1962) ■ Huxley, Aldous (1894–1963) ■ Kovách Aladár (1908–1979) ■ Molnár Miklós (1946), Sopron ■ Polgár Csaba (1942–2016) ■ Puskin, Alekszandr Szergejevics (1799–1837) ■ Simon Lajos Zoltán (1970), Budapest ■ Sümegi György (1947), Budapest ■ Ungár Péter (1991), Budapest ■ Zalán Tibor (1954), Budapest

Jelen számunkat Polgár Csaba fotóival illusztráltuk

irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat

MI ÉS A VILÁG

ÉLETÜNK

TARTALOM

FÁBIÁN LÁSZLÓ ■ A szánalom virtusa (regény) / 2

F. L. ■ Polgár Csaba fényképei / 84

HEGYI-BOTOS ATTILA ■ Terra immaculata / 85

BUJI FERENC ■ „Babérkoszorú helyett töviskorona” (Hajnóczy Rózsa posztumusz kálváriája) / 86

SIMON LAJOS ZOLTÁN kritikája Adamik Tamás legújabb verseskönyvéről / 142

ZALÁN TIBOR ■ Hamletrock (jelenet a színdarabból) / 146

BÁLINT ZSOLT ■ Hermann Hesse-fordítások és kommentár / 151

UNGÁR PÉTER ■ Egy Atwood-vers és fordítói jegyzet / 157

ALDOUS HUXLEY ■ Az érzékelés kapui (részlet) Molnár Miklós fordítása;

MOLNÁR MIKLÓS ■ Megcsördítem a gadamert (esszé) / 159

FÁBIÁN LÁSZLÓ ■ Kalandozások egy Puskin-vers körül / 169

CZETTER IBOLYA ■ Egy író sorstalansága (Kristóf Ágota magyarországi recepciója) / 172

KOVÁCH ALADÁR hagyatékából (Bartók, Márai, Borbándi) ■ Közzéteszi Sümegi György / 194

ALEXA KÁROLY ■ Emigráció, irodalom? It is over... / 205

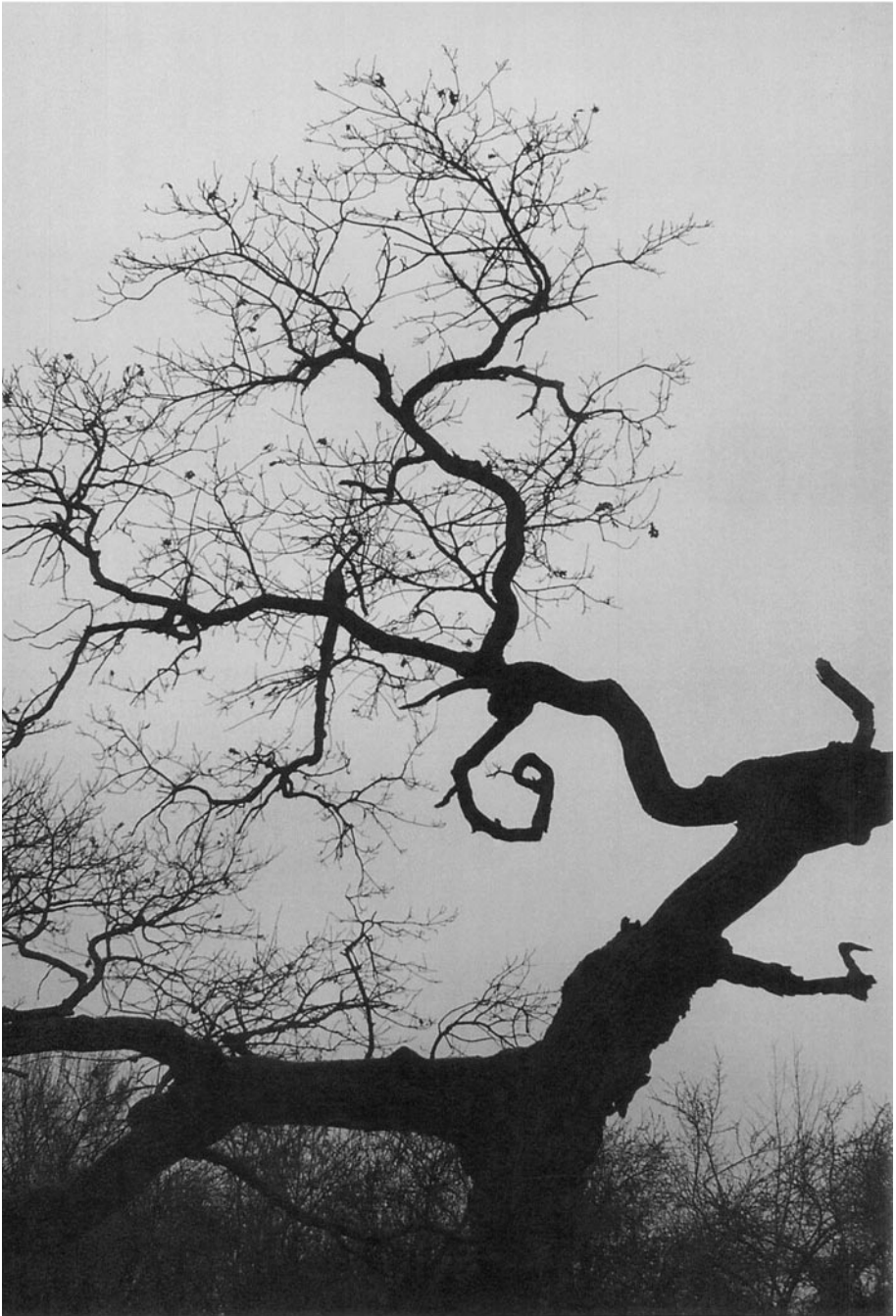
A FOLYÓIRAT KIADÁSÁT TÁMOGATÓ ÉS KEZELŐ SZERV:
MAGYAR KULTÚRÁÉRT ALAPÍTVÁNY

ÉLETÜNK

Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat • LXII. évfolyam

Kiadja: Berzsényi Dániel Könyvtár – Szombathely MJV Önkormányzata • Felelős kiadó:
Dr. Baráthné Molnár Mónika, tel.: 94/513-530, mobil: +36-30/953-2300 • Főszerkesztő: Alexa
Károly, e-mail: karoly.alex@gmail.com, tel.: 06-30/583-0302 • Előfizetésben terjeszti: BDK
9700 Szombathely, Dr. Antall József tér 1., Tel.: 94/513-537; elofizetes@bdk.hu • Előfizetési
díj egy évre: 6800 Ft, egyes számok ára: 1700 Ft. Megjelenik negyedévente, 460 példányban.
• Nyomdai előkészítés, nyomtatás: Papírmanufaktúra Kft. • ISSN–0133–4751

FÁBIÁN LÁSZLÓ

A szájalom virtusa

KÜZDŐTEREK ÉS KÜZDŐFELEK

Én az ember nagyságát nem aszerint ítélem meg, hogy mekkora erőket hoz mozgásba... Hanem aszerint, hogy milyen ízt érzek a számban. Ez a vérem szubjektív logikája, ami szerint nagy ember az, aki tanítani tudja a hatalom birtokosait, ezeket az idiotákat, ezeket a hatalmaskodó übermischeket, a nagyokat... Akik a csőcseléket vezetni tudják, igen, nem vagyok demokrata.... a csőcselék hatalmat tud teremteni, ha hentesbárdot adnak a kezébe, akkor kaszabolni, gyilkolni és győzni tud, vagy korbáccsal az urnákhoz lehet hajtani őket, ha éppen választási győzelemre van szükség, de győzedelmeskedni a szellem világában, a világot a haladás útján csak egy hajszálnyival előbbre vinni – arra a csőcselék nem képes!!! A Nagy Emberek vezetni tudják a csőcseléket, de a Nagy Szellemek nem ülnek lóhátra, ők nem...

Per Olov Enquist: Hamsun

Jóemberek, minek jöttetek a világra? Otthonaitok érdektelenek – színiültig megszokással. A konyha kesernyész illata terül rá a komor lakásokra... Férfiak, akármennyit töprengtek is, bárhogy kalkuláltok abszurd geometriákkal, a világegyetem börtön, ahonnét soha nem lesz szabadulástok...

Guido da Verona: Maria Magdolna, bontsa ki hajfonatát

1

Haláláról értesítettek.

A kerítésben a jezsámen ugyanazt a jázmin-illatot revellálta, amit nagyanyám idejében. Tavasszal nem illik meghalni, bár anyám is elkövette. Most azonban egy másik halál érint.

Valójában nem lepott meg, annyi nyavalyával viaskodott mindig, jóllehet ez a viaskodás sosem látszott rajta; onnét tudom, hogy nagyritkán belendült a panaszba, de csak négy szemközt vagy hatszemközt, a férje előtt nem volt titkolni valója bajairól. Már jó ideje idegenben éltek; valahol a Rajna felső folyásánál egy kisvárosban, amelyet – emlékezetem szerint – macskái tettek híressé (hírhedetté? nem is tudom); a város egyik jelentős terén emlékmű örökítette

2

meg a jeles macskák tevékenységeit – nagyvonalúan kezelt körvonal-vésetekkel személyesítve meg őket a térplasztikán. Emlékszem, egy alkalommal – már-már büszke díszlítésben keresztezte sétautamat egy méretes kandúr; róla azonnal a városka leghíresebbje jutott eszembe, azazhogy: nyomban azonosítottam a hőssel, merthogy tökéletesen igaza lehet Schopenhauernak, szerinte ugyanis az a macska, amit most az udvaron lát, háromszáz évvel ezelőtt is ott üldögélt.

Ahogy Kater Hiddigeigei átvonult előttem, az időre emlékeztetett, amely egyszer majd elrabol engem ebből a macskahistóriából is: neki kijár a további háromszáz év, én viszont kényes tudatommal fölélem addigra minden időmet.

Miképpen az asszony, akinek elmúlásáról minapában értesítettek.

Nem tudom bizonyosan, de valószínűnek tartom, hogy mielőtt ebbe a városkába költöztek volna, ismerhette a macskák itteni mitikus tiszteletét; férjével ők egy perzsa párossal (az egyik angora volt) érkeztek, amelyek, ha valaha lehettek talán *katerok*, ide már nemiségük elvesztésével érkeztek, viszont kitűnően megtanulták a polgári asztali illemet, gazdáikkal egy asztalnál étkeztek – saját porcelántányéraikból. Korábbi lakhelyükre (majdnem azt írtam: szálláshelyükre) szintén macskával érkeztek: egy gyönyörű és lekenyerezően barátságos burmával, amit úgyszólván irigyeltem tőlük. Pusztulásáig simogató-sdoromboló barátságban voltunk, lehangolt távozása.

Gazdájáé pedig még nagyobb szomorúsággal érintett; végtére is évekig majdnem közvetlen szomszédok voltunk falumban, egy idő után meglehetősen sűrűn összejártunk, jókat ettünk, jókat ittunk, törekvő szakszerűséggel macskáztunk, később, amikor beszereztek egy kutyát, némi figyelmet a derék állatnak hasonlóképpen szenteltünk. Egy élesszájú falubeli – rögvest beköltözésük után hírelni kezdte, hogy nemcsak medencét építenek a kertjükben, de *éneklő* békákat vásárolnak bele, hogy hangversenyüket élvezhessék. A hírnek a fordítottja volt igaz: a férj vödörszámra hordta ki az úszómedencéből kifogott békákat a falu melletti halastóba, hogy zavartalan életük legyen. Az *énekes békák* azonban jóval mulatságosabb poénnak tetszettek, nem beszélve arról, hogy akár erősítette a gyanút: a gyűtt-ment külföldiek bolondériái kiismerhetetlenek.

Én már azt sem értettem, ha lennének akár meghökkentőbb szokásaik, azok miért mutatnának külföldi jelleget. Akadtak különködő falubeliek csakúgy, azokat – persze – régen megszokták.

Az éneklő békák emlegetése mindig előhívott egy szimpla és butuska históriát. Hogy tudniillik – állították – ők meghívtak engem is a bemutatkozó vendégségbe, ott volt mindenki, aki számított (az – ráadásként – aki nem), én pedig hiába bizonygattam, hogy nem kaptam meghívást, tovább aggályoskodtak. Végül kiegyeztünk abban – meggyőződésemmel: így adódhatott – akire rábízták meghívásomat, nem adta tovább. Alighanem, ez a talány megfejtése.

Lényegesen fontosabb emlékként él bennem, hogy a későbbiek során gyakori együttléteinket nem zavarta meg ez a számság; amikor átköltöztek a macskák városába, ott is fölkerestem őket, kellemes napokat töltöttünk együtt. Hozzá-

járult – természetesen – a városka bája, a Rajna felejthetetlen hattyúival (ó, dehogyan volt az, réges-régen nem lehetett a *múlt ifúság tündértava*), középkori eredetű robosztus fahídjával, aminek közepén fehér vonal jelezte az országhatárt, én pedig, mint évtizedeken át frusztrált kelet-európai, önelégülten léptem át néhányszor ezt a Rubikont, ha a túlparton akadt dolgom. Istenem, de szerettem volna, ha szabad átkeléseimnek hiteles tanúja akad, és elbeszéli a hozzám hasonlóknak ezt a föltétlen szabadságot.

Mondhatni *kater Hiddigeigei* végtelen szabadságát.

Most már nem lesz több alkalmam, hogy beszéljek neki, akinek halálhírért vettem, azokról a különleges érzésekről, amik bennem a szabadságot mindig elfojtott remegéssel társítják, nincs az a varázsos kandúr, amelyik ezt képes volna kidorombolni a magamfajtából.

Valamit az az asszony megsejthetett ebből, mielőtt sírba ment...

*

Tulajdonképpen itt kezdődik a regény; nem föltétlen arra az irodalmi műfajra gondolok, amelybe a históriát megkísérlem belefoglalni, arra az elgondolásra, arra a folyamatra, arra a képtelen megszállottságra ellenben igen, amivel ez az asszony eltökélte, végig gürcölte elhatározását, hogy föltárujon előtte egy titok, ami egész familiáját érinti bizonyos értelemben, őt pedig eltéríthetetlenül kísérti a csomók kibogozására, a rejtély földerítésére, jelesül olyan vélelmezett családi érdekeltséggel, aminek valóságosságát többé sosem lesz képes ellenőrizni, akik bármiben segíthetnék, segíthették volna a földerítésben, jó ideje átköltöztek abba a világba, amelyben semmiféle históriának, historizálásnak meg éppen semmi helye: az élhetetlen érdektelenség, a kozmikus közöny, az energiák elapadása kisiklatja a leghivatottabbnak tetsző vállalkozásokat, irrealitásba taszítja a meggyőződéses céltudatosságot; hitvány misztikumma silányult a valóság és annak képzete együttesen, minden föltételezést, a legvalószínűbbet is cáfol az értetlenség, vagy valami kideríthetetlen eredetű és láthatatlan hatalom, amely a legtöbb esetben nagyszerűen maszkolja magát véletlennek, és a semmiből kellett volna megépítenie a keresőnek saját támpontjait, saját tájképét lefestenie, amely akár alakulhatott szinte ismeretlen kondíciók és normák szerint, teszem azt ekként: *Mintha víz mélyére nézett volna az ablakból. A tér fáiból kusza kék pókhálósöveget látszott. Lenn a sugárúton sorra gyulladoztak a lámpák, zölden rezegve jelölték meg saroktól sarokig a rópatéglás háztömböket. Szélkakasok és víztornyok hasítottak bele a hússzínű alkonyatba*; ebben az esetben nagyobb város képe rajzolódott volna, rajzolódhatott káprázatként kutató szeme elé – emeletes házakkal, klinkerrel borított épülettömbökkel, legjellemzőbben a sugárúttal, amit általában nagyobb települések engednek meg maguknak, olyanok, amelyek már gázvilágításra is berendezkedtek, velük kezdődik az a fényszennyezés, amely mára odáig fajult, hogy olykor megfoszt ben-

nünket egykor jól azonosítható égi objektumok látványától, fényjelenségektől, csóvacsodáktól, olyannyira, hogy esetenként mindent elzár a kíváncsi érdeklődés elől a *hússzínű alkonyat* – amelyet az imént még könnyedén elképzelhettünk *szélkakasok és víztornyok* szürke sebeivel –

az idézett városkép benne, a kutakodóban egy lehetséges helyszín kívánatos fényképe is lehetett volna – nem volt az – olyan vidéki központ, amely a kutatás idején már száz esztendeje kívülre szorult az országhatáron, ahogy – egyébként – kívülre szorult északnyugaton az a városka, amely – ide leginkább a közhelyes megnevezés illik – az ősi családi fészeknek adott otthont, ahol azonban mintegy félszázada teljesen fölszámolódott az a bizonyos fészek, kik elhaltak, kik meg elköltöztek; könnyű volt belátnia, ott többé nincs keresnivalója, éppenséggel a fészekből kirebbenők, netán kihullottak után érdemes nyomozni, ha emlékezetének foszladozó maradványaiból egyáltalán rekreálhat még arcokat, figurákat, eseményeket, hiszen ifúsága jelentős részét már idegenben töltötte, sőt, idegenben is költözések sorával távolodott a hajdani otthontól – még szüleivel; apja időnként fölemlegetett neveket a családból, számára a puszta nevek semmit nem jelentettek, valahonnét a múlt kútjából bukkanhattak föl, sokszor rá kellett kérdeznie: miféle rokonról, rokonságról van szó, kihez hogyan kapcsolódik, mit lehet tudni életéről, világáról, mit épített, mit rontott a világ álagán?

Véletlenül akadt bele a névbe. Abba a családnévbe, amit maga is viselt.

Ahol családjá élt, ahová született, nem mondható ritkának, szokatlannak éppen nem: szláv formája egy föltehetőleg minden nyelvben előforduló névnek. Már nem volt kitől megkérdeznie, öccse jószerivel semmit sem tudott familiájáról; fikarcnyit sem érdekelt; enyhe autizmusa kedve, igénye szerint rostálta meg számára a környezete, a külvilág jelenségeit. Meg sem próbálta közölni vele a név váratlan megjelenését:

*

fogalmam sincs, velem miért közölte. nekem mi közöm lehet a privát históriához? azonban egyáltalán nem magyarázta, legföllebb annyit jegyzett meg: „valakinek mégis csak tudnia kell, kik voltunk mi, akik betolakodtunk a falutokba” –

ezt aztán végképp nem értettem, soha semmiféle rosszízű célzást nem tettem az új beköltözöttekre – jöttek bár Nyugat-Európából vagy csupán a szomszéd nagyvárosból, nem ítékeztem, hogy más formákat követnek az emberi kapcsolatokban, nem vitattam olykor gorombán fejünkre olvasott „politikai fölényüket”, amely inkább a külhonban fölszedett gög halványuló utóélete lehetett, olykor maguk bizonytalanodtak el, vajon nem bántottak-e meg valakit, bennem nem formálódott irányukba semmiféle előítélet, irigység annyi sem, berzenkedve nyugtáztam a hazai „gyütt-mentek” fölhördüléseit, akik nem bírták elviselni, hogy a „nyugatiak” kicsivel magasabb nyugdíjuktól „itthon a rongyot rázzák”, holott mindössze a polgárvilág közönséges megszokásainak rutinja tapadt

rájuk, előzékenyek, udvariasak voltak mindenkivel a faluból, azokkal szintúgy, akikkel nem alakult szorosabb kapcsolatuk; őt, aki ennek az elbeszélésnek a mozgatója, éppen én figyelmeztettem, amikor túlságosan készségesnek találtam egy alkoholista asszony iránt, pénzzel semmi esetre se támogassa, mert az nyomban *elpárolog*, követi az újabb pumpolás – ad infinitum; ebből azonban nem szűrhettem le következményként, hogy bizalmasa kívánnék lenni, többnyire eleve irtózom az efféle szereptől, a velejáró viszonzás eshetőségétől még inkább; persze, a gyakori találkozásaink, vendégeskedéseink, akár egymásnál, akár közös ismerősöknél, barátoknál, óhatatlanul az alaposabb ismerkedés felé vitt bennünket, amit nem bántam, noha egyáltalán nem erőltettem, igyekeztem ismételen valami kijózanító tréfával határait jelölni –

férje, valami építészféle, határozottan rokonszenves ember volt, csupán németül beszélt, nyelvismeretem néhány területen jócskán korlátozta társalgásunk szintjét, esetenként átvette tőle a szót, ha úgy találta, elakadtunk, ám egyikünk sem játszott rá erre a lehetőségre; ha jelen volt a férje, ha távol maradt, a magunk anyanyelvén fecserésztünk, noha olykor konstatáltam, amaz érti a lényegét, ha nem képes is bekapcsolódni a beszélgetésbe, titkunk azonban nem akadt előtte: a tisztas barátság vonzóbbnak bizonyult mindannyiunk számára;

ma sem értem jobban, miért volt annyira lényeges számára, hogy ezzel a névvel foglalkozzon, arra gondoltam, hallhatott valamit gyerekkorában, ami akkor lényegtelennek és követhetetlennek tetszett, vagy éppen nem gyerekfűlnek való lehetett, esetleg a *zszindely van a háztetőn* finomkodó tiltása vagy a *nicht vor dem Kind* fegyelmezése alatt hangzott el, és a név fölbukkanásával elébe hozta a gyerekkori képet, arra ösztökélte: próbálja levérni róla a hétpecsétet, hátha elmond olyasmit, amit neki, a maradéknak tudnia kell a családról, engem pedig talán tanúságtevőnek szánt: bizonyíthatom, hogy komolyan vette a véletlen, a sors figyelmeztetését, íme, az utolsó alkalom, hogy alaposabban hátranézzem, esetleg arra is választ kapjon, miért keltek át szülei olyan hamar a háború után a határon, miért adták föl régi életüket, miért vállalták az újat, hiszen a legcsekélyebb biztosítékuk nem lehetett afelől, hogy esélyeik jobbakk lesznek, ámbár neki semmi kétsége, helyesen döntöttek, még ha direkt hasonlatot nem tudott szülei sorsa mellé állítani; a magáéval voltaképpen elégedett volt, jóllehet, első házassága nem igazán sikerült, némi társadalmi rangon kívül alig többet kapott tőle, legföllebb a kétszeres anyaságot, mára azonban csak lánya maradt, fiával végzett egy daganat, a lány pedig inkább vagyonos apja felé tájékozódott, jóideje elhidegültek egymástól; a lányt egyáltalán nem érdekelt anyja szülőföldje, nem volt kíváncsi az ősökre, egy számára érthetetlenül idegen világra; különben is anyját hibáztatta, nem tudta megtartani a remek férjet, aki legalább annyira tele volt jóindulattal, mint pénzzel: jóval átlag fölötti életszínvonalat biztosított családjának; anyját intellektuális göggye taszította férjétől egyre távolabb, olyannyira, még az anyagi javak sem bírták ellensúlyozni a hön áhított szellemi vágyakat: a válás elkerülhetetlen lett; természetesen, csak az egyik

felet hallgathattam meg, a másikat sosem láttam, ide már az építéssel érkezett, akivel át kellett élnie egy szerencsétlenül sikerült vállalkozást, úgy döntöttek, szakítanak ottani létükkel, nyugdíjuk itt majd elégséges lesz (miként az volt) igényeik kielégítésére –

egy falu – többnyire így van – összességében elviseli, egyes esetekben akár abszorbeálja a beköltözőket, azonban bizalmat fölöttébb lassan és nehezen szavaz nekik, amit – szükségképpen – az érkezők éreznek, megkísérlik úgy viselni, mintha nem tudnák, de hamar lelepleződnek és kétes eredmények születnek; inzultus semmilyen formában nem érte őket, a távolság azonban nemigen fogott köztük és a falu között; hovatovább a kíváncsiság beletörődésé satnyul; mivel férje kocsmába sem járt, bensőségebb közeledésre ott sem kerülhetett sor, végül néhányan maradtunk, akik viszonylagos rendszerességgel látogattuk őket, ők pedig viszonzták látogatásainkat, a társalgások többnyire a pletykálkodásokra szorítkoztak, alkalmasint régi történetekre a falu életéből, amelyek – általában pikantériájukkal – főnntartották továbbra érvényüket: humoruk vagy keserűségük változatlan érdeklődésre tarthatott számot; igyekeztünk ezeket továbbítani a férjnek is, akit így próbáltunk bevonni a kommunikációba, az asszony igyekezete és figyelme itt mindig kapóra jött: nem hagyta, hogy teljesen kívülállónak érezze magát; ám a feleséget elsődlegesen művészeti kérdések vonzották, irodalomról, festészetről szeretett eszmét cserélni (ha jól emlékszem, valamikor korábbi életükben galériát működtettek), abba férjét könnyebben be tudta kapcsolni; minden esetre összegyűlt annyi információ, hogy legalább valami elnagyolt képet fölrajzolhattunk egymásról, ami szükségszerűen sztereotípiákon alapult akkor is, ha illesztgetni igyekeztünk egymásra –

valószínűleg nem tévedek, ha kijelentem, az asszony – és ez korántsem pusztán előnyösebb helyzetéből következett – érzékenyebbnek, tájékozottabbnak, nyitottabbnak mutatkozott élettársánál; úgyszólván folyamatosan éreztem, szeretne kicsit jobban kitérőlni, ami arra utalhatott, szüksége lenne olyan beszélgető partnerre, akivel komolyabb szellemi színvonalat is el lehet érni, mint ez az esetleges és fölületes locsogás, ebből adódott aztán, hogy néha-néha ketten maradtunk a porondon, óvakodva bensőségebb tónust közelítettünk;

a háttér ismeretében is meglepett, hogy mennyire tudatosan keresi szűkebb társaságomat, mintha olyasfélét kívánna megosztani, amire a többieket nem érdekmesíti, netán tart tőlük;

így keveredtem nem várt helyzetbe, egy vallomásos purparléba:

*

a vallomás lényegében így kezdődött, noha ezek nem saját szavai:

Nagyon szeretnék már másvalaki lenni. Szörnyen unom (sic), hogy mindig csak ugyanannak az embernek érzem magam. Rettenetesen lélekölő dolog ám az, ha az ember olyan egyéniségnek a bőrébe van bevarrva, amilyen én vagyok: savanyú

unalompóc s mellett örökké csak mérgelődöm. De meg különben sincs annak értelme, hogy az ember születésétől haláláig mindig csak ugyanabban a bőrben maradjon. Az élet összes unalomlehetőségei közül ez megy leginkább az idegeinkre. Aki még soha nem unt bele önmagába, aki még soha nem érezte önmagában az égő vágyat, hogy egyszer végre egy másik ember agyával élhessen és cselekedhessék, az megérdemli, hogy szentté avassák, az önmegadásban és a türelmében jelentkező végtelen nagy erényei miatt. Ha az agyvelő átültetését már kitalálták volna, én bizony nyomban befeküdnék a klinikába, hogy kicserélhessem a magamét...

majd kevésbé hevesen folytatta:

ideköltöztünk, itt talán érdekesebb az élet; addig érdekes is volt, amíg lekötött a munka, hogy kialakítsuk új otthonunkat; jó benne lakni, vitathatatlan, kényelmes, ránk szabott, de egy-kettőre hasonlítani kezdett az elhagyottra; világos, az ember saját magát rendezi bele az újba; az új macskák ideig-óráig földobtak azután, hogy a burmát eltemettük, ám hamar kialakultak a megfelelő formák, beleszoktunk a gépiességbe... férjem a ház végében kialakított valami műteremfélét, naphosszat barkácsol, este kiülünk a kis tavunk partjára, hallgatjuk a békazenét, mellénk settenkednek olykor a macskák, összerendeznek minden loccsanásra, amit a többiek okoznak; férjem reggelente elmegy a szomszéd falu postájára, taláломra összevásárol újságokat, folyóiratokat, hogy ellásson olvasnivalóval, ha nem ebédet készítek, azokat böngészem – jóval nagyobb figyelemmel, mint amire rászolgálnak –

na de – képzeld – így akadtam bele egy jelentéktelennek tetsző írásban családnevemre

naná, hogy megakadt rajta a szemem; föl villanyozott: hátha valami kapcsolatfélét fedezhetek föl köztünk, netán rokont –

emlékszem, apám kísérletezett velem, hogy beavasson családi történetekbe, bonyodalmas rendszerekbe; akkor nyomasztott a dolog, unalmasnak, fölöslegesnek találtam, most valami bizsergés kerülget, hátha többet tudok meg magamról is; bizonyára az öregedéssel jár, keressük, ami még szorosabban ideköt ehhez a világhoz

aztán hátraugrott rögeszméjéhez:

Sajnos, a természet nem adta meg nekünk embereknek azt a szerencsés lehetőséget, amellyel a kaméleonokat kitüntette. De azért szentül meg vagyok róla győződve, hogy léteznek bizonyos titkos szerek, amelyeket a tibeti lámák recipegyűjteményeinek ősi bölcsessége féltékenyen elzár az emberiség elől s amelyekkel az ember elérheti, hogy más embernek érezze és lássa magát. Bárcsak intimbarátságot köthetnék egy ilyen öreg lámával s elkérhetném tőle recipéjét!

*

hogyan is gondolhattam volna akkor, hogy a váratlanul fölbukkanó és ártatlannak tetsző *kaméleon* szó mennyi fenyegető jelképiséget takarhat?

1931 áprilisának egyik szombatján a párizsi Luxembourg-kertben az első tavaszi délután napsütését élvező polgárok egy kifogástalanul öltözött, járását, tartását tekintve fiatalos (már negyedik évtizedének vége felé tartó), meglepően magas férfit láttak ráérősen sétálni a Fleurus utca irányába, ahol aztán eltűnt a komoly érdeklődést amúgy sem mutató tekintetek elől, megállt egy abszintet reklámozó plakát előtt, amelyen a lengén öltözött nőszemély az itallal telt poharat szinte fölajánlja a napnak, majd hasonló tempóban folytatta útját, mígnem egy kapu előtt állapotodott meg; a ház előtt divatos Ford gépkocsi parkolt, előbb fölnézett a ház homlokzatára, észrevette, hogy az első emeleti szalon lámpái már ebben a korai időpontban égnek, határozottan becsöngetett, kis idő múlva *Bon soir*-ral köszönt be a nyíló ajtón, köszönte a szíves titkárnöi invitálást, majd eltűnt a bezáruló kapu mögött –

néhányszor megfordult már a házban, az itteniek alighanem pontosan tudták, hogy vendégük a Madame utcai szalonból sétált át hozzájuk, noha nem olyan rendszeres vendég, mint azok a festők, akik anyagi támogatást várnak a szalon tulajdonosától, inkább műkedvelő, ugyanakkor remek társalgó, még ha itt-ott kissé angolosra (annak hallották; lehetett más) is formálja a francia hangokat, ám ebben a közegben a jelenség egyáltalán nem volt szokatlan, jártak ide többen, akik akcentussal beszéltek a francia nyelvet (alig észrevehetően a háziak szintén, rajtuk azonban inkább Amerika hagyott nyelvi nyomot), a most érkezőn sem vette meg senki esetleges hanyagságait; a hatalmas karosszékbe, vagy inkább puha fotelágyba mélyedt testes tulajdonos mosolyogva fogott kezét vele, igyekezett szemébe nézni, ám olyan magasan nem érhetette el ültéből tekintetét, a látogató pedig tisztában volt vele, itt nem tekintik illendőnek a kézcsókot, megörökönyödés nélkül fogadta viszonzásképpen a már ismert férfias kézrázást, amihez ezt a kezét elő kellett halászni a papucsáig lelógó nehéz köntös alól, és nyomban tájékozódott, hol foglalhatna helyet, ám az asszonyság (első pillantásra korábban férfinak nézte – pusztán fiús frizurája miatt is) maga mellé mutatott egy pamlagra, nyomban emlékeztette, milyen fajsúlyos beszélgetést folytattak legutóbb bizonyos nyelvészeti kérdésekről, nyelvfilozófiáról, pszichológiáról, mennyire elbűvölte, hogy vendége olykor latin példákkal nyomatékosította álláspontját; a háziasszony beérte azzal, hogy figyelmesen követi, néha kiegészíti okfejtéseit, a *folyamatos jelen* újraértelmezése felé tereli a beszélgetést, hogy honnét a látszólagos „szakértelme”, nem érdekelte, de egy alkalommal, amikor a házvezető asszony, vagy kicsoda kikísérte, odasúgta neki:

– megint jó benyomást tett a háziasszonyra –

jó benyomást tenni egy olyan házban, amelyben ilyen fantasztikus társaság forog, ilyen mozgalmas szellemi élet folyik, jeles teljesítmény, a vendég pedig mindenképpen komolyan vette az elismerést, imponált neki, hogy megállta helyét a prominens közegben, ami jót tett biztonságérzetének, nevezetesen,

hogy kisebbrendűségi érzés nélkül múltak el a látogatások, fölfrissülve, gazdagodva távozott minden esetben; gyanította, mennyire meg kell küzdeni a divatos szellem-nagyságok között az elfogadásért, ám a legfőbb szűrő maga a háziaszszony volt – nem mindennapi intelligenciájával, többnyire agresszív, noha nem elutasító, „csupán” megfölbbebezetetlen véleménynyilvánításával; rendkívül ügyesen lavírozott a saját gondolatai által hullámoztatott fölületen, alighanem ennek köszönhető vonzását, akár azt, hogy a jeles férfiak ügyeskedve udvaroltak is neki, pontosabban hiúságának, kritikai becsvágyának, – persze, véletlenül sem sértve a szexuális határokat; pontosan ismerték magabiztos öntudatát (nagyképűségét? *Einstein volt az évszázad kreatív filozófiai elméje, én meg az évszázad kreatív irodalmi elméje*), megingathatatlan kapcsolatát „házvezetőnőjével” (titkárnőjével), és ezt a mostani látogató ugyancsak szigorúan betartotta (aligha eshetett nehezére, mivel az asszonyság testi közelsége teljesen hidegen hagyta); azt sem árulta el, hogy kissé meglepte, milyen kevesen vannak jelen ezen a szombaton az úgyszólván állandó látogatók közül, mindössze három fiatalember teázott a szívélyes házvezetőnővel kissé távolabb az uralkodónő trónusától;

az érkezőnek azonban kapóra jött, hogy vendéglátója azonnal maga mellett ültette le, mintha bizalmasabb beszélgetésbe, alkalmasint éppen pletykálkodásba kívánná bevonni, ám hirtelen ötlettel ő indította dialógust:

– Ernest nem járt itt mostanában?

– az a széltozó kiszámíthatatlan; valahol talán jobb morellós whiskyvel kínálják, vagy cserfesebb lánykák szórakoztatják; napok óta nem tudunk róla; azt is hallottam: átugrott Spanyolországba –

a vendég mosolygós legyintéssel nyugtázta a választ;

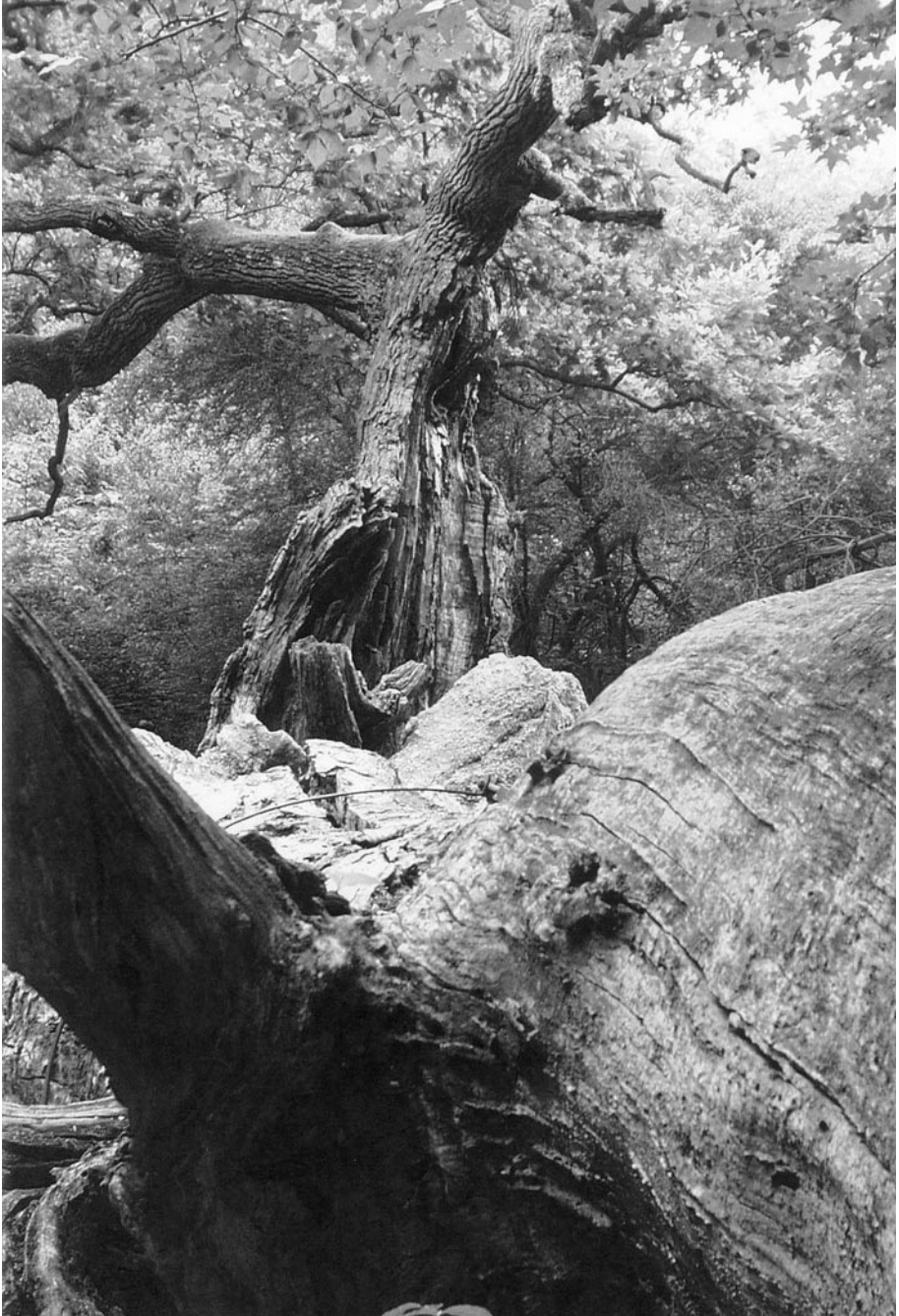
– pedig azt ígérte, elhozza dos Passost, bemutatja az amerikai irodalom új ígéretét; természetesen egy portugált – tette hozzá kacagva; valahol itt lődörög Párizsban, mondják, itteni kommunisták körül –

– hallottam róla, egyelőre könyvével nem találkoztam –

– tőle várnék magam is, ha valóban fölkeres –

a férfi bólogatott, majd váratlanul, noha egyáltalán nem az asszony ellenére azt kezdte fejtegetni másodkézből származó információi alapján, hogy „a portugál” állítólag azzal kísérletezik, hogy különböző cselekményszálakat futtasson szimultán egymás mellett, amelyek csak esetlegesen futnak össze egymással, de *A három katona* így is közönségsiker; valami olyasmi ez – kezdte fejtegetni az asszony, mint amit a kubisták csináltak, a Picassóék, egyetlen képen ugyanaz a tárgy több nézőpontból egyszerre megfestve; vagy az a Duchamp, aki mintha kerülne engem, tudja: *A lépcsőn lemenő akttal*, azazhogy honnét tudhatná, aligha láthatta; olyasmi, amit William James bizonyára alaposabban fejtett volna ki, de talán aprópénzre váltható tudomány –

– hallottam róla, mutattak egy gyöngé reprodukciót Angliában; érdekes, ám nem mondhatnám, hogy tetszett –

lelkendező fölkiáltás szakította félbe a dialógust:

– ó, a mester, hát idetalált?

szakállas, kissé idősebb úr közelített a fogadótrónus felé, az asszony úgy tett, mintha megemelkedne, de nem erőltette igazán leküzdeni a tohonya test passzivitását, kezét nyújtotta előre, és az előbbi beszélgetőtárs helyét kínálta az új vendégnek; az előbbi értett a gesztusból, elhúzódott, majd amint a másik kettő alámerült egy újabb szóáradatba, kalapját kérve a házvezetőnőtől – csöndesen távozott...

*

Shakespeare figyelmeztet bennünket, mind a hívő, mind a hitetlen naivokat: *A pokol üres, az ördögök mind itt vannak*; noha réges-régi a figyelmeztetés, nemigen figyelmeztünk rá: a hívő amiatt, hogy hite inkább Dante igazsága felé hajlítja, a hitetlen amiatt, mivel hozzá a tagadás illik; a drámaíró ellenben kifejezetten arra utalt, hogy magunk, emberek vagyunk ördögök, ha a helyzetünk kihozza belőlünk nem is nagyon rejtegetett gonoszságunkat; például:

Miután az összes formáságot elintézték, a gyanúsítottat átkísérték a börtönbe, amely ötszintes sárga épület volt apró rácsos ablakokkal, a Lubjanka belső udvarában, elrejtve a kíváncsi tekintetek elől. A következő két héten itt tartják fogva, kiszolgáltatva mintegy önmagának: hogy cellájában őrlődjön letartóztatása okán töprengve és szerettei sorsáért aggódva, s hogy ily módon lelke meggyöngyüljön és elveszítse tartását. Vagyis, hogy megérjen a kihallgatásra.

Nos, egyesek szerint a Lubjanka pokolibb volt Dante poklánál – akár hívő találta ott magát, akár hitetlen. Ugyanakkor valószínűleg csupán egyike a világ legkülönbözőbb pontjain emberek által szisztematikusan létrehozott pokloknek – valamilyen totális eszme jegyében, amely vagy hatalmi gögből ered, vagy a hatalom ered az eszme gögjéből; természetesen a világ minden kincséért sem hallgatnánk el, hogy az írók szintén hurcolnak és – foglalkozási ártalomból – terjesztenek eszméket, akár gögöseket, ám valóságos hatalmuk nincs, gögjükkel éppen annyira jutnak, mint szerénységükkel, ekként ha akarnák sem lehetne Lubjankájuk, ha csak nem – mint Babelnak, Kljujevnak, Mandelstamnak, Pilnyaknak, Florenszkijnak és másoknak – olyan módon, hogy megkapták pályájuk töviskoszorújaképpen:

A Moszkva központjában található erőd, a Lubjanka, gránitból és vasbetonból emelt súlyos épülettömbök labirintusa, amelyeket föld alatti folyosók kötnék össze egymással, s amelyek körül, mint megannyi szkarabeuszbogár, fekete autók várokoznak. A főépület előtti tágas teret akkoriban magas talapzaton álló monumentális ércszobor uralta, amely a hírhedt „Vas Félikszet” örökítette meg, bokáig érő katonaköpenyben, amint éber és fürkésző tekintetét a városra szegezi. Magát a teret is róla nevezték el.

(A krónikás, tehát e sorok írója, a hetvenes években Varsóban járva bekíváncsiskodott a Pawiak börtönmúzeumba, ahol emléktárgyak jelzik, Félix báró raboskodott az eredeti intézményben; talán szerezhette tapasztalatot a Csekához és Lubjankához, hogy fölnőjenek a rendkívüli föladatakhoz.) Regényünkben már voltaképpen túljárunk „Vas Félixsz” idején jelen pillanatban, de tudnunk kell, a külföldi hírszerzés szervezetét – Lenin ösztökélésére – még 1920-ban létrehozta a lengyel báró, ami halála után a félelmetes Jagoda irányítása alá került; hősünket (esztétikai értelemben használva a szót, és nem etikai minősítésként) nagy valószínűséggel már a húszas években kiválasztották a kényes munkára, annál inkább, mivel tudott nyelveket...

*

szomszédasszonyom némiképpen tisztuló emlékezetében fölbukkant egy nagybácsi, aki valamikor a tizenkilencedik-huszedik század fordulója táján – nagyapja mesélhette így – ellátogatott hozzájuk a fölvidékre; messziről jött, éppen az ország alsó feléről; csuhásan, mert éppen a teológiát végezte, hihetőleg Temesváron; úgy emlékszik, nagyapja szerint komoly, intelligens fiatalembernek ismerték meg a néhány nap alatt, amíg a rokonlátogatás tartott, minden áldott nap fölkereste kisvárosuk templomát, hogy elvégezhesse a szolgálatához szükséges imákat, szolgálatkész volt és szerény, noha – nevetett a nagyapa (igen, fülemben a nevetése, mondta szomszédasszonyom) – engem lenézett, nem is tehetett volna egyebet, hosszú volt, mint a szelemen; ám hogy valóban az ő neve ötlött-e szemébe, nem mertte biztosra venni, valahogy ismeretlennek találta elsősre a Theodor nevet, ámbár ki más lehetne Isten ajándékának tekinteni, ha nem egy „istenadta” fölszentelésére váró papot, mégis úgy érezte, családi krónikájukba nemigen illeszthető ez a név...

*

– Fjodor elvtárs – szólította meg a hosszú legényt Feliks Edmundovics, neked más föladatot szánék, semhogy itt tipródj ezek között a begyűjtött pribékek között; szétnézhetnél szülőföldeden, vagy az új Magyarországon, bírod a nyelvet, hozz nekünk hírt, mire készül a Kisantant, mire a mi derék Kun elvtársunk barátainak gyilkosa, az az admirális, befogadtak-e menekült orosz burzsoákat, hogyan fenekednek a szovjethatalom ellen –

- mikor induljak, Feliks Edmundovics és milyen minőségben?
- valamikor pap voltál, barátom, csak nem feledted el a Miatyánkot –
- nem, de megutáltam a hazugságokat; már a fronton megutáltam; láttam, hogyan hagyja magára népét az Isten, miként tűri a mézszárlást –
- annál inkább, Fjodor, kialakul a formád –

ennyi elég volt a fiatal legény számára, ismerte már a rideg főnököt, tisztában volt vele, beosztottjaitól leleményességet, teljes odaadást követel; ám amennyiben reprodukálni szeretnénk földérintő útját, meg kell értenünk a közlekedési helyzetet, ami akkoriban (és ott) egyszerűen kiszámíthatatlannak látszott: metrend – például – létezett, vasúti szerelvény korántsem mindig, ám ha mégis, hát a vagonok tetején legalább annyian utaztak, mint a kocsik belsejében, de megállíthatták, visszatarthatták a szerelvényeket minden különösebb indoklás nélkül; mi több, nemcsak a hatóságok, de a rengetegekből, mocsarakból vagy ideiglenesen elfoglalt helységekből megbúvó „ellenforradalmár bandák” esetleg ugyanúgy föltartóztathatták pályaaakadályokkal a közlekedést, hogy gátlástalanul kirabolják az utasokat, akik között még mindig sokan próbálkoztak vagyionuk kimentésével idegen földön új életet kezdeni –

mondhatnánk, Fjodor, ha nem is vagyonnal, de szintúgy idegen földön, a szovjet köztársaságban kezdett a világháború után új életet; darab ideig hadifogolyként valahol az Ural környékén, aztán a nyelv közlésképes elsajátításával megértette fogva tartóival, hogy radikálisan szakított múltjával, meggyőződésből lelkes hívévé vált Lenin eszméinek, és aktívan részt akart venni a régi világ teljes lerombolásában, valamint az új fölépítésében azon a fronton, amit a párt kijelöl számára; az új rendszer ugyan halálosan gyűlölte a vallást, tűzzel-vassal irtotta a papságot, ugyanakkor szüksége volt értelmes káderokra, bevethetőkre intellektuálisabb föladatakra; ha vitathatatlanná vált megbízhatóságuk, elkötelezettségük, akár kényesebb munkákba is bevonták őket, márpedig a Cseka nagyon alaposan ismerte kiszemeltjeit, hosszú időn át figyeltette őket, kisebb-nagyobb próbákkal vizsgáltatták hűségüket vagy éppen rátermettségüket; Fjodor, akit mi nyugodtan nevezhetünk magyarosan Tódornak, átlagon fölüli nyelvi készséggel rendelkezett: a magyar mellett tudott németül, románul, belekóstolt a ruszinba, ha közibük szólítaná az igehirdetés, elsajátította a latint, de a teológián franciául is megtanult, a fogság pedig legalaposabb iskolája volt az orosz nyelv megismeréséhez –

ezt a lehetőséget értékelni tudta Feliks Edmundovics, aki maga sem állt rosszul nyelvismeret terén, ráadásul lengyel arisztokrataként szintén a bukott rendből érkezett, de megvetette a lábát az újban, el tudta képzelni: megeshet efféle mással is;

évekkel később egy másik pap, egy vallásbölcse, aki hasonlóképpen járatos volt idegen nyelvekben, egy évvel letartóztatása előtt így vallott az *örökkévalóság foglya, az idő túsza* (a minősítés Paszternaktól): *Politikai kérdésekben gyakorlatilag nincs mondanivalóm. Természetem, elfoglaltságom és a történelem tanítására alapozott azon meggyőződésem miatt, hogy az események egyfajta társadalmi dinamika, eleddig feltáratlan törvényszerűségei, nem pedig szereplőinek akarata szerint alakulnak, mindig is kerültem a politikai csatározást, és úgy véltem, hogy a társadalom szerveződésének csak árthat, ha a tudomány emberei, akiknek pártatlan szakértőknek kellene lenniük, közbelépnek. Sosem voltam tagja egyetlen*

pártnak sem; ő ezzel a „semlegességgel” érdemelte ki a börtönt, a katorgát, végül pedig a golyót; ismereteire, tanítására, hazafiasságára nem volt szüksége a szovjethatalomnak;

azt hiszem, Fjodorhoz sosem jutott információ a professzor felől, legfőlebb ha valahol külföldön belebotlott hírnevébe – emigráns oroszok között...

*

szomszédasszonyom nemhogy vallásos nem volt, egyenesen gúnyolódott a hívőkön; valahogy azzal a nyugat-európai értelmiségi cinizmussal, amely már a hatvanas években legalább ennyivel idomulni kívánt a tökéletesen félreértelmezett baloldalisághoz, maoizmusához, Kuba-szimpátiához, vagyis mindahhoz, amiről csekélyke ismerettel rendelkezett; jobbára csak az ideológia nonkonformista burka vonzotta – mondhatni kispolgári romanticizmusképpen; noha alkalomadtán élesen vitatkoztak velünk, akik bőrünkön ismertük meg a rendszert, a „puding próbáját” eszük ágában sem volt megpróbálni –

egyáltalán nem hiszem, hogy rossz modorból, inkább meggondolatlan beidegződésekből úgyszólván megtelepedésük pillanatától kísértette őket, hogy dolgainkra, szokásainkra, eszméinkre, reflexeinkre magabiztosan (olykor akár kioktatásnak érezhettük volna) válaszoltak: nemhogy a falu mentalitására nem éreztek rá, de a az itteni társadalmi mozgásokat, esetleges szellemi divatokat csakúgy félreismerték, jobb mintákat tukmáltak ránk, amiben még igazuk is lehetett, csakhogy ezek az ajánlatok – már pusztán öntudatból – eleve elfogadhatatlanok voltak –

késlekedő összeismerkedésünk után viszonylag gyakran ültünk délutánonként kerti asztaluk körül, rágcsáltunk valami teljesen fölösleges csipszet, viszonylag jó borokat kortyolgattunk, meghánytuk-vetettük a világ éppen esedékes gondjait, magam rögeszmésen igyekeztem őket helyzetük reáliái közé terelgetni – türelemmel, megértéssel; ebből eredhetett az asszony bizalma, amivel beavatott játékosnak tetsző *nyomozásába* egy letűnt kor elvesztett, esetleg azonban föllelhető alakja után, akit – mindössze a családnévre hagyatkozva – rokonként próbálna azonosítani, ha egyáltalán tudná, honnét kell elindulni (ami ebben az esetben azt jelenti: hová kell eljutni), miféle kalandozás várhat rá az elmúlt majd' évszázad zezugos történetében – akár szerte Európában vagy a tágabb nagyvilágban, amire egyébként számítania lehetett, hiszen a név valamilyen idegennyelvű, meglehetősen kommersz magazin oldalán ötlött szemébe, ami először nem ébresztette föl kíváncsiságát, de egy nyomasztó álma (*Alptraum*) utáni reggelen kényszerűen érzett, hogy jobban szemügyre vegye a hírforrást;

csakhogy hiába kereste a magazint, férje – nagy valószínűséggel – elhasználta egy tűzgyújtásnál, amikor a nem egészen kiszáradt lekaszált fű nemigen akart meggyulladni a kert sarkában –

– na, mondd meg, milyen szerencsém van – fordult hozzám, miután megsztotta velem kudarcát –

– jobban tennéd, ha szisztematikusan végiggondolnád, mire emlékszel nagyapád elbeszéléséből, akár abból is, milyen körülmények között vetődött föl egyáltalán a téma –

– semmi másra nem tudok gondolni, minthogy bővíteni akarta elhanyagolt családismeretünket – nevetett fanyarul

– de milyen apropóból?

– tudja fene; talán apámnak szánta –

semmi esetre sem állíthatom, hogy azonnal izgalomba hozott volna reménytelen kínládása, azonban alkalomadtán újra és újra előhozakodott vele, én pedig – akarva/akaratlan – egyre határozottabb késztetést éreztem, hogy valamiképpen vele tartsak a rejtvény fölfejtésében;

nyilvánvaló volt eleitől fogva, másképpen közelíték a kérdéshez:

*

Fjodor, akit Feliksz Edmundovics „komoly munkára”, voltaképpen hírszerzésre jelölt ki, rendkívüli örömmel nyugtázta a megbízatást; akkorra már alaposan kiismerte a Cseka világát, tapasztalhatta, abszolút bizalom nem létezik, az emberi lélek gyarló, korántsem biztos, hogy a „vörös evangélium” igéi valóban megszilárdították eszmei meggyőződését, tökéletesen lerombolták burzsoá erkölcsvilágát, az új normák pedig olykor egyenesen ijesztőek, merőben más az elvtársaktól tanult „miatyánk”, mint amit az Úr hagyott hátra:

Majd sortűzzel fogadjuk őket –

A falhoz urak, uraságok!

Kik aljasul eddig gyötörtek,

Kartácstűz rájuk e zápor..

a hajdani teológus, aki a háború szörnyűségei láttán levonta a következtetést: Isten elnézi ezeket a kegyetlenkedéseket, majd a fogolytáborban működő agitációk hatására tovább lépett: ilyen isten nem létezik: talán meghalt, ahogyan Nietzsche-nél olvasta, inkább azonban nem létezett soha: a világot az ember teremtette, olyanra sikerült (és ez áll az istenre szintén), amilyen, itt az ideje és itt az új erő újjá formálni:

Mi hült tetemekre hajolva –

A szánk dühös, pörös szót szór

E nép-ellenség gonoszokra.

Éljen a vörös terror!

egyáltalán nem zavarta, hogy a fronton éppen a gyilkolás terrorja fosztotta meg hitétől, az új terror meghirdetésétől, folyamatos jelenlététől nem riadt meg, egyenesen hozzá szegődött, lenyűgözte a tüdőbeteg lengyel báró kíméletlensége, véres indulata az ellenfelekkel szemben; egyszerűen meggyőzte

az osztályharc primitív logikája, amit az új rend (a rendet „védelmező” mindehatóság a kommunista üdvözülés jegyében hirdetett; félelmet a háború óta nem érzett, szellemeskedve néha kijelentette: a háborúban *kifélte magát* egy életre, többé a kérdés sem bizonytalanította el, mivel föl sem tette: milyen életre? mintha valamiképpen a kozmoszon keresztül az általa soha meg nem ismert *valódi* költő szavai bukdácsolnak volna az éterben: *élte a proletár utókoré*, ám sem az idő, sem a hely nem volt alkalmas efféle distinkcióra;

Fjodor egyszerűen – lám újfent egy költő (az iménti barátja és riválisa) – *szem* lett a *lánokban*, mert csak az felelt meg a kérlelhetetlen reglamának –

abban a *lánokban* – Dzerzsinszkij, Jagoda, Jezsov, Berija, hogy a vaskosabb láncszemeket jelezzük –, amelyből nem is ritkán hullottak (akár vaskosabb) szemek a történelem ócskavastelepére: a rozsdázónába –

az mindössze egy kósza gondolat volt, talán ebben a zónában volna érdemes a szomszédasszony vélelmezett rokonát keresnem

ott, ahol voltaképpen csaknem minden teljességgel egyforma, egyenruha ragadt a polgárookra még a háborúból, uniformisban az életük, a gondolkodásuk, az érzelmeik, nemkülönben az esélyeik, teljes életidejük: múltjuk, jelenük, jövőjük – ahogyan azt már valaki – viszonylagos pontossággal – összefoglalta, főleg szerzői hiúságból újabbat kreálnom: *A szocialista realizmus... megszabta a köznapi életet, a mindennapok valóságát is. Nem az számított, hogy milyen ez a valóság, hanem az, hogy milyennek kell lennie. Az emberek nem a saját életüket élték, hanem azt, ami számukra kijelöltetett. Ebben az ideológiai szempontból – s a hatalom eszközeivel tökéletesen megszervezett, mondhatni sterilizált „életben” nem volt helyük azoknak, akik mást akartak vagy másképpen gondolkodtak. Ki kellett iktatni, de legalábbis el kellett különíteni őket, bármi áron. Ennek legkézenfekvőbb eszköze az igen szigorú cenzúra, illetve a feljelentések és az azt követő retorziók voltak.*

azt már pusztán az egyértelműsége törekvés mondatja velem: az igazi eszköz a likvidálás volt; tulajdonképpen a háború lankadatlan folytatása, aminek legmagasabb áldozata nyilvánvalóan a cári család lett (Lenin privát bosszújakepen), csupán amiatt nem árasztották el az utcákat vérfolyamok, mivel kidolgozták a „kevésvér-technikáját”: lenyomott fejrel hajtották az áldozat tarkóját a pisztolycső elé;

aligha rejtély, inkább mindennapi esemény (nem egyszer látvány) Fjodor életében is...

2

úgy beszélek itt erről a Fjodorról, Tódorról vagy kiről, mintha bármit tudhatnék róla, mintha valakinek a visszaemlékezéseiből szövegetnék képet egy ismeretlenről, de még egy ismeretlen világról is; csinálhatnám másként, választhatnék

járt utat („járatlanért el ne hagyj” – ismerem a jó tanácsot, a vacak közhelyet), teszem azt ekként: *Háttal ült a víznek. A szél a sapkája alól kibuggyanó haját borzolta, és rászárította a verejtéket a halántékára. A lába feltört, ólmos fáradtság állt bele, de amint a révhajó lecsúszott a zsámolyáról, rá a csapdosó, csipkés hullámokra, meleg bizsergés áradt szét az ereiben stb., stb.,* ám bár a révhajó lecsúszott a zsámolyáról mondattöredék elegáns rafinériával fogadtatja el a szürke képzelet által előállított közhelyeket (a nagyvonalú leírás üres unalmát – ha tetszik), ám egy mozduló tárgy (révhajó) belépte úgyszólván „hitelessé” mozdítja a képet, arra utalhat, hogy a szerző inkább emlékezik, semmint képzeleg (noha mindkettő legitim írói fogás), és mikor rajtakapja magát, a képzelethez fordul segítségért; persze – igen, jól tudjuk – ügyesebb (majdnem azt mondtam: íróibb) megoldás lett volna a kép – hadd fogalmazzak így – miniatürizálása, azaz fölaprózása – akár a legapróbb részletekig, amivel olykor nyilvánvaló képtelenségek is hihetővé *valóságosodnak*; esetemben föltétlenül kínálkoznék, hogy ezt a Tödort (vagy kicsodát) bemutassam gondosan leírt papi ruházatában (valóban arra a tábori szerelésre gondolok, amelyben az oroszok fogságába eshetett), semmilyen akadályát nem látnám, hogy dokumentumokból rekonstruáljam a viseletet, vagy éppen már a csekista uniformist: a gimnasztyorka-szerű bő zubbonyt, amit derékszíj ráncol össze, alatta az ugyancsak bőnek tetsző durva vászonnadrágot csizmába tűrve, a fejébe csapott Lenin-satyakot, ám ebben a pillanatban eszmélek: emlék emlékére hagyatkoznék: láttam egy képet Jezsovról, ő hordott hasonlót, minden úgy lógott ezen a törpén, mintha messziről hajította volna rá a szertáros, márpedig Fjodor igenis langaléta, többé nem is föltűnően sovány, a Cseka-étrend szerény kínálatával jócskán fölerősödött, visszaizmosodott, minden bizonnyal jobban mutatott benne (lett-légyen bármennyire eufemisztikus ez a megengedés) a gonosz törpénél, de föltehetőleg a göthös nagyfőnöknél szintén;

(speciális esete, helyzete pompásan illusztrálja – a szó szoros értelmében – az olasz közmondást: *l'abito non fa il monaco*, mivel mindenképpen papságából vedlik ki)

tudom, eltúloztam az öltözék jelentőségét; annyi esze bizonyára lehetett a megbízatás kiadójának, hogy nem egyenruhában akar elküldeni egy ágenst idegen földre – hírszerzésre, ahhoz inkább ajánlott a kispolgári beolvadás a szimatolandó közegbe, jóllehet, az átlagon jóval fölüli testalkat minden szituációban rá irányíthatja a figyelmet; aki viszont láthatott korabeli fényképeken – például – orosz emigránsokat, annak inkább szembeötlő rosszul öltözöttségük árulkodott nemzetiségükről, ugyanis éppen ezt a hitvány öltözéket próbálták valahogy korigálni, gyarló módon az oda nem illő kiegészítők (csokornyak-kendő, díszszebkendő a zakó baloldali fölső zsebében, keménykalap, szemüveg stb.) még nyilvánvalóbbá tették nyomorúságukat;

fölteszem, az öltöztetés föladatát „Vas Feliksz” áthárította helyettesére, Vjacseszlav Rudolfovicsra, aki mégiscsak türelmesen lehúzott egy teljes évtizedet

az Amerikai Egyesült Államokban – aktív részeseként az ottani orosz emigráció tevékenységének, legalábbis szabad idejében, több-kevesebb sikerrel próbálkozott jogi diplomáját hasznosítani, eleinte a nyelv tökéletes elsajátítása kötötte le, hogy a további megismert kilencel se legyenek lingvisztikai gondjai, ám az 1917-es pétervári események hazacsábították, ráakadt korábbi eszmetársára, Lev Davidovicsra, aki szépen beagította Lenin bolsevikjai közé (kelltek a káderok, a sosem ismert „többség” erősítésére); lehetséges, hogy a velejéig cinikus Trockij nem olvasta pártfogoltja 1910-es fulmináns cikkét az emigránsok *Our Echo* című lapjában, éppúgy lehetséges, hogy szemet hunyt fölötté, netán felejtette már a vaskos szavakat: *Lenin politikai jezsuita, aki hosszú éveken keresztül a pillanat céljaira formálta a marxizmust... Lenin az orosz abszolutizmus törvénytelen gyermeke, nemcsak az orosz trón természetes utódjának tekinti magát, ha az megüresedik, de a Szocialista Internacionálé egyedüli örököse is. Ha valaha is hatalomra kerülne, a huncutság, amit elkövetne, nem lenne sokkal kisebb, mint I. Pálé. A leninisták nem is a frakció, hanem a pártcigányok klánja, akik azt remélik, hogy sikolyaikkal elfojtják a proletariátus hangját.* (bennem ezek a sommás ítéletek összezsengenek Gorkij közvetlen forradalom utáni szavaival, amelyek talán nem kerültek el az éles eszű Fjodor figyelmét, de jó ideje ismerte a hallgatás beláthatatlan előnyeit) –

nos, Vjacseszlav Rudolfovic, ha igazán ő kapta a megtisztelő föladatot, komoly szakértelemmel látott hozzá az ifjú csekista (mintegy húsz esztendő különbség volt köztük) újjá-európaizálásához; mint amatőr nyelvész, értékelte jártasságát a magyar, a német, a román és a francia nyelvben, és egy agyonhasznált, kifakult térkép fölött magyarázta el neki, hogyan juthat át Volhínián keresztül Lengyelországba, onnét Magyarországra; Todorunk nem érezte méltányosnak, hogy egy „barangoltam arra” gesztussal legyintsen Menzinszkij aggályos eligazítására, ahogyan az ajánlott öltözéket inkább minősítés nélkül hagyta, maga igencsak bizonyos volt benne, a körülmények kikényszerítik majd belőle a lehető legtökéletesebb alkalmazkodást, annál élénkebben figyelt, amikor fölvilágosítást kapott, milyen csatornákon tarthatja a kapcsolatot a lubjankai központtal, miként épülhet be a teljes konspirációba –

– a némettudás nem ártott volna; Volinyban még mindig sok a zsidó, azokkal németül könnyebben szót értene –

– tudom, Vjacseszlav Rudolfovic; rajta leszek!

nem határozta meg, nem írta körül, min lesz rajta, fogja föl főnöke gusztusa szerint: a nyelvre vagy az egész munkára értette, valójában a lelkesedés mondatta vele...

*

...Tulajdonképpen mi is az, hogy vagány gyerek? – kérdezte önmagától. Az ember olyan magától értetődő természetességgel használja a szót, hogy a jelentését is

ismerni illik. Szerintem olyan embert jelöl, aki megteremti szerepét, aztán kitart mellette. S ezen nem színházat értek, gondolta. Akármilyen szép is a színház.

Természetesen nem emlékezett ennyire pontosan Ernest szövegére, annál inkább sem, mivel azidőtt még nem volt ismert, azonban vele kapcsolatban mindegyre ilyesféle mederben tekeregtek gondolatai, és amikor kilépett a Fleurus utcai ház kapuján, elbizonytalanodott magában: vajon nem hangzott-e túlságosan tapintatlannak érdeklődése az amerikai iránt, nem kelthetett-e gyanút, miért a kíváncsiság, miért nem Francisról kérdezősködik; azzal hessegette el magától aggályait, hogy abban a szalonban akkora a forgalom, tulajdonosa követni sem tudja, ki mit keres nála, holott önmagán tapasztalhatta, mennyire jó emlékezőtehetséggel bír az az asszony; arra gondolt, föl kéne keresnie valamelyik orosz emigráns klubot vagy privát szalont, hátha bővebb információt szerezhet kíváncsisága tárgyáról, azt viszont kockázatosnak ítélte; éppen a hiányolt szerzőnél olvasta, sőt, maga csak megerősíteni tudta: *Párizs tele van oroszokkal. Egyfajta gyermeki reménykedéssel áramlanak Párizsba. Senki nem tudja, hogyan élnek, leszámítva, hogy eladogatnak ékszereket, arany dísz tárgyakat és családi ereklyéket, amiket magukkal hoztak Franciaországba.* azzal szintén tisztában volt, amiatt választották ezt az országot, mivel az orosz arisztokrácia kétnyelvű volt: egyaránt jól beszélt az orosz és a franciát; jelentős része érezte úgy, Párizsban kibekkelheti a szovjet berendezkedést, viszonylag ép bőrrel visszaköltözhet hazájába, ám az évek múlása egyre többet vett el ezekből a reményekből; két lehetőség maradt: az érzelmes nosztalgiazás vagy a reménytelen ellenállás, mindkettő kínálta a klubformát, a szalont társadalmi életként, ám az aktívabb is egyre súlytalanabb lett (nem szólva arról, hogy mind több és rafináltabb ügynök érkezett a bolsevista paradicsomból, hogy roncsolja az ellenséges emigrációt, vagy éppen a maga érdekei mellé állítsa, ügynökévé szervezze; az Acasias klub rendkívül vegyes társaságába bekényszerültek orosz arisztokrata szédelgők, Dmitrij Pavlovics nagyherceg is szerezhetett ott magának némi anyagi segítséget, ha Coco Chanel rendszeres apanázsát (Sztravinszkij a megmondhatója, minek fejében; ugye, térben, időben irradiálnak a pletykák?) fölélte, vagy hűgát, a dolgos Marija Pavlovnát nem bírta pumpolni – számol be látványos pletykálgatással a jelenségekről Helen Rappaport jeles bestsellerében; és hát se szeri, se száma az orosz divatházaknak, amelyekben egykor könnyebben élő arisztokrata hölgyek varrják, kézimunkázzák, vasalják a legújabb divatot, amit elsőül szilfid lánykáik mutatnak be manökenekként; nyúlánk barátunk ismert közülük jónéhányat, olyanokat, akik Londonba jártak át angliai érdekeltségeik ellenőrzésére; és már a brit fővárosban is szállóige volt az orosz emigránsok francia jellemzése: *A férfiak taxit vezetnek, a nők varrnak a megélhetésért;* alkalma adódott a helyzet megtapasztalására Párizsban, amikor a pályaudvaron – Londonból érkezve – kiszállt a vonatból, éppen egy orosz taxis kezdte ráncigálni bőröndjét, egyre csak azt szavalta: kuda Vi hotyitye? kuda Vi hotyitye? v otel – válaszolta, arra gondolva, a sofőrnek ennyi elég, elviszi

talán saccra a neki megfelelő szállóba; egyenesen oda, ahol egy fehér tábornok cserélte át egyenruháját a szálloda portáséra és, hálásan összekacsintva, a taxissal *dobro pozsalovaty*-tyal fogadja a vendéget –

dehogyan akart hivalkodni nyelvtudásával, inkább bemerte – ilyen fölszínese módon – mire számíthat; minden esetre a szállodában angolként jelentkezett be – számítva a franciák ismert ellenszenvére a szigetlakók iránt, ami valószínűleg fölszínességgel párosul; egyébiránt – másodkézből ugyan – meglehetősen jól, a szóbeszédnél mélyebben ismerte Marija Pavlovna kemény munkáját a fönnyaradásért Londonban, váltig csodálat tárgya volt a legkülönbözőbb brit társaságokban; arról is értesült, hogy fölvette a kapcsolatot a divatdiktátor Coco Channellal, az orosz arisztokraták parvenü barátjánéval (aki egyébként rangos amerikai sznoboktól sem tartózkodott); hősünnel, ha szabad így fogalmaznunk azonban egy amerikai (futólagos) ismeretség fölújításának szándéka irányította a francia fővárosba, amerikai ismerősei jelezték, hogy Ernst Párizsba tart, noha nem tudhatta, éppen milyen fázisban van a szalontulajdonos és esedékes vendégének hektikus kapcsolata, egyszerűbbnek vélte, ha ott keresi meg – első sorban mégiscsak egyik megszokott helyén: a Fleurus utcai szalonban, ahol, lám, mostanára már ismerősként fogadták – köszönhetően szerencsés nyelvészeti bemutatkozásának –

minden esetre mihamarabb meg kell tudnia, mikor tér vissza Spanyolországból, ha egyáltalán számíthat rá belátható időn belül;

aligha lehetett számára lehangoló, hogy el kell majd pár nap múlva látogatnia újra az elbűvölő nagyasszonyhoz, aki dús szellemét tehetséges és neves művészek ugyancsak dús szellemével óhajtja gazdagítani, nem feledkezve meg az ifjabbak hírnevének gyarapításáról sem, noha a testi közeledés semmiképpen sincs társaságában megengedve, nem titkolja: beéri gazdag házvezetőnője rajongásával;

ennyit már első látogatása előtt tudott, de nem érzett semmi kísértés-félét, amit erővel kellett leküzdenie, ellenben a szellem igazán imponált neki; egy hirdetőoszlopon Fritz Lang *Metropolisának* szürke plakátja adta az ötletet: moziba kéne mennie, hirtelenjében azonban nem jutott eszébe, hol találhat komolyabb filmet; különben is, itt mindent reklámoznak, ha kell, ha nem, a Citroëneket szintén, holott tele van velük a város, befurakodnak a sikátorokba akár...

*

kezdett őszt felé kanyarodni az idő: előbb a körte-, kicsivel később a cseresznyefák kezdték hullatni leveleiket, az egerek pedig egyre gyakrabban próbálkoztak bejutni a házakba, hogy kényelmes fészket alakíthassanak ki maguknak a biztosan bekövetkező télre, az udvart megint egyre idegesebben túrták föl a vakondok, ahogyan koratavasszal szokták –

láttam, ezt a légi és földalatti szorgalmi buzdulást vették észre szomszédaim, amikor átmentem hozzájuk egy kevésbé fordulatós délutánomon: az asszony hátul a kertben a száraz leveleket igyekezett halomba söpörni, férje gereblyével a vakondtúrásokat egyengette a mindig példásan kezelt gyöppben, elégedetlenkedve morgott félhangon valamit;

megvallom, kissé olyannak tetszett, mintha összeszólalkozás után a félreérteések, indulatok buckáit egyengették volna, egymástól függetlenül, némán végezték földadataikat; a kutya kettejük között feküdt a már egyengetett fűben, arra sem reagált, hogy becsuktam magam mögött a kertajtót; éreztem, legszerencsésebb volna kihátrálnom, azonban fogalmam sem volt, miként lehetne megoldanom? ösztönösen először a férjhez léptem, és nevetve biztosítottam, ugyanezt a műveletet hagytam abba, mielőtt hozzájuk indultam, ő pedig közölte: tegnap sem tehetett mást; közben hozzánk lépett az asszony, megismételtem a mondottakat, máris együtt neveltünk –

– ihatnánk egy kávét – fordult párjához –

– *warum nicht?* – hangzott a válasz, és indult a házba –

az asszony invitálására a kerti asztalhoz telepedtünk; a kutya úgy érezhette, a meghívás neki is szólt, velünk tartott;

– tudod, nálunk sokszor kötöttek ki korábban, a változás előtt, magyarok, akik a hazai rendszer kárvallottainak tartották magukat, azt hitték, tőlünk segítséget kaphatnak egy kinti karrierhez –

– miért pont tőletek?

– mi afféle átjáróház voltunk, a címünk közkézen forgott –

– volt komolyabb kapcsolatrendszeretek fontos intézményekkel?

– ők azt szerették volna hinni, hiába tiltakoztunk

világos, a hazai szisztémát ismerték, az egymásnak mindent elintézőnk, ha mindegyikünknek hasznos, a kéz kezét mos megszokott rendjét is becsomagolták bőröndjeikbe, amikor útnak eredtek a „nyugati” kalandra; a régóta kint élőket tekintették első ugródeszkájuknak; a reménykedés első foka, rendeztem el magamban; groteszk helyzet annak ellenére, hogy a szisztéma ősi, bizonyára működött a megcélzott országokban, csakhogy a maga, sajátosan ottani módján, a bürokrácia ottani labirintusainak elágazásaiban; ügyeskedő honfitársaink ezt az akadályt szerették volna leküzdeni a kintiekkel, emiatt adták-vették egymás között a *használható* címeiket; elnevettem magam: az ügynökhálózatok működhetnek hasonló logikával – csekélyke konspirációval fűszerezve; gyarlóbb kémregények, professzionálisabb dokumentumok, történelmi kreációk tömegét találja a nyájas olvasó, ha erre vágynak; ugyanis a piac a maga erőszakos módján *eret vág a leplombált titokfolyamokon* –

– az jutott eszembe, nekem meg itthon lenne szükségem valakire, aki valamicske fölvilágosítással szolgálhatna nyomozásomban a *rokon* után –

szóval már egyértelműen rokonnak véli a váratlanul fölbukkant név tulajdonosát, úgy tetszik, beleakadt – szálka a deszkából – a témába –

- igazi segítség az lehetne, ha valahogy tisztázni tudnád családi viszonylatokban a helyzetét –
- nem él már senki, aki valamit közölhetne felőle –
- talán a családi fészek, a falu, ahol valaha léteztek őseid, még őrizhet kevéske emléket; a legcsekélyebb is a bizonyosság vagy a cáfolat felé irányíthatja kutatásod –
- sosem jártam ott, már apámék eljöttek –
- attól te még fölkeresheted a helyszínt –
- de hogyan?
- például beültök az autóba –
- az én drága férjem unja az egészet, nem érti, mit akarok az ügytől...

*

úgy elhagytuk szegény Fjodort, kószálhat egyedül szerte a nagy orosz pusztában, pláne mocsárban, ha Breszt felé venné útját, márpedig az látszik a legtermészetesebbnek, noha a legkönnyebbnek nem biztosan: a lengyelek sem a háborút, sem a békét nem képesek megbocsátani, oroszoknak kivált nem;

Menzsinszkijnek abban föltétlenül igaza volt, hogy a német nyelv sokat segíthetne, legalább azokon a településeken, amelyet főként zsidók lakták, úgy szólván alig akadt ugyanis olyan zsidó család, amelyben valaki nem tudott volna németül, még ha a jiddis volt is a közbeszéd nyelve; ám hol volt egyelőre Fjodor ennek érzékelésétől, egyelőre csupán kijárt a moszkvai főpályaudvarra, hogy ismerkedjék a vonatközlekedés lehetőségeivel; persze, az OGPU-nak számos gépkocsija róttá az elhanyagolt utakat, szorgosan gyűjtötték be a rendszer ellenségeit az elérhető körzetekből (távolabbról bevagonírozták a szállítmányokat), és csak éjszaka kellett átvenni őket a vasútállomáson, ám ezeket a gépkocsikat olyan bizalmas föladatakra, mint amivel Fjodort terhelték, ügyetlenségnek, sőt, kockázatosnak hatott volna használni, földöttebbnek látszott, ha utazása „magánvállalkozás”, mindössze egy speciális igazolvány szolgált arra, ha éppen a szovjet hatóságok zaklatnák, és garantálta könnyebb mozgását; Vjacseszlav Rudolfovics viszont lelkére kötötte, csupán a legvégső esetben mutassa föl papírját, legyen leleményes, ha faggatják, hová és miért utazik –

meggyőződéssel semmi esetre sem állíthatjuk Fjodor „kosztümjéről”, hogy elegáns lett volna!

a szedett-vedett holmi mindössze annyit kívánt sugallni, hogy viselője nagy szorgalommal törekszik a körülményekhez képest összeilleszteni és gondozni, tisztán tartani, de nívójában nemigen különbözött – tegyük föl – a Putyilovgyár vezető szakmunkásai öltözékétől, azaz egyetlen vonásában sem cáfolta a korszak szovjet nyomorúságát: belesimította – ez volt a cél – az akkori átlagba; arra azonban figyelmeztették, már emiatt érhetik váratlan inzultusok a hosszú út során, ugyanis a gyöngébb közigazgatás itt-ott képtelen volt megbirkózni

a vetköztetési bűncselekményekkel, noha erről egy idő óta az újságok már nem adhattak hírt: rémhírtérjesztésként szigorúan tiltották kísérleteiket, a tiltást pedig a Lubjanka réme nyomatékositotta az egyelőre nem eléggé öntudatos polgárban –

főnöke – miközben érdeklődve méregette (Jagoda viszont szemmel látható irigységgel vicsorgott) pártfogoltja alkatát – nyájasan megjegyezte: kétszer is meggondolja magát, aki, téged, fiam, ki akar rabolni;

hogyan a fölkészítés látszólagos alaposága biztonságérzetet vagy éppen aggodalmakat telepített-e a megbízott lelkébe, nem tudhatjuk, sem nyilatkozatai, sem arcvonásai nem árultak el semmit; úgy tetszik, ezzel is tanúsítani akarta, hogy fölkészült a föladatra...

*

egyik délelőtt átmentem szomszédaimhoz; már abból, hogy a kutya ugatni kezdett, amikor kinyitottam az utcaajtót, következtethettem, valami szokatlan történt, nem értem a verandáig, amikor egy csupán futólag ismert szőke hölgy lépett ki kezében porronggyal, fölvilágosított, hogy a ház lakói hirtelen elutaztak pár napra, szóltak neki, hogy a szokásos takarítást távollétük alatt végezze el, kicsit már az őszre készülve, addig ő a ház gazdája;

meg is lepett, meg nem is, eszembe jutott: ezt én kezdeményezhettem...

*

el kellett méláznom a sors közismert és néha pimasz játékosságáról –

ide települtek ezek az emberek, kis idő múltán bizalmukba fogadtak, értehetően szükségük volt társaságra, lehetőleg olyanra, amiben viszonylag értelmes tájékozódást szerezhetnek új környezetükről, az itteni szokásokról, jellemekről, morálról, értékrendről, nélkülözhetetlennek vélték a hiteles tájékozódást, és úgy ítélték, én vagyok a megfelelő ember;

részemről pedig az hozta az ismerkedési, barátkozási készletet, hogy találkozom egy olyan sorssal, amit akár magam ugyanúgy vállalhattam volna abban az időpontban amikor ők távoztak az országból, legalábbis az asszony szülei (velük a tizenéves nagylány), engem azonban nem vonzott a kaland, élt bennem a viszolygásféle, hogy többé nem láthatom megszokott, kedvelt helyeimet, az erdőt, ahol rendre begyűjtöttem az éppen jelentkező gombákat, a fákat, amikhez ragaszkodtam (egy elképesztő múltat sugárzó mocsári tölgyhöz, a termes ginkgo bilobához a kastélyparkban, az útszélen rogyadozó nyírhez, hatalmas cseresznyefánkhoz), a tágas réthez, a patak ősszel pirosuló nádasához, a malomrom bizsergető titkához, egy kamaszlányhoz, akiről azt hittem... de ő talán mást hitt, a temetőhöz – ismeretlen őseim sírjához, közepén a büszke templomhoz, amihez nem a vallás, de a latin nyelv titka kötött; szóval marad-

tam, némileg megkésve jutottam el olyan vidékekre, amelyekre nekik (az elvándoroltaknak) nagyobb szabadságuk volt;

az azonban föltétlenül meglepett, ahogyan szép lassan beleláthattam mélyebben életükbe (akár ebben a formában, hogy két különböző kultúrából származó ember választotta társul egymást, majd hogyan nem izgalmasnak tetszett, sokkal inkább, mint romantikusnak, együttlétük, aminek fegyelmezetten óvták harmóniáját); ugyanakkor számos olyan rejtelembe avattak be, amely helyzetükből következhetett, és amely igazolta korábbi fölszínes képemet arról a világról –

és – lám – megfejtetlen titkokat is cipelhetek bagázsukban, ahogyan bizonyára minden ember hordoz apróbb-nagyobb, világosabb-sötétebb rejtelmeket és sejtelmeket, ha játszhatom kicsit a szavakkal, ámbár már nemigen mozgatják aktuális fantáziáját –

a világ, amennyire hajlamos és képes föltárulni, legalább annyira kényszeredett vagy játszi titkolózásra hajlamos, igazán akkor érzi jól magát, ha a kettő határán mozoghat;

arra van fölépítve eredendő egzisztenciája, abban érvényesek szabadra állított szemaforjai, valamint rendületlen tilalomfái; ezer szerencsénk, hogy vannak örökletes, genetikusan beidegzett gesztusaink, amelyek viszonylagosan biztonságossá teszik köztük közlekedésünket, ha beérjük ennyivel, nem pedig magunkhoz akarjuk ragadni a totális irányítást;

ne feledjük: az emberi természet alapvetően nyughatatlan...

*

a Fleurus utca annyira még vonzotta ismerősünket, hogy egy újabb szombaton elzarándokolt újra; Paul Dukas hangversenyéről szédelgett ki a súlyosnak talált zongoradarab után (a mester lehangolóan rozogának látszott *Modéré*-ja közben), remélte, a szalonban földobja majd szellemileg társalgása a háziasszonnyal; egy pillanatra abban reménykedhetett, hogy a beígérkezett Francis majd használható információkat visz Ernest felől, ám egy idő után irreálissá vált várakozása a lehetséges vendégre és udvariasan elköszönt a háziaktól – azzal a csekélyke örömmel, hogy senkinek sem fődte föl, hogy látogatásának konkrét célja volt, és különösebb fontolgtatás nélkül úgy döntött: Londonban jobban tudja hasznosítani magát; szállodájából helyet foglaltatott a legközelebbi expresszre, amely Calais felé tartott, reménykedett, ott majd akad hajó, ami átjuttatja a csatornán;

szerencséje volt, három nap múlva már a lakása ajtajában faggatta a mindig figyelmes házmestert, keresték-e, kézbesített-e címére valamit a postás; a házmester beszámolt róla, hogy járt itt az a csinos fiú Cambridge-ből, aki már máskor, de nem hagyott semmiféle üzenetet, azt mondta: csak tiszteletét akarta tenni, később próbálkozik újra; rögtön értette, ifjú ismerőséről, Kimről lehet

szó, a Trinity College-ban elsősorban gazdaságtant hallgat a jónevű Maurice Dobbnál, aki nem áttal a szovjet gazdasági eredményekről elragadtatottan nyilatkozni, és valami távlatos fölényt kirajzolni olyannyira, hogy Kim el van ragadtatva, és amikor Dobbnál találtak, örömmel fogadta ajánlatát: keressen föl, barátom bátran, lesz miről csevegnünk! egyúttal átnyújtotta névjegykártyáját a fiatalembernek –

Kim különösen jó benyomást tett rá, mintha olthatatlan lángolása Rudyard Kiplingből áradt volna rá, a *brit imperializmus prófétája* a maga rafinált módján már-már legitimmé varázsolta a *fehér fölsőbbrendűséget* (az ő Kimje indiaiként is sajátosan fehér), beszélgetéseiből pedig kitűnt, cambridge-i egyetemista barátja szintén a fölsőbbrendűség megszállottja, a leg-ek világának keresője, most éppen a szovjet fölsőbbrendűségbe habarodott bele, eltökélten keresi aktív szerepét az utóbbi „küldetésének” világsikerében...

*

a „vörös Paradicsom” háborúja és békéje:

a harmincas évek elején írja egy jó tollú, neokatolikus szemléletű magyar írástudó: *Egy amerikai újságíró nemrégén megírta emlékeit az orosz szovjet polgárháborús korszakából. Ismerte Lenint, Denikint és Kolcsákot, végignézte saját két szemével vagy kétezer embernek a felkoncolását, vízbefojtását és halálrakorbácsolását. Minderről azonban nyugodt hangon, szinte szelíd tárgyilagossággal ír; figyeli a pokoli fegyvertűzet mindkét oldalról, a felgyújtott csűröket, az erdőt, a jajgatást és hallgatja a rémhíreket, amelyek a foglyok megcsonkításáról adnak háborzongató híreket; leírja továbbá a közeli birtokon miként veszekednek menekülésre készülve előjogaikon az Ancien Régime gögösnél gögösebb képviselői (emlékezetem szerint a téma Bergyajevet szintén foglalkoztatja önéletírásában) –*

a másik példa jóval későbbi írásműből való, rekonstruált beszámoló egy költő tragikus sorsfordulójáról – mondanám békében, csakhogy már javában dül a *permanens forradalom*: *A házkutatás több órán át tartott: a csekisták minden egyes könyvet ellenőriztek, megvizsgálták a borítókát (gyanítom, inkább a kötésekről lehet szó az eredetiben). Átkutatták a fiókokat, a lakás minden zegét-zugát, s ez alatt az élet ment tovább: az egyik csekista rögtönzött előadást tartott a dohányzás ártalmairól, és nagylelkűen cukorkával kínált mindenkit. Ahmatovának hirtelen eszébe jutott az egy szem megmaradt tojás, és rávette Mandelstamot, hogy ne üres gyomorral induljon el. Ő megsózta a tojást és megette... már fényes nappal volt, amikor elvitték; az írásból azt is megtudjuk, a letartóztatott Dante *Poklát* vitte magával könyvtárából (azt meg minek – kérdeztem volna, ahogyan Auschwitzban hasonlóan a Nivea-krém fölhalmozott dobozai láttán)*

nos, a háború nem Isten háborúja, hanem az emberé, ámde a béke sem nem Istené, sem nem emberé, összetéveszthetetlenül a Sátáné –

a Sátán birodalmában a béke a háború arcát viseli; egy kiugrott papnak ezt alighanem tanulnia kellett...

*

Fjodor (aki már megérett rá, hogy Tódorként kezeljük), nemcsak megtanulta, el is fogadta az istentelenség igazságát...

*

a kinyilatkozás ugyanolyan tárgyiságot jelentett szemében, mint a beöltözés az új szerepbe, noha – vegyük észre – valójában sosem öltözhetett saját ízlése szerint: teológusként, papként ugyan önként vállalta foglalkozásával járó öltözékét, a háború ellenben uniformist kényszerített rá, aminek romjai még kiszolgálták részben a fogságban, mígnem a Cseka vette át öltöztetését; az atlétikus fölépítésű testen rendkívül jól mutatott mind a papi öltözék, nemcsak a miseruha, a karing, vagy a pásztorköpeny, de a reverenda szintén, mind a katonai egyenruha, de még a csekisták sűrű zsvolyvászon viselete is; útrakelése előtt tehát néhányszor kiment a Kijevszkij (eredetileg: *Brjanszkij*) Vokzalra, ténfergett az utasok sürgésforgásában, vizlatta ruházatukat, viselkedésüket, csomagjaikat, próbálta eldönteni, hogyan idomulhat hozzájuk, támpontokat gyűjtött, miként olvadhat bele a folyvást áramló tömegbe, amely egy része mind gyorsabban szerette volna elhagyni beérkezte után a peronokat, másik része pedig az induló szerelvényeknél tülekedett a fölszállók sorában; neki ott lesz majd dolga a fölszállással, úgy találta, Kijev felé megoldható lesz a fölszállás;

(hosszú ideig értetlenül szemlélte azt a türelmet, amit ezek az emberek mutatnak az állandó tolongásban, bizonytalanságban, mintha nem éreznék ijesztő kiszolgáltatottságukat, mígnem hirtelen megvilágosult: közöny ez, fakó közömbösség önsorsuk iránt, forrongást követő lohadás, bénultság)

először arra gondolt, nem visz magával csomagot, kényelmesebb az utazás, ha nem kell szakadatlanul fölügyelnie holmijára, amit – hallott erről regélni – szempillantás alatt ellopnak a vándorló tolvajok, de fölül kellett vizsgálnia ötletét, az is föltűnő lenne, ha még élelmiszert, italt sem csomagolt magának, ámbár – elvileg – a vonaton teához hozzá lehet jutni – legalábbis általában, másfelől a legszükségesebb tisztálkodószerek sem nélkülözhetők, ahogy hasonlóképpen váltásnyi fehérnemű sem; annyit mindenestre megtapasztalhatott a pályaudvari látogatásokon, hogy a vonatok menetideje kiszámíthatatlan, azazhogy sokszor már eleve jócskán késve indulnak, érkezésük még annál is bizonytalanabb, mostanában már nem fehér bandák torlaszolják el a síneket – megállítandó a szerelvényt, ámbár valahogy újra meg újra előkerül a megbé-

lyegzés: *Mahno banditái*, jóllehet, az anarchista paraszt, már romániai tábor-életéből is szabadult, Párizsban *döglődik* (Jagoda szava) tuberkulózisával, valószínűleg nem is merényletekről vagy szabotázsokról van szó, egyszerűen zsvávnyok próbálják lehetőségeiket a vonatok föltartásával;

mindenesetre, a rendőrség, és kiváltképpen a Cseka meglehetően jól kezeli ezeket az eseményeket – olykor akár úgy, hogy tagjaik elvegyülnek az utasok között, a megfelelő pillanatban csapnak le a rablókra –

ráadásul a lengyelekkel sikerült megegyezni, nem engedik, hogy területükről támadják az ukrainai területeket, elvileg a szervezkedők nem kaphatnak menedéket náluk; pedig ezeken a területeken egykor Gyenyikin, Kornyilov és Vrangal alakulatai támadták az új hatalmat, ám hol vannak már ők maguk? és – persze – az a burzsuj réteg, amely a lakosság részéről támogatta akcióikat?

Tódor, aki a körülményekhez képest sokat adott a tájékozódásra, olykor elmélázott: életének egyetlen évtizede alatt milyen radikálisan változott a világ, mennyire alapjaiban forgatta föl az ő életét, ahogyan bizonyára másokét csakúgy, olyankor pedig óhatatlanul morfondíroznia kellett saját beláthatatlan jövőjéről, ami nem csupán jelen küldetését illeti;

az útnak két részét – emlékezete szerint – megjárta a háború alatt: Kijev előtt, Kijev környékén, de még utána is a Pripjaty-Gyészna mocsárvidékét (ó, azok a vakító fehér nyírtörzsek!) majd a Podóliai hátságot; egyeztetett Menzsinszkijel: egyszerűbbnek látja ezt az útvonalat, semmint Breszt felé szédelegne, ekként nyelvileg talán előnyösebb a helyzet, a vonatozás végét legszerencsésebb Lvov körül konkretizálni: vagy Magyarország felé, vagy Románia felé lépi át a határt; ahol kevesebb gondot okoz; ha teheti, Munkácsot választja (a fáma szerint Gyenyikin és Kolcsak Csehszlovákia felől közelítette meg a Balatont; hidd el, ó nyájas! Magyarország a földönfutóknak csakúgy kihagyhatatlan turisztikai cél! ám tudható, Tódorunk nem turizmusból nyomul);

én pedig éppenséggel a *nyomulások* körül keringek, mint pálinkás tyúk a fészke körül...

*

szomszédaim két nap múlva telefonáltak: visszaérkeztek Szlovákiából, az aszszony végre láthatta a falut, amit csecsemőként szüleivel elhagyott, találkoztak egy idős hölgygel, még emlékezett rájuk; ha átmegegyek vacsorára, bővebben tájékoztatnak kirándulásukról –

átmentem;

szépen megterített asztal várt, gyertya égett a közepén (ahogy általában szokták); kicsit zavart, hogy a macskáknak is terítették; én csak egyszer tartottam „jópofának”, ők nem a vicchez ragaszkodtak, hanem az állatokhoz; természetesen szeretem a macskákat, jószerivel mindig volt nekem is, az etikette-met azonban nem élesítettem rájuk;

toleráns maradtam: nem lamentáltam, nem gúnyolódtam, mintha észre sem vettem volna; koccintottunk a pezsgővel, azonnal a tárgyra tértem; valójában engem is izgatott az eredmény, jóllehet, egy s más kiderült saját nyomozásaimból:

- eredménnyel jártatok?
- pirultam feledékenységem miatt, amikor a néni rám pirított: csak emlékszel a bácsikádra; lánykoromban sűrű beszédtema volt –
- neked miért kéne szégyenkezned? szinte csecsemőként kerültél el onnét;
- meséltem, a nagyapám beszélt róla, de a nevet elfelejtettem –
- megtudtad?
- Tivadar bácsi, nagyapám unokaöccse, aki pap akart lenni; Erdélybe ment szemináriumba –
- Temesvárra?
- Jézusom! te tudod?
- inkább csak gyanítom; mit mondott még a néni?
- csak arról prézsmítált, mennyire sajnálták a lányok, hogy az a szép, karcsú fiú reverendát húzott –

a férj közben az ételek körül sürgölődött, az asszony tekintetével ellenőrizte, jól csinál-e mindent, szorgosan tolmácsolta neki társalgásunk lényegét; férje akkor akadt el a fölshozgálásba, nyomban rám kérdezett:

- *kennst du ihm auch?*
- *ja, ich habe gehört etwas* –

megbolydult csevegésünk, megfordult az érdeklődés iránya, ők kezdtek faggatni engem forrásaimról, azonban tartózkodó maradtam, akkor még egyáltalán nem voltam benne biztos, az én Tódorom előéletében vájkálunk-e, de örömmel raktároztam el fejemben minden apróságot; tréfálkozva szakítottam meg érdeklődésüket:

- nem jutott eszetekbe, hogy a hajdan sajnálkozó lányok közül megkeresetek valakit, aki még él? többen élhetnek még –
- a néni közülük való lehetett: fölzaklatta az elbeszélés; a végén még el is pityeredett: oda veszett az is a nagy háborúba –

abban reménykedtem, kiderül, hogyan került Temesvárra, arról azonban a legcsekélyebb információ sem jutott el hozzájuk, ha csak a zavaros indoklás – a család átköltözéséről – nem magyarázza, ám lehet, csupán a mesélő kreációja kívánta ezt az indokot, hogy a történet kerekesebb legyen...

*

számtalanszor megfigyeltem, akár a legfantáziátlanabbnak tetsző beszélgetőtársak, ha – akár nehézkesen – belevágnak bármilyen gyatra históriába, azonnal ráéreznek valamiféle – így nevezem – *dramaturgiai kényszerre* – tudván, hogy a műfaj alapvető követelménye a hitelesség, amit legkönnyebben a pontosság

igézetével (pardon: nem föltétlenül a pontossággal!) lehet elérni, alkalmasint a lyukakat is pótolni a történeten – persze, ki ügyesebben, ki esetlenebbül, mindenesetre, igyekeznek magabiztosságot színlelni; legjobb példának gyerekkori pajtásomat hozhatom; minden elbeszélését – szívesen élt a lehetőséggel, ha belefoghatott – precíz időmegjelöléssel indította – mondjuk, ilyenformán: *emlékszem, január huszonharmadikán történt, keddi nap volt*, a hallgatóság csodálhatta memóriáját, ami sejtethetett valami halvány autizmust, de csodálhatta dramaturgi biztonságát...

*

a vacsora – magától értetődik – folytatódott, a macskák (talán rühellették társaságunkat; nagyon tudják érzékeltetni megvetésüket általában) nem éreztek ambíciót a mutatóványosdihoz, nem kerültek elő, zavartalanul mélézhattunk fölmerült kétségeinken, további információs igényeinken, az asszony félvállról odavetette: „Kár, hogy nem tartottál velünk”, én pedig – azt hiszem – jobban sajnáltam, mint ők; elképzelhető, hogy a hajdan elhagyott helyszín nekem mást vagy többet mondott volna, mint szomszédaimnak, meglehet, egy lényeges aura sugallatáról maradtam le, amit föltétlenül hasznosítani tudtam volna, hasznosítanom kellett volna későbbi munkám során –

hazafelé ballagva, megálltam a késő esti utcán, hogy régi mániámnak megidézésével hosszan csodáljam az égboltról majdnem az utca terébe belógó csillogait a Göncölnek – augusztus huszonnyolcadika volt, szerda volt...

*

az volt a magyarázhatatlan érzésem, hogy kedves ismerősünk a Fleurus utcából nem pusztán amiatt hagyta el rá nem jellemző hirtelenséggel Franciaországot, mivel elunta volna Ernest-et várni, hanem mert eszébe juthatott, fontos teendője van otthon, Angliában; sejtelmemet igazolhatja, miszerint egyáltalán nem lepte meg, hogy távolléte alatt egyetemista barátja kereste, ámbár konkrétan nem egyeztettek időpontot; érdeklődése Kim iránt kezdetektől fogva határozott volt, érdekelte a fiú vonzalma az akkoriban már korántsem kizárólag a College berkeiben divatba kerülő szociális kérdések, sőt, a baloldali csoportosulások iránt, méricskélni próbálta, mennyi benne az intellektuális érettség, mennyi a kamaszos lázadás, beszélgetéseiket kezdetektől fogva úgy irányította, hogy a lehető legalaposabban kiismerhesse előéletét – egészen korai ceyloni éveigi, ahol gyarmati tisztviselő szüleivel élt, és igencsak közelről ismerhette meg a társadalmat nyomorító szegénységet, másfelől az őszinte és hathatós társadalomkritika bántó hiányát;

várta egy jegy a Rosebery Ave-n a Sadler's Wells Theaterban Muszorgszkij *Borisz Godunov*jának bemutatójára, amelyet Rimszkij-Korszakov átíratában

adtak elő; szinte földúlta a második fölvonásban Borisz kiborulása: *dosztig ja viszsej vlasztyi!* váratlanul érte saját reakciója: azt érzi, mintha belőle szakadt volna ki ez a kiáltás, ami egyszerre ordítás és rebegezés: elegendem van mindenkől, ne játsszanak az idegeimmel; tiltakozás, elbizonytalanodás, félelem is? a végén pedig, amikor a haldokló Boriszt, a cárt – a szokásoknak megfelelően – szerzetesruhába öltöztetik, meghökkenésére Lenint vizionálta helyére a Kaplanmerénylet után, megrendítette a *gluho*, az énekbeszéd, hallani vélte Pimen atya jambusait, de többé nem a tizenhetedik században járt;

csak otthonában állt helyre viszonylag lelki egyensúlya – tudván, munka várja, de még egyre azon sajnálkozott, hogy nem láthatta a hajdani párizsi ősbemutatót, amikor Saljapin busongta el az örült uralkodó sorsát –

Kim – első pillantásra – fürge gondolkodású, gazdag érzelmű fiú volt, mint annyian a Trinity-beli társak, ugyanakkor bizonyos körvonalazhatatlan, betájolhatatlan elszántság forrongott benne, nem volt kétség felőle, hogy ennek valamikor tettekkészséggé kell formálódnia; barátunk alighanem ennek az utóbbinak az értékére és – nem szójáték! – mértékére volt igazán kíváncsi, szerette volna fölmérni, attól viszont szívesen eltekintett, mit ért ebből az érdeklődésből a fiatalember, tehát igyekezett az egészet úgy elrendezni, hogy látszatként, evidenciaként az maradjon, mintha az ifjú választotta volna őt lelki-szellemi kitarulkozásainak befogadására, megértésére –

annyi bizonyos, ebbe a folyamatba számos izgalmas csörtét bele lehetett képzelni – mindkét fél részéről; márpedig a kölcsönösség a legjobb biztosíték arra, hogy a játszmák lejátszódjanak;

bizonyára mindketten hittek benne;

számomra nem egészen világos, milyen eredményt lehetett attól várni, hogy valaki elmondja – az elbeszélés idejére jócskán átszíneződött – gyerekkori élményeit, még ha olyan festői idegenségben estek is meg, mint egy nagy brit gyarmat, ugyanis Ceylon világa minden bizonnyal rengeteget változhatott azóta, még inkább az egykori gyermek közvetlen benyomásai; tapasztalhatjuk magunkon, milyen sebességgel szubjektívizálódnak a bennünket ért események emlékei, ámbár egyes olvasójuk képes lehet kislabizálni a valódi hatásait, amelyek nyomai esetleg a jellemről közölhetnek információkat; ekként ismét kéz a kézben mennek tovább a folyamatok: valójában a két fél – hasson bár így ismétlésnek – egyazon dolog két oldalát várja egymástól;

persze, a házmesterre mégsem tartoznak ezek a dolgok, elég, ha annyit lát, olykor-olykor akad ilyen látogatója, akit elhanyagolnak, aki folyton egyedül van, hamar gyanúba keveredik...

*

Tódor, remélni sem merte, igazán szerencsésen helyezkedett el a kijevei vonaton: menetirány szerint és ablaknál jutott helyhez; fölmérte, hosszú utazás vár rá,

amelynek önmagában már első szakasza – a Kijevig tartó – is több, mint fél nap (a hivatalos menetrend szerint), ami utána következik, bonyodalmasabb lehet; szerette volna, ha a körülményekhez képest használható állapotban száll ki az ukrán fővárosban, friss lesz, kellően ötletes, hogy továbbutazását a legelőnyösebbre szervezze, időben fölmérje leendő buktatóit, maradjon ideje eleve az akadályok elkerülésére; mindenesetre a pályaúdvári hírlapárusnál vett egy Pravdat, az idő jelentős hányadát ütheti agyon végigsilabizálásával, nem kell idővesztés miatt kikerülnie számára érdektelen rovatokat sem, bármennyire kedve, érdeklődése ellenére valók;

(egy olasz zsidó hisztérikus undorral sorolja az újságok önismétlő unalmát, amellyel egyébként rafináltan bekerítik olvasóközönségüket az önként megvásárolt unalom hálójába: *Minden áldott nap majdnem ugyanazok a dolgok ismétlődnek. Egy forradalom. Egy konferencia. Egy öngyilkosság. Egy királydíj. Egy bűnügy. Egy reklám. Egy novella. Egy halálhír. Egy anekdota. Egy felfedezés. Egy szélvihar. Egy rablás. Egy lopás. Egy merénylet. Egy szatír. Egy rendőrségi körözés. Egy kritika. Egy rejtvény. Egy utazás. Egy pletyka. Egy helyreigazítás.*

jegyezzük meg nyomban, Tódor ezzel a fősorolással legföllebb részben értene egyet: a Pravda nem egészen ilyen, abban az első oldalakon minden áldott nap átfogó politikai hangulatképet kap a szovjet polgár, ami elébe tárja a sosem látott lendületet mutató gazdaságot, a párt bölcs irányítását, a boldog jövőt – szemben a kapitalista sivársággal, zsugorodó szabadsággal, a politikai egység megóvását az éber Cseka segítségével – máskor Tódor végigsimítja uniformisát olvasás közben, és elégedetten veszi tudomásul a proletárforradalom eredményességét stb.)

valószínűleg észre sem veszi, egészen más utazás közben olvasni, amikor kevésbé érdemes elfordulni a betüktől, mint egy lakás csábító lehetőségei között, a vonaton a legunalmasabb, legsilányabb fogalmazvány is fönntartja az érdeklődést, amit kizárólag az ablak téríthet el képzelt változatosságával (képzelt, mert az elsuhanó tájhoz hozzácsapódnak az elsuhanó képzetek, amelyekkel tovább gondoljuk), az utastársak szemrevétele mindössze pillanatokra, még ha egyikre, másikra sandán visszakíváncozik olykor a tekintet; olyankor remek álca a hírlap, ügyesen lehet mögé rejteni a kutakodó pillantásokat, a mondhatni: tolakodó figyelmet –

Tódor már pusztán amiatt volt elégedett elhelyezkedésével, mert az a lehető legtöbb „élményt” fölkinálta; sejtetni engedte viszonylagos mozgásterét (vegyük annak az olvasást ezúttal) a hosszadalmas megpróbáltatásban; ha kell, kitégult a végtelen orosz tájba, vagy végigpásztázta az egyre jobban elgyötört arcokat; nem mellékes az sem, elmélázhat saját sorsán, hiszen konkrét föladatot ebben a pillanatban nem kell megoldania; bizony ritka alkalom, hogy elmélyültebben foglalkozhat önmagával, helyzetével, fordultatos sorsával, amit többnyire szárnyalásnak érez, röpülésnek egy megtalált eszme szárnyán, és még azt is képes hinni, hogy ő választotta sorsát, nem a sors választotta őt;

már összebútorozásuk idején megértette a Cseka vagy az (O)GPU aligha az a hely, ahol személyiségének alakulásával kéne foglalkoznia; arra ott vannak kollégái, illetőleg az eltökélt, rendíthetetlen hitű vezetők; rögtön Feliksz Edmundovics, nem különben Vjacseszlav Rudolfovics, akikre Fjodor kezdetektől fogva fölnézett, kiváltképpen az utóbbira; elbűvölte intellektusa, átlagon jóval fölüli műveltsége, irodalmi múltja, nem utolsósorban pedig kiváló modora, visszafogottsága szemben a végtelenül primitív, erőszakos és durva Genrih Grigorjevicssal, a legszenyesebb föladatokat is vállaló ős-mozgalmár *Jehudával* (ezt a nevet kozmetikázták oroszosabbra – kikerülendő az antiszemiták eredendő gyűlölködését); Fjodort odáig ragadta Menzsinszkij iránti vonzalma, hogy – nem kis erőfeszítéssel – örömet fölkutatta volna irodalmi műveit, legalább verset szeretett volna olvasni tőle, de nem érte el az antológiát, amelyben Blokkal együtt publikált, pikáns regényét pedig minden bizonnal maga a szerző tilalmaztatta; de imponált neki főnöke eleganciája csakúgy, valami affélet látott volna magán szívesen, de Menzsinszkij lebeszélte róla – ahogyan sz egyenruháról...

3

Tódornak szerencséje van, hogy a reggeli vonatot választotta; alig zötykölődik ki a városból, máris derengeni kezd a hajnal, utolsó benyomásként még elkaphatja a városszél nem éppen emelkedett látványát, a roskadozó faházakat, elhanyagolt kerteket, meg az itt-ott még esetlegesen égő gázlámpákat, embereket alig, még nem vágtak bele mai robotjukba, valószínűleg még a gyárak sem sikoltották el ébresztőiket; érthetetlen fensőbbiséget érez a külső világgal szemben, ő már, ha nem talpon, de vonaton van, belefogott egy új életbe, hiszen minden egyes nap új élet – új tevékenységgel vagy éppen várakozással, esetében pedig mindkettővel egyszerre: az utazás önmagában tevékenység minden látszólagossága ellenére, az úti cél elérésének számolgatása mechanikus várakozás, időről időre félretaszigálja az olvasmányt, a tájélményt, a körötte ülők arcjátékát, minden apróságot, amire egyébként figyelni szeretne, azt találgatja, mennyi idő telhetett el indulása óta, azaz mennyit közelített a leszálláshoz, az kevésbé izgatja, mihez kezd majd magával, ha késő éjszakába csattog be a kijevei pályaudvarra, amelyről – gyarló gondolat – szeretné tudni, vajon Moszkovszkij vokzalnak hívják-e – pusztán a kölcsönösség alapján, ám szigorúan betartja főnöke javaslatát: csak a legszükségesebb esetekben forduljon idegenekhez, akkor viszont legyen föltétlenül udvarias;

ha valamit, ezt a szelíd parancsot örömmel teljesíti, ha rákerül a sor; ez valóban Menzsinszkij személyes hatása, ami – persze, nem tudhatja előre – elkíséri további pályáján; itt a vonaton azonban az látszik a leghasznosabb udvariaságnak, ha az ember tartózkodik a helyváltoztatástól, nem éppen egyszerű föl-

adat közlekedni az utas- és csomagtengerben, ugyanis ahol nem emberek ülnek vagy állnak, minden ponton batyuk, kosarak, csomagok szorulnak egymáshoz, szinte lábfejnyi szabad fölület sincs a padlón, ha valakinek mozdulnia kell;

váratlanul az jut Tódor eszébe: erről a tumultusról sosem olvasott a Pravdában semmit, ha csak az nem jelezte valamelyik tudósításban, hogy mozgalmas és színes élet a szovjet embereké...

*

barátunk Angliában éppen a korábban Párizsban beszerzett eredeti orosz szamovárjával bajlódik, vizet tölt bele, teafüvet (eredeti orosz, de már Angliában kapható) készít elő hozzá; várja fiatal barátját a College-ből, aki megígérte, hogy kedvenc professzorát is megnyeri a látogatásnak, a vendéglátó pedig szeretne jó benyomást tenni vendégeire, tegnap finom kekszeket szerzett be a teázáshoz, vásárolt tejet, kis tányérkába marmeládót kanalazott, citromot vett elő; „ezek az angolok képesek belerondítani a legfinomabb teákba”, hallotta egyszer egy orosz emigráns dohogását; *de gustibus* – vágott volna kedve szerint szavába, ám elharapta a latin közmondást, hivalkodásnak érezte a másikkal szemben;

Kim és Dobb professzor szinte nyomban azután csöngettek, hogy a teázási előkészületet befejezte, és a professzor azonnal észrevette az eredményt:

- nagyszerű, Ön kitalálta a kívánságunkat, mindketten egy finom teára vágyunk –
- igazán örülök, ma még én sem teáztam –

alágyított a szamovárnak, miután vendégeit helyyel kínálta, csészéket és alátétányérokat rakott eléjük a teaasztalra, együtt várták a művelet eredményét;

beszélgetés eleinte kizárólag Kim diplomájának megvédéséről szólt; professzora elégedett volt munkájával, jó esélyt látott arra, hogy a vizsgabizottság elfogadja átgondolt tanulmányát, még ha egyesek parókája hátracsúszik is kemény fején a Marx-hivatkozások hallatán, ám úgy látja, nincsenek többségben a vaskalaposok, érdemesíteni fogják a jelöltet a diplomára; kis ideig elidőztek Marxnál, vajon provokáció-e, ha egyáltalán a Trinityben neve szóba kerül, aztán nevetve rálegyintettek; fölvetette a hitleristák erőteljes nyomulásának veszélyét, amit mindhárman egyhangúlag súlyosnak ítélték, és akkor Dobb ki-rukkolt egy névvel: Willy Münzenbergé volt, az egyik legelszántabb német kommunistáé, aki svájci menedéke idején buzgó olvasója lett Kropotkin és Bakunyin anarchista írásainak, hamarosan vezető szerepet kapott a svájci szociáldemokráciában, később pontosan erre az alapra építette föl antifasiszta szervezetét, kapcsolatban állt az Internacionáléval, találkozott Leninnel, ám 1918-ban a svájci hatóságok visszatoloncolták Németországba, ahol hamarosan Clara Zetkin oldalán jelenik meg agilis aktivistaként, majd tartományi pártvezérként;

Dobb, aki nem volt kommunista, de engesztelhetetlenül gyűlölte a náciakat, gyakran mondogatta, már Angliáig hallatszik a náci induló: *Die Wacht am Rhein* dobogása, politikailag egyre nyugtalanabb tanítványát a svájci antifasiszta szövetkezés felé irányította – akaratlanul a kommunista mozgalomba; vendéglátójuk mindenképpen körültekintést, óvatosságot ajánlott, megpendítette, hogy a svájci szervezet, ha nem közvetlenül, de áttételesen érintkezhet szovjet befolyással, akkorra már egyetlen európai ország sem igen maradhatott ki Sztalinék érdeklődéséből;

Kim hevesen követte a beszélgetést, minduntalan hangsúlyozta: Hitler ellen minden erőt be kell vetni, személy szerint kész szerepet vállalni az antifasiszta küzdelemben –

– semmi hebehurgyaság, barátocskám; nézzünk körül alaposan, mielőtt végzetes tévedés áldozatául eshetnénk –

végül abban maradtak, mindannyian begyűjtik az általuk elérhető információkat, összevetik, értékelik és egyeztetik azokat, kiderítik, hol nyílik esetleg lehetőség érdemi tevékenységre; Kim búcsúzó kérése az volt, hadd kereshesse föl bölcs és tárgyilagos vendéglátóját a továbbiakban is –

– mindig szívesen, fiatal barátom, mindössze telefonos egyeztetés kérdése az egész, valójában már az járt fejében, hogy előveheti végre gondosan beszerzett matematikai példatárát, hozzáláthat a föladatok megoldásához...

*

aztán csak az asztalra dobta a gyűjteményt; hosszan merengett vendégei távozása után; visszaült foteljába, nem volt kedve rendet rakni, nem is érezte zavarónak, hogy a teázóasztalon ott van a társaság emléke; vajon mit tudhat ez a hevesvérű egyetemista arról, ami most a Szovjetunióban történik? hallott-e Szircov és Lominadze élesen Sztalin-ellenes kritikájáról és annak következményeiről, vagy eljutott-e füléig a Rjutyin-ügy, amit névadója merész ötlete: *likvidálni kell Sztalint – rendszerével együtt* – váltott ki; a megtorlás nem maradt el, börtön, kivégzés követte a hatalom legfőbb birtokosa elleni „szervezkedést” (ugyan mi egyéb lett volna?), ám a dühöngő küzdelemben ez csak egyetlen, még csak nem is kirívó gyilkosság a Lubjanka Kommunarka löterén, ahol megannyi „mocskos” ellenforradalmár, politikus, tudós és művész végezte, vagy éppen azok a külföldre szökött ellenfelek, akiket az NKVD erőszakkal visszahurcolt hazájukba; a hírek – persze – keringenek, egynémelyik átfolyik a határon, Jagoda fölöttébb aktív, újabb és újabb nevekkel egészíti ki a halállistát; már katonai vezetők között is tarol; hogy tudna hát ez a kis fickó ebben az átláthatatlan öldöklésben eligazodni?

tagadhatatlan, voltak aggályai...

*

az jutott eszembe, beleragadtam álomelőtti morfondírozásaim sarkába, noha nem ettől sarkalatos kérdés: vajon az olyasféle hatalmak, mint a Monarchia vagy a cári Oroszország, milyen szervezeteket alakítottak, mekkora fölületen voltak ezek képesek ellátni föladatukat – a külső és belső kémkedésben, elhárításban; azaz mennyire tekintettek maguk alárendeltségében kormányzott, az uralkodótól eltérő nemzetiségű területeket *belsőnek*, egyúttal mennyire *külsőnek*, mivel – úgy tetszik – a teljes bizalom nem létezett; arról nem szólva, hogy a kezdetektől ellenségesen viselkedett Károly Albert bajor uralkodó, a porosz Frigyes, majd a kitörő örökösödési háború nemzetközi bonyodalmai bizonyára rákényszerítették, hogy szemmel tartsa ellenfelei mozgását, készülődéseit, akcióit, szóval nyugta aligha lehetett, bár a magyar urak a híres pozsonyi *jeleneten* följánlották életüket és vérüket a királynőért, ám azoknak sem lehet igazán a lelkébe látni (és ne feledkezzünk meg szeleverdi, megbízhatatlan tábornokairól, parancsnokairól!); Kaunitz kancellár pontosan át tudja tekinteni az egész államszerkezetet, átérzi a titkosrendőrség jelentőségét, egyébiránt a viszony javítását a franciákkal, amit már 1749-től kezdeményez, majd a jouyi szövetség, hasonló Erzsébet cárnővel is, mind-mind föltételez jelentős hírszerzést, titkosügynöki munkát; bizony szinte egész uralkodása alatt küszködött a német tartományok ellenkedéseivel; mindent összevetve nem hagyott bonyodalomtól mentes birodalmat fainak: II. Józsefnek, II. Lipótnak, de még

az utóbbit követő I. Ferencnek sem, aki viszont – mondhatni – hatalmon belüli hatalommá szerveztette a titkosrendőrséget (ügynöke volt az a Martinovics Ignác, aki aztán köztársaságpárti összeesküvésbe csalta a francia forradalom eszméitől megszédült nemzeti intellektuelleket; remek trükk, együtt bűnhődtek a Vérmezőn, ami nem különben) –

1762-ben III. Péter orosz cárt felesége, Katalin letaszította a trónról (nemsokára életétől is megfosztotta), és II. Katalinként (később Nagynak titulálták) helyére ült; gondoljuk el, milyen bonyolult ügynöki munkába kerülhetett a puccs! nyilvánvalóan Péter gyanított valamit a merényletről, Katalin azonban pontosan időzített; külpolitikában nyomban fölmondta a poroszok elleni szövetséget, mindjárt ki akart maradni a háborúból; „trónbitorlóként” többször szembe találta magát az orosz nemességgel, ám rendre fölülkerekedett támadásaikon; Potyomkin mindenesetre hüen szolgálta uralkodóját, hogy „minden oroszok cárnője” lehessen, a *legfényesebb herceg* pedig elragadta a törököktől Krímet – tatárjaival egyetemben, és haláláig nyugtalanította az Oszmán Birodalmat, hiszen kijárata is lett a Fekete-tengerre; 1787-ben Katalin a lengyel király (korábbi szeretője, Poniatowski Szaniszló) és II. József előtt dicsekedett az egész átépített, új városokat mutató területtel – a törökök tehetetlen bosszúságára, természetesen időben értesült az álnok svédek támadásáról, időben reagált a Kosciuszko-fölkelésre, hasznot húzott Lengyelország földarabolásából; Katalin unokája, I. Sándor a mindenható Arakcsjev miniszterével szisztematikusan fölépített belbiztonsági szervezetet épített ki, a Szent Szövetség pedig bizonyos értelemben a Napóleon-ellenes hatalmak ügynökeitől nyüzsgött; ezt tökéletesítette I. Miklós I. Sándor öccse és utóda, aki trónra léptekor azonnal a dekabrista fölkeléssel nézhetett szembe; kivégzések, száműzések jelezték a keménykezű megtorlást, ez lett az alapelve a következő három évtized belpolitikájának csakúgy: besúgók, ügynökök lankadatlan figyelme óvta a birodalmat (kívülről is), az ő utódai pedig megtanulhatták, hogy figyelmük csökkenése milyen veszélyforrás (akár a cár életére, európai forradalmi mozgalmak, baloldali előretörés, anarchista akciók stb.), 1881-ben létrehozták az Ohranát (belügyi titkosrendőrség), amely prevencióját kiterjesztett a birodalom határain túlra, ügynökei befurakodtak, bomlasztottak a nemzetközi munkásmozgalomba, más baloldali csoportosulásokat is figyeltek, segítségükkel (és Marx segítségével) sikerült megtörni a Bakunyin-féle anarchizmust, az önkényes letartóztatások, fogva tartások, sőt, a fizikai megtörés: a kínzások fennmaradása során mindvégig eszköztárában maradtak –

sommásan összefoglalva arra eszméltem hosszú meditációmban, hogy igazán nagyszerű előképek álltak a Cseka és utódszervei előtt, valamint arra, hogy jócskán meríthettek a külső ügynökök munkáiból, hiszen jóval korábban már internacionalizálódott ez a „derék szakma”, át- meg átszötte a vénülő Európát (hát még Oroszországot) keresztül-kasul...

– délután kinn voltam a kastélykerthez tartozó Borjúskertben, a családi síroknál; a szokásos évi megemlékezést tartottuk; megjelent a szokott társaság, noha esett az eső, és kinyíltak az ernyők; Ferencről beszéltem, belevágtam a megfajthatetlen történetbe, vagyis az Apostolok társaságának históriájába, amelynek Cambridge-ben szeretett és megbecsült tagja volt, bizonyítja – például – az, hogy meghívására ide látogatott egy nyáron John Maynard Keynes, a később híres közgazdász, aki mintegy tíz esztendővel volt idősebb Ferencnél, valószínűleg – legalábbis mások tanúsága szerint – szerelmes volt Ferencbe, ami a Társaságban nem számított rendkívüli eseménynek; sokan – alighanem – a szigorú angol törvényekkel szembeni ellenérzésüket fogalmazták meg nemi érdeklődésükben; ámbár Keynes megnősült később, elvette az orosz Lopakovát, a jeles táncosnőt, és szintén ő volt az, aki pénzt adott Ferencnek a háború kitörésekor, hogy hazautazhasson, és a galíciai fronton legyilkoltassa magát az oroszoktól; rejtett párbajnak jellemeztem, mivel a másik „apostol”, aki szerelmi riválisa volt a magyarnak, Rupert Brooke szintén bevonult, ő – természetesen – az ellenséghez, valahol a görög partoknál hamarosan életét vesztette, szerelmük tárgya élte túl a háborút, boldog családi életben –

– milyen romantikus! – sóhajt szomszédasszonyom –

– igen, már-már melodráma; éreztem is, gyorsan elmeséltem Keynes groteszk történetét a lovaglásával: Ferenc kölcsönzött neki lovat istállójukból, az angol buzgón nyeregbe pattant, majd rövidesen földre huppant; Ferenc húga látta a szerencsétlenséget, és Keynes röstelkedését ügyetlensége miatt; a póruljárt azonnal megeskette a lánykát, ne mondja el senkinek az eseményt; én tőle tudom, tehát nekem elmondta, kifecsegte kilencvenkilenc éves korában; íme, a Nagy Ember pitiáner hiúsága –

– a nagy emberek tudnak kicsik lenni, fordítva ritkább –

– bölcsen mondd; hiába nevezték magukat apostoloknak, nem voltak mentesek gyöngeségektől; Ferenc is eléggé ridegen beszél egyik levelében Wittgensteinről, az *osztrákról, aki Russellt rajongja*, McTaggart, ez a rendkívül különös filozófus éppen hogy Russell-lal fordul szembe a háború kérdésében, Lytton Strachey pedig úgy dicséri Georg Edward Moore-t és *Principia Ethicáját* (ő, a jóságos, a mindenkit megértő George! – fanyalog Russell), hogy tudomást sem vesz lényegéről: a Jó szupremáciájáról), csak a magának hasznos fragmentumok foglalkoztatják –

– miféle népség, mi ez a társaság?

– egyetemisták, tanáraik vegyesen, mindenkor az adott Anglia legélesebb szellemei, csaknem kétszáz éve; rendszeres társasági életet éltek, hetente kötelező találkozás, előadás, annak megvitatása a program; mint látod, alkalomadtán fölvettek maguk közé „idegeneket”, bár Ferenc akkor szinte angolnak számított;

volt rá okom, hogy ilyen tudálékosan, hosszadalmasan meséljem el ennek a délutánnak a történetét:

hallhattak már tőlem Békássy Ferencről, kevésbé ismerhették azonban élet-történetét

az Apostolok társaságáról – mint látható volt – semmit nem tudtak, holott az nem volt igazán titkos társaság, tagjai elég széles körben beszélhettek róla, és beszéltek is, de ma már kit érdekelnek hajdani fenegyerekek –

nyomós okom még inkább az lehetett, hogy rádöbbsentem az igazán soha meg nem erősített gyanúsításokra, miszerint az Apostolok mintája ihlette volna a *cambridge-i ötök* néven elhíresült szovjet érdekeltségű kémszervezetet, noha nem tudom, vajh nem amiatt merült-e föl a rokonítás, mivel az utóbbiban ugyanúgy a homoszexuálisok (biszexuálisok?) voltak többségben, mint egyetemi példájukban, pontosabban annak King's College szárnyában, bár ebben az oxfordiak ugyancsak szépen reprezentálták magukat;

(az talán már pusztán ösztönös metafizikai hivatkozás, hogy a vigasztalanul szakadó eső folyamatosan zörgette az ablakpárkány fémlemezét – mintegy monotóniájába olvasztva színtelen mesémet) ...

*

Tódor útja csak helyyel-közzel volt színtelen; az egyik állomáson – talán Konotop lehetett – csekisták szálltak föl (fölsimerte őket szürke öltözékükről), az ablakból követhette: az ő kocsijukra ketten, a csomagok és az embertömeg között nyomakodva kérték az utasok igazolványait, hangosan fenyegetődtek: akinek nincs semmiféle igazolványa, a következő állomáson leszállítják, amíg ott az őrsön el nem számoltatják őket, nem utazhatnak tovább, ezzel a járattal meg éppen nem, amire hangos fölzúdulás lett a válasz, könnyen kiolvashatták belőle, jócskán lesznek ügyfeleik; Tódor érdektelenséget mímelt a hatósági zaklatással szemben, ugyanakkor igyekezett követni az események menetét, hamar belátta, a zúgolódók többségének vannak papírjai, csak éppen lusták voltak előkotorászni valamelyik csomag mélyéről, mikor azonban látták, mennyire komolyra veszik dolgukat az ellenőrök, ugyan morogva, de csak előkotorták irataikat; Tódor előkészítette okmányait (a „szervek” a jegyeket is látni akarták; úgy ítélte, *ezeknek* jobb, ha megmutatja, semhogy leszállítsák), a csekista kézbe vette arcképes igazolványát, egyszerű polgári dokumentum volt, lehetett azonban rajta valami titkos azonosító, mert az ellenőr mindössze annyit kérdezett: meddig utazik?

– Kijevig – válaszolta Tódor határozottan, és nyomban visszakapta iratait, újra elmerülhetett a korántsem igazán változatos táj szemléletében; az mindenestre föltűnt neki, mennyire ritkán és mennyire távol a vasúti pályától bukkan föl egy-egy településre utaló jel, többnyire csak az állomások közelében lehetett fölfedezni emberi életre utaló nyomokat, ám az expressz jelentéktelenebbnek

tetsző helyeken még csak le sem lassított, nagyokat zökkenve csattogott át a váltókon;

térdén hevert a kettőbe hajtott újság, egyre ritkábban nézett bele, sőt, egy idő után mintha teljesen elfeledkezett volna róla, kezdett lecsúszni, lassú mozdulattal nyúlt utána, hogy visszaigazítsa, valószínűleg azonban álmoságrohamok gyötörhették, mert lassan ezt a mentő gesztust is elfeledte; az iratellenőrzés kicsit kizökkentette korábbi tunyaságából, láthatta, hogy két-három útitárs mindenképpen leszállni kényszerül majd a következő állomáson, meg tudta volna jósolni, nem fognak könnyen szabadulni lefülelőiktől, de hát maguknak keresik a bajt, ismerniük kellett az utazás föltételeit, nem lehet összevissza csámborogni, mint a gazdátlan tehenek; az *éberség* legismertebb kulcsszava a jelenlegi helyzetnek – fogalmazódott meg benne, arra azonban nem tudott volna választ adni, vajon meddig tarthat ez a *jelenleg* (mert, ugye *nem fehér kesztyűben, lakkozott padlón lépünk be a szocializmus időszakában* – világosítja föl az éretleneket Trockij); ugyan minek foglalkoztatta volna efféle? ha szerencsésebb, valahol érdekesebbet olvashatott volna (a Pravda cikkeinél is meghökentőbbet): A – az első magánhangzó s az első hangzója a legtöbb nyelv ábécéjének; kivételt képez az amharéna és abesszin nyelv, amelyeknek a tizenharmadik hangzója, valamint a runák nyelve, amelyben a tizedik... AA – aachen (lásd: Aix-la-Chapelle). Aardwark (orycteropus capensis), talpon járó állat, az emlősök rendjéből, a foghíjasok családjából, Afrikában honos. Abd – Abd-el-Halim, egyiptomi herceg, Mehmed Ali és egy fehér rabszolganő fia, a Fehér Rabszolgák Királynőjének is nevezték. de ki a francot érdekel a Pripjaty-mocsarak világában egy mégannyira pedigrés egyiptomi herceg? ...

*

„A Rendkívüli Bizottság sem vizsgálóbizottság, sem törvényszék. Harci szerv, amely a polgárháború otthoni frontján ténykedik. Az ellenséget nem elítéli, hanem lecsap rá. Nem egyének ellen háborúskodunk. A burzsoáziát, mint osztályt irtjuk ki. Nem keresünk bizonyítékokat vagy tanúkat, hogy felfedjük a szovjethatalom elleni tetteket vagy szavakat. Az első kérdés, amelyet felteszünk, ez: melyik osztályhoz tartozik, honnan származik, milyen volt a neveltetése, mi a hivatása? Ez a vörös terror lényege.”

Martin Latsis, a Cseka lett teoretikusa foglalja tömör egyértelműségbe a szervezet célját, működési elvét már egy évvel létrejötté után; természetesen, Lenin útmutatása alapján: *elvileg sohasem tagadtuk meg, nem tagadhatjuk meg a terrort* – írta még 1901-ben, és az eltökélt lengyel báró rettenthetetlen forradalmi elhűsége folytán hamarosan havonta ezer kivégzést tudott a terrorcsapat produkálni –

nem akármilyen teljesítmény!

csak hogy fogyjon a burzsoá, az ellenforradalmi banda, rettegenek a szabotőrök; és hát teljenek az ország zugaiban a táborok, ahol átnevelődnek vagy „megdöglenek” a semmirekellők; ezt kívánja a párt, a forradalom, a szocializmus győzelme, ezért küzd fáradhatatlanul Dzerzsinszkij és mintegy két és félszázas legénysége; még keményebben a Faina Kaplan-merénylet után, tehát 1918. augusztus 30. után, még kíméletlenebbül az eszerek ellen, akik el akarták tenni láb alól Lenint, és hogy a három revolvergolyó eltalálhatta, rendkívüli fájdalmat okozott Dzerzsinszkijnek, az éberség csődjét látta benne, önmaga katasztrófális mulasztását...

*

azon meditatáltam, mennyire lehetett őszinte a kommunista lengyel báró önmarcangolása, depressziója a majdnem-sikeres merénylet után, mennyire volt szemében a forradalom letéteményese „Iljics” (ahogy behóved párttagok maguk között – bensőségesen – emlegették), vagy inkább a *kudarcc* számonkérésétől és megtorlásától tartott – pontosan olyan normák szerint, amiket ő állított föl a Cseka számára, mennyire rettegett a bukástól, hiszen ő tudhatta a legjobban, kik ácsingóznak a testületből a helyére, ugyanakkor azt is pontosan tudhatta, riválisai mindaddig lapulnak, amíg nem kapnak „magasabbról” biztogatást a vétkes eltisztítására; latolgatta-e vajon a helyzetet, vagyis hogy Trockijt szoros kötődése Leninhez ösztönzi-e büntetésre, amivel egész lavinát indíthat el a pártion belüli erőviszonyok megváltoztatására, aminek csupán kirakata lesz a leszámolás az eszerekkel; a bőrömnön szinte közvetlenül éreztem a *gondolkodás* fiziológiai folyamatát, vagy szinte pontosan azt, amit a filozófia *gondol* a kérdésről;

részlet egy kurrens Heidegger-értelmezésből a *Was heisst Denken?* kapcsán: *Hol van, hol nyugszik az elgondolt (Gedachtes)? A gondolatnak emlékezetre (Gedächtnis) van szüksége. A gondolathoz és gondolásához „Gedanc” tartozik a köszönet (Dank). Ám lehet, hogy a „gondolkodás” a (Denken) szó visszahangzása az „emlékezet” és „köszönet” szavakban talán felületesen és mesterségesen kigondoltnak hat. Mert semmiképpen nem teszik láthatóvá, mit nevez meg a „gondolkodás” szó.*

Köszönetmondás lenne a gondolkodás? – teszi föl a nem egészen váratlan kérdést a szerző, és a magam részéről érzek valami naiv bájot (nem *byt*-et!) a szolid fantáziálásban. Olyasmit, amihez eddig nem jutottam el szófejtésben, ámbár – és ez igaz – inkább a fogalmat, semmint az azt kifejező szó szinonimarendszerét kerüldözöm. A szellemi folyamatot, amit kifejezni vélek benne. Tulajdonképpen mi az, ami jelesül ezt az *aktust* beindítja, beindította bennem. Bizonyára egy ígéretes ötlet, de inkább pusztán *fölsejtlés*, mit profitálhat tágabb *elgondoltam* (igencsak lassan körvonalazódó imitáció; hogy kellőképpen szerénynek látszódjam), a *beszély* (milyen kár az ízes szó alácsülyedésbe hátrálása

a stilisztikai minősítések sorába, értsd: régiség), ugyanis – talán fölös misztikával – úgy érzem, közelebb áll (retrográdabb?) az *elgondolthoz* (Gedachtes) oly módon, mivel jobban érzékelteti, hogy az aktus egyelőre mozog a *jövő* irányába, hogy a *Gedanc a* föntiek (legkivált a *Gedächtnis*) értelmében elnyerje a *Ver-sammlung* (összegyűjtés, gyűjtemény) asszociációját, végső soron az általam elgondolt célját...

*

sejtettem korábban, hogy a vonatközlekedés – minden erőfeszítés ellenére – hektikus volt a fiatal szovjet-államban; jobbára a háborús körülmények folytatásának látszott; leginkább attól, hogy a városi ellátás a Novaja Ekonomicsesz-kaja Polityika (NEP) hangulatjavító szándékaival sem javult jelentősen, a paraszti lakosság azonban még mindig (legalábbis a forradalomkor kiosztott földek államosítása, kolhozosítása kezdetéig) többet termelt a saját és családja szükségleteinél, a fölösleget próbálta az elérhető városokban értékesíteni, ám nem föltétlenül pénzértékben, inkább a városi élet tárgyi javai iránt érdeklődve, esetleg bizonyos iparcikkek fejében, amelyek szabályos kereskedelmi forgalomban elérhetetlenek voltak (számára mindenképpen), ennek megfelelően a feketézők tömegei terheltek túl a vasúti közlekedést, amit szabotázsok szintén bizonytalanabbá tettek –

Fjodor Sztyepanovics (a mi Tódorunk, akitől főnöke ezzel a megtisztelő névformával búcsúzott) ezúttal a gyakorlatban, nem a Pravda beszámolójában (bár kéznél a hasonlítás lehetősége) találkozott, és ha semmi más, de az úti okmányok szisztematikus ellenőrzése, a mindig rombolásra kész ellenség kiszűrése megmutatta, hogy mennyire fontos és mennyire nehéz továbbra a belbiztonsági szervek munkája; egyáltalán nem volt kedve röhögni az egyre groteszkebb helyzeteken, amelyek a tumultusban kialakultak, a csomagokon, lábakon, gye-rekkocsikon bukdácsoló bajtársain, de még együttérzését sem mutathatta ki, nem szólván segítőkészségről; teljes fölfödetségről szólt a parancs, amivel útra bocsátották, vagy ahogyan gyöngébb pillanataiban helyzetét értékelte: beletaszítottak a magányba;

a belengő letargiát voltaképpen könnyű volt elhessegetni; eddigi mindennapi munkája alapján hivatalában megtapasztalhatta, egyáltalán nem maradnak magukra az idegen földre kiküldött kollégák, összekapcsolják őket tapasztaltabb, esetleg a helyszíni viszonyokat jobban ismerő, eredményesebben elemző elvtársakkal, sőt, általában komoly tisztekkal, *rezidensekkel*, akik az adott helyszínen laknak; némi iróniával összegezhette volna úgy: nem a Cseka az, *aki* hajlandó volna magára hagyni állampolgárait, bárhol a világon, éppen az ellenkezője, a folytonos „érdeklődés” (*éberség?*) hozta létre; ő pedig – ezt még a teológiai oktatásból szűrte általánossá – ő egyszemélyben és egyszerre tárgya és eszköze a sajátos érdeklődésnek;

ezt a hétköznapi logikát csattogták fülébe a vonat kerekei, nagyobb zökkenései pedig mintha nyomatékosítani kívánták volna; ámbár – aspektus kérdése – fölfoghatta figyelmeztetésképpen –

az utóbbihoz az kellett volna, hogy teljesen éber maradjon, ahogyan minden igyekezetével szeretett volna az maradni, ám a szolgálattevő bajtársak jelenléte, még inkább a hajnali fölkelés, az indulás fáradtsága ezekben a pillanatokban nyújtotta be a számlát: belesüppedt egy bizonytalan, bár nem föltétlenül elbizonytalanító álomba...

*

kedvenc szomszédaim úgy ítélték meg, ideje lenne kutyájukat alaposabban megfuttatni, mint a kerti játékaikban teszik; javasoltam, menjünk ki vele a rétre, ott éri majd annyi izgalom, ami föl villanyozza, hajlandóvá teszi erőteljesebb fizikai munkára;

jó kedélyű kutya, játékra, szabad futkosásra mindig kész; arra gondoltam, egyúttal megmutatom nekik a rétet, az én egykori rétem, amelyen megannyi érdekes, sőt, fölhötlen és örömteli időt töltöttem, első pillantásra föl sem mérhető esélyeit, rejtett titkait, meglepetéseit, eredendő szépségét –

– nézhetek jobbra, nézhetek balra, bár kivehetitek határait, mégis, a tágasság mindent átható érzését kelti; így ősz felé, amikor jobbról a lezáró nyárfák ágaskodnak az ég felé, az Úristen talpát csiklandozzák, aki a mesék szerint egy gomolyfölgő szélén üldögél, nincs tériszonya, figyeli az alatta nyüzsgő teremtményei tevékenységét, önelégülten dörzsöli kaporszakállát afölötti elégedettségében, hogy ilyen rendben mennek a dolgok odalenn –

– na, ja, ha egyáltalán érdeklí –

a férj, belekapva a témába, fejét csóválja –

– *Gott? ja, kein Gott* –

– metafora – inti le felesége az ösztövért tiltakozást, nehogy valami ideológiai vita kerekedjék, amit amaz szívesen provokál –

én viszont, a rétminti bedekker, mutogatni, magyarázni kezdek, tulajdonképpen csak a két patak, a kisebbet csermelynek mondhatnánk, közötti füves terület a rét, a csermelyen belülit már elszántották belőle a töltésig, egykor azonban – Szent Mihály-nap után – az egészen legeltettünk, játszottuk egyszerű játékaikat botjainkkal, tüzet raktunk, krumplit sütöttünk forró hamujában, forrásvizet szívtunk nádszálon a patak túlsó széléről, nyáron megszigonyoztuk a nádas peremén sütkérező csukákat, lestük a vadkacsa-család életét, ahogy télen a szépséges jégmadarat fénylő kékjével, szegfűgombát, lilatönkű pereszket vagy éppen sóskát szedtünk az ebédhez, galambbögysalátát, és még mi minden bőségesen belefért ebbe a tágasságba, miképpen a pirosuló galagonya a rét kellős közepén vagy a hamvaskék, majd dércsípte kökény a csermelyt szegélyző tuskés bozótosból, ahonnét időnként foglyot, fácánt, ritkábban őzet riasztottunk,

mert a legszegényebb életben is akadhat néhány minutum idill, aminek a többszáma már boldogság, majd követi a nosztalgia, hogy egyszer, hogy ott, de mindez már a ködfölgő kezdete;

– értitek, néhány perc *örökkévalóság* –

majd a férjhez fordultam:

– *äonen*; szándékosan a schilleri szót használtam az *Ewigkeit* helyett, érezze át magasztosságát –

felesége elnevette magát:

– de szépen mondtad!

erre csak rossz választ lehetett volna adni; a háritás szintén az lett volna; pillanatra belehallgattam a tágasságba; némának tetszett, süketnek, nyikkanása sem volt a múlttól, egyáltalán az időről, mintha egy kérkedő fizikai tanulmány illusztrációjaként akarna provokálni, belémnyillalt a költő zúgolódása:

Miért a végét nem lelő idő? ...

*

várta ezt a csöngetést, nem kellett latolgatnia, ajtót nyisson-e –

a Trinity College végzős diákja mögött egy valamivel idősebb, választékosan öltözött férfi lépett be, aki kézfogáskor, nem túl udvariasan, csak olyasmit mormogott: Anthony, ám nem biztos, hogy a vendégek fogadója pontosan értette, Kim azonban kiegészítette:

– a művészettörténész, akiről beszéltem –

– örvendek, foglaljanak helyet

a teaasztal felé mutatott, amelyen ezúttal kávézáshoz készítette elő a kellékeket; Kimtől megtudta, hogy az új vendég azok közé tartozik a College-ban, akik az Apostolok példájára a kávéat forszírozzák – kifejezendő tartózkodásukat a szokásaiba rögződött Angliától, egyúttal pedig közeledésüket a kontinens világához; a vendéglátó – úgy tetszik – komolyan vette ezt az ajánlatot, jóllehet, az ő szokásaiban a tea részeseült előnyben, beszerzett kávéfőzőt, csészéket és a kávéhoz illő kekszeket;

– specialistája a professzor úr, valamelyik kornak, irányzatnak – ugye, manapság eléggé változatosak – vagy az oktatás köti le teljesen? – fordult egyáltalán nem formálisnak ítélnélhető kérdéssel a műtörténészhez –

– igen, igen, egyelőre az oktatás; ámbár – köhintett kissé idegesen – szeretnék írni valamikor egy monográfiát Nicolas Poussin-ról; már egyetemista koromban foglalkoztatott a kérdés, anyaggyűjtésem szépen alakul, mondhatom: járom a saját táncomat az *idő zenéjére*, ugye, Önök is ismerik ezt a fantasztikus metafora-sort? –

– a mi szerencsénkre az oktatás – vágott közbe Kim; nagyon kedveljük a tanár urat – és meggyőzően mosolygott a nagybecsű oktató felé –

a vendéglátó a kávéfőző beüzemelésével foglalkozott (mióta tudja, hogy a College-ban divatosabb ital, beszerezte a hozzávalókat, noha tényleg szívesebben ivott volna teát), ugyanakkor szeretett volna olvasni az arcokról, elengedhetetlennek tartotta az ismerkedéshez, tehát egyre feljűk fordult, ami jócskán lassította a kávékészítés műveletét; kétszer-háromszor fölfuttatta a főzőedény folyadékját, amely egyre feketébb lett, mind több figyelmet kívánt tőle, Kim azonban előzékenyen átvette a beszélgetés irányítását; egy idő után könnyedén politikai kérdések felé terelte a szót, Anthony pedig belesétált a kelepcebe, a náci fenyegetés, a szélsőségeség riasztotta, aggasztotta a brit kommunisták „langyossága” (a szó – természetesen – Kim szájából hangzott el), a vendéglátó pedig már-már fölületesen tetsző érdeklődésével is képes volt eljátszozni vendége hangulatával (később, jóval később Anthony ekként szabadkozott: *Nem vettem észre, politikailag annyira naiv voltam, hogy nem volt jogom elkötelezmem magamat egy ilyen jellegű politikai akció mellett. A cambridge-i légkör olyan heves volt, a lelkesedés minden antifasiszta tevékenység iránt olyan magasra hágott, hogy elkövettem életem legnagyobb hibáját.*); a vendég pedig eldicsekedett vele, hogy egy kedves barátja, Gay elvitte már olyan társaságba, ahol sokkal elmélyültebben, komolyabban foglalkoznak a szörnyű veszéllyel, amit a mai Németország jelent Európára, és a Szovjetunióban látják minden reményüket; Kim lelkesen bólogatott szavaira, a vendéglátó közönyösebbnek látszott, hagyta az utóbbit érvényesülni, aki részletesen beszámolt európai útjáról: járt Ausztriában, járt Magyarországon (van egy magyar festő barátom, itt is ismert, a professzor úr is tud róla), megfordult Németországban szintén; láthatta a csodálatos Olga Csehovát, Röck Marikát, Lídia Baarovát, Zarah Leandert: selymesen búgta a *Nur nicht aus Liebe Weinent*), mindenütt aktív kapcsolatokat épített ki harcos antifasisztákkal, talán kémekkel, a szovjet A229-essel, esetleg Zoja Ribkinával, Bécsben jelen volt (találkozott egy magyar hölgygel, Helen néven mutatkozott be, lengyel a férje) a szocdemek lázadásánál Dolfuss kancellár ellen, menekülnie kellett, sőt, sikerült kimentenie egy Alice nevű ugyancsak magyar asszonyt, „tudják, uraim, a brit útlevél hasznos tud lenni: feleségül vettem, így őt is védte”; átengedte a szót a műtörténésznek, aki a marxizmus vonzásáról beszélt mondván: segítségével jobban eligazodik a tizenhetedik század történetében, jobban meg tudja közelíteni Poussin művészetét, az egész barokkot, Guy barátja segítette leginkább a marxizmus megértéséhez, amely társadalmi gyakorlattá vált szerinte a Szovjetunióban;

– Guy-t, ezt az aranyos, okos fiút én választottam be az Apostolok közé, amikor már a Trinity-ben jó nevet szerzett magának; tartott is valami előadást a marxizmusról, amit az „apostolok” fintorogva fogadtak, nekem határozottan tetszett; szeretettel gratuláltam neki, ő pedig Leninről kezdett lelkesen beszélni, az orosz forradalom vezérééről és a szovjet állam megalapítójáról, amely egyetlen komoly védelem a náccikkal szemben –

– bizonyíthatom – reflektált a másik vendég szavaira Kim –

– de mit tudnak, Önök, a Szovjetunióról; járt ott valamelyikük?

egyhangú *nem* volt a válasz, noha Kim más társaságban sejtette, hogy megfordult ott is kelet-európai kirándulásai során, de maga sem gondolta komolyan, inkább az érdeklődést kívánta fokozni becses személye iránt;

– a Szovjetunió az egyetlen demokratikus állam, amely rendíthetetlenül szemben áll a terrorista nációkkal, Európa, ha élni akar, segíti ezt az államot – a vendéglátó hangja érzelemmentesen halk, de határozott volt, szuggesztivitásával hatott igazán; ha a műtörténész nem ámuldozott volna az elhangzottakon, észre vehette volna a röpke szemvillanást Kim és a vendéglátó között már akkor, amikor Guy neve először elhangzott, szembeötlő volt a másik vendég leplezetlen rajongása barátja eredményeiért, mindenekelőtt díszlettervéért, amit egy Shaw-darab kollégiumi előadásához készített (ó, nyájas olvasóm, bár láttad volna színpadon akkor Michael Redgravet; jól gondolod: annak a Vannessának az apját, akit filmvászonról ismerhetsz), és egyre hangoztatta, milyen szélsőséges Guy megítélése társai közt, vannak tántoríthatatlan rajongói, de vannak, akik ugyanolyan hevülettel utálják, nagyképűnek tartják, hülye provokátort látnak benne –

nem mellesleg, Kim szerint, Guy is Dobbtól kapott ösztönzést a társadalom mélyebb elemzéséhez, ahogyan Donald barátja – fűzte hozzá szomorkásan Anthony, nem tudta rejtegetni féltékenységét...

*

egy idő után hektikusabbá vált a vonat haladása; sokszor és az utasok szerint többnyire indokolatlanul lassított vagy meg is állt; nem sokkal a csekisták föl szállása után kezdődtek a rendellenességek; az ablakból kifejezetten jelentéktelennek tetsző állomáson fékezett csikorogva, mintha csak az utolsó pillanatban jutott volna eszébe valami, mikor végül becsusszant a vasútállomásra, Tódor láthatta, hogy a pálya mentén egyenruhások állnak, hallhatta, hogy valaki félhangosan megjegyzi: leszedik a szerencsétleneket, egy másik utas azonban lepisszegte és fejét csóválta;

a sutyorgás viszont nem maradt abba, újabb és újabb rémtörténetek forogtak arról, miként bánnak a lekapcsoltakkal: napokig tart, amíg kivizsgálják ügyüket, miért utaznak papírok nélkül, amíg egyeztetik nevüket valami listán, jó, ha vizet meg kenyeret kapnak, még ha lenne pénzük, akkor sem vásárolhatnak semmit, mivel üzlet sincs, amibe árut találnának; Tódorban csekélykét ágaszkodott az eszme, amikor ezt az „ellenforradalmi propagandát” hallotta, ám fegyelmezte magát, az útra bocsátó parancs kifejezetten tiltott minden beavatkozást, a szóbelit is, tehetetlenül bámult ki az ablakon, míg a szerelvény meg nem lódult, hogy elhagyja a lepusztult helyet, de ez csupán addig kelthetett érdeklődést, míg nem a lopakodó sötétség megsűrűsödött, kitakart minden lát-nivalót;

Tódor a teljes elárvultság hangulati inflációjában úgy találta, nincs lényeges különbség az orosz táj nappali és éjszakai arca között, jelenlétét inkább érezni, semmint látni lehet...

*

egy újságíró „őszinte” színvallása Lubjankán:

Kötelességemnek tartom informálni Önöket, hogy hosszú éveken át önként működtem együtt a szervezettel. Mindig is kötelességemnek tekintettem, hogy a szervezet segítségére legyek a Szovjetunió ellenségeinek leleplezésében. Így tettem eddig és ezután is így fogok tenni. Íme, a tények:

Segédkeztem egy pártellenes opportunistá szervezkedés felgöngyölítésében a Központi Csernozjom terület Rasszkazovszkij és Kozlovskij nevű körzetében...

Összegyűjtöttem és a helyi sajtóban közzétettem azokat a terhelő dokumentumokat, amelyek leleplezték az állatorvosok felelősségét a marhavész kialakulásában. Viktorovot, az Állategészségügyi Állomás vezetőjét letartóztatták és kivégezték. Utóbb megtudtam, hogy az én cikkeim alapján állították össze a vádiratot.

1936-ban a Sztálingrádi Pravda közölte egy tárcámat, amely Budnyakot, a Barrikád nevű üzem trockista vezetőjét állította pellengérré. 1937-ben az NKVD sztálingrádi igazgatóságán közölték velem, hogy Budnyakot kivégezték, s a vizsgálat során perdöntőnek bizonyult az általam írt újságcikk, amelyet kellő időben az egyéb terhelő adatok közé soroltak.

a sorsnak azonban már azidőtt és a szovjet-államban is megvolt a kegyetlen ironiája; így folytatja:

... különböző személyek, akik a burzsoá esztétika és a hollywoodi erkölcsök fertőjében sínylődnék, befészkeltek magukat a szovjet filmművészet hadállásai mögé. Elsősorban a forgatókönyvírók és a rendezők esetében kell ébernek lennünk. I. G. Bolsakov miniszter elvtárs jóváhagyását megszerezve el is határoztam, hogy akcióba lépek. Le is lepleztem volna az ellenséget, ha nem tartóztatnak le.

ezúttal ugyanis az NKVD nála is „éberebb” volt...

*

ismét Párizsban találjuk, párizsi lakásában; kissé csalódott volt, reménykedett egy esetleges programban; régóta suttozták a bennfentesek, hogy Alban Berg írja *Luluját*; a fáma szerint valami örületes erotika, valami lehetetlen krimi keveredik benne, a bécsi opera várja (na, az várhatta, ahogyan ő is, Berget az év végen elragadta a vérmérgezés: ő pedig később sem láthatta bemutatóit) –

nem tett le róla, hogy találkozzék Ernesttel, egyszer csak meg kell jelennie abban a mozgalmas szalonban, egyszer csak megcsípem ott, addig majd agyonütöm az időt matematikával, csapta ki csomagjából a példatárat; misztikusan hitt a matematikában mint minden rendnek megfogalmazójában, képletekbe

foglalójában és az elmetorna biztosítójában; mintha a zenében is azt értékelte volna –

eltökélten készülődött erre a találkozásra, rendkívül fontos eredményt várt tőle; Ernest nem akar ki, világhírre verekedte magát; furcsán viseli pozícióját, mindig kibukik belőle valami keserűség; és nyomban eszébe ötlött Ernest egyik gnómája, amit talán egyik amerikai társaságban idéztek: *Nem szabadság az, ha az ember nem takarítja el a saját piszkát. Egyetlen állatnak sincs több szabadsága, mint a macskának, s az is eltakarítja a szemetet. A macska a legjobb anarchista*; ugyanazzal az érdeklődéssel forgatta át a gondolatsort, amellyel első hallásra akarta megközelíteni; jó, az anarchizmus az rendben; alighanem ezúttal is anarchisták között szédeleg valahol Spanyolországban, ám amit legjobban szeretett volna megfejtetni, miféle *piszok* szennyezheti Ernest szabadságvágyát, ami ennyire nyomasztja? valahogy azt kéne kipiszkálni belőle – rágódott tovább a nem túlzottan indirekt vallomáson; ez a szinte kalandor életvitel, a természet végtelen imádata, a kockázatok keresése, hiszen a *medaglia d'argento* is valami háborús vagánykodás elismerése, ugyan mi kellhet még a szabadsághoz? miféle vágyakat, ábrándokat dédelget még a lelke mélyén?

a fürdőszobában készülődött, nyakkendőjét kötötte, eszébe jutott, mindig szerette volna följebb fúratni a borotválkozó tükreét, ne kelljen lehajolva végeznie a műveletet, különösen az áll alól okozott gondot a szőrtelenítés, persze, azt is tudta, mire kilép a fürdőszobából, már elfelejti a korrekció ötletét, legközelebb ugyanez a gondolat motoszkál majd benne a tükör előtt; úgy hallotta, Ernest nemrég érkezett vissza Afrikából, Kenyában, Tanzániában vadászott, Serengeti vadjait riogatta, mondják, be fog számolni róla, de éppen csak fordult egyet Párizsban, továbbrohant Spanyolországba; csak nem valami „megtalált nemzedéket” hajszol? – és nevetés helyett eltöprengett groteszk ötletén, szerette volna kitalálni, miként sütheti el majd a nagyasszony szalonjában, ahol Ernesték – kiérdemelten – megkapták az *elveszett* jelzőt;

éppen kifordult a kapun, amikor eszébe jutott, hogy az a szertelen pederaszta, az a Guy akár becsöppenhethet a szalonban, nincsenek skrupulusai, mindenhová beszemtelenkedik, mindenhol el is fogadják, van valami lenyűgöző lezser modorában, a nők pedig néhány pillanatig úgy csodálkoznak dús hajhullámaira, mintha esélyt látnának némi könnyed kalandra, és még akkor sem fordulnak el tőle, amikor világhírre válik számukra, hogy nemük en bloc érdektelen számára, társalgási modora tovább bővíti őket;

tudta magáról: megoldja akár ezt a problémát is...

*

azonnal fölmérte: Guy nincs jelen a szalonban; utólag nem egészen értette, miért vizionálta – akárcsak esetlegesen – oda? aztán – még mindig magában – megválaszolta: mivel kiismerhetetlen;

a kövérkés tulajdonos asszony megszokott foteljában várta, hogy a szállingózó érkezők, köszöntsek; amikor belépett azonban éppen kitakarták; ketten álltak hozzá hajolva – szemmel láthatólag heves beszélgetésben, két amerikai, hátulról fölismerte őket: a zömökebb Ernest lehet, a másik pedig Francis; megpróbált úgy elhelyezkedni, hogy kivehesse a társalgás lényegét, fölkészüljön, ha kapcsolódnia kell hozzá, sőt, lehetséges, hogy a téma őt szintén érdekli, még ha más szempontból is, mint a vitatkozókat, egy név gyakran előfordult a szócsatában: Ezráé, akit Francis, főleg pedig a nagyszony fennhangon ócsárolt – nem kímélve a fasiszta és antiszemita jelzőktől, aki mintegy évtizede Rapallóból hirdeti Mussolini nagyságát, okád tüzet a zsidó plutokráciára, amely gyalázatos uzsorájával világháborút akasztott az emberiség nyakába; Francis szerint valami gyanús privát-teizmussal kacérkodik, Ernest pedig – immelámmal – védelmébe vette egykori barátját, akit ebben a szalonban ismert meg, de kollégája leintette: Ön régebben azt a vadembert Norvégiából, Hamsunt is istenítette; nem értem – folytatta maliciózan – valamire való író hogyan lehet ilyen rossz emberismerő?

Ernest ezekre a szavakra hátraugrott, teátrálisan boksz-pózba vágta magát, bár a mozdulat hiteles volt, tipikus balkezes alapállás, Francis egyáltalán nem vette komolyan, egyenesen a másik nyakába borult, beletúrt tömött sörényébe, hangos hahotával fröcsögte: ó, az istentelen marhája! a háziasszony nála is hangosabban nevetett, Ernest is rákényszerült a földerülésre;

megfigyeljük mindezt azonnal elraktározta magában, érzékelte, hogy a vita éle mélyebbre hatolt, mint amilyennek mutatni akarják, úgy közeledett hozzánk, mint egy fölmentő sereg, az asszony fölismerte:

– de jó, hogy jön, ez a kettő itt még megeszi egymást – nevetett tovább, akkorra már Ernest is fölismerte Francis feje fölött, feléje intett:

– merészkedjék közelebb, nem harapnak a bácsik!

azok kihámozták magukat ölelkező helyzetükből, sorra kezét akartak nyújtani neki, ő azonban áttört rajtuk, hogy üdvözölhesse a ház úrnőjét, ahogy egyáltalán illik, aztán – természetesen – örömmel lekezelt velük, elhangzottak a közhelyes udvariaskodások, hogy de régen... meg hogy de jó... legalább itt találkozhatunk, ha már Amerika messze van, ami annak szólt, hogy Ernesttel először New Yorkban találkozott, a második alkalom is ott kínálkozott, belemerültek volna valami mélyebb témába, ám egy tolazkodó újságíró elrabolta Ernestet, éppen csak megegyezhetnek, hogy legközelebb majd Párizsban –

elég soká következett be ez a legközelebb, most viszont itt van, tessék kihasználni – parancsolta meg önmagának...

– megkérdeztem az öcsémet, végre elértem, hallott-e valaha Tivadar bácsiról? azt felelte: a nevét sem –

– miért tudna többet, mint te?

kimondatlan gonoszkodást rejtett (na, nem túlságosan) visszakérdezésem; arra akartam utalni, ő az idősebb, elvileg ő emlékezhetne többre a régmúltból; aztán rájöttem, egyáltalán nem biztos, hogy ő töltött több időt nagyszüleivel, vagyis a mesékből juthatott akár a fiatalabbnak több;

– ő egy kicsit, úgy mondjuk: enyhén autista, bizonyos esetekben rendkívüli a memóriája, hátha hallott valamit –

gondoltam, meghökkenem valamicskét:

– fölcsigáztad az érdeklődésemet (dehogyan ő, fordítva történt), próbálkozom egy bizonyos vonalon közelíteni a kérdéshez, egyelőre azonban nincs komoly képem –

ez így, ebben a formában nem volt teljesen igaz, de óvakodtam a fölsüléstől, szerettem volna megbízhatóbb információkat ahhoz, hogy kitárulkozzam; végül is gyaníhattam, aligha járhat nagy örömmel az igazság megismerése számára; végtére szülei aligha véletlenül távoztak a szülőföldről gyerekeikkel együtt, aligha merő kalandvágyból; mivel hűségesen tolmácsolta férjének párbeszédünket, a figyelmesen hallgató férfihöz fordultam:

– *was denkst du über diese Story?*

válasza nagyrészt indulatos kifakadásnak látszott a régmúlt fölösleges firtatásával kapcsolatban, másfelől mintha fölsejlett volna némi bizonytalan féltékenység, ami talán a teljes beavatottságot hiányolhatta; ám én nem éreztem kellően biztonságosnak nyelvtudásomat, elég gazdagnak szókincsemet, hogy pontosan fogalmazhassak; ez talán önvádnak hangozhat, de valóban nem szeretem a félreérthetőséget, kiderült azonban, hogy neki legkivált azzal van baja, hogy felesége újra meg újra előveszi a kérdést, szokatlanul nyugtalanítja, ő pedig képtelen lefojtani izgatottságát –

belegondolva meghökkenett, hogy a múlt, lám, szinte ismeretlenül, milyen agresszívan lehet jelen életünkben, és hogy mekkora szamárság, amikor az emberek gondtalan életről ábrándoznak, holott csupán öntudatlan élet létezik/létezhet...

*

bár kutakodtam a *pokolbüntetés időtartama* után, kalibrálható eredményre nem jutottam, ám a klasszikusnál legalább az „erőszaktevők” *Inferno*-beli státusát ismerhetni vélhettem:

*Di violenti il primo cerchio é tutto;
ma perché si fa forza a tre persone,
in tre giorni é distinto e costruito.
A Dio, a sé, al prossimo si póne
far forza, dico in loro e in lor cose,
come udirai con aperta ragione.
Morte per forza e ferute dogliose
nel prossimo si danno, e nel suo avere
ruine, incendi e tollette dannose;
onde omicide e ciascum che mal fiere,
guastatori e predon, tutti tormenta
lo giron primo per diverse schiere.*

miképpen a kaján idő véghetelenségén fanyalgó költő fordítja:

*Az erőszaktevők az első körbe
vannak osztva; háromfélék lehetnek,
s az első kör három gyűrűre görbe.
Istennek, önmagunknak s embereknek
árthat erőnk, magukban s birtokukban,
mint ezt mindjárt nyílt szómból értheted meg.
Az embereknek árthatunk magukban
halállal és sebekkel; s bitorolva,
rabolva, gyűjtogatva birtokukban.
A gyilkosok lesznek hát megtorolva,
a vérengzők, a rablók és zsványok
első gyűrűben, mind külön sorolva.*

a *vérfürdőt* már nem is citálom, ugyan miért borzasztanám azokat, akik az elképzelnél is véresebb fürdőkhöz szoktak...

*

Tódor elgyötörten kecmergett ki a rengeteg késéssel érkezett vonatból; azonnal észrevette, nincs egyedül Kijev mocsos pályaudvarán, nemcsak szerencsétlen útítársai, akik hasonló problémával néztek szembe, mint ő, hogy mihez kezdjenek magukkal ezután, hogy a csatlakozásaik nem várták be a moszkvai járatot, úgy tetszett más viszonylatok is hagytak ott kilátástalan utasokat; Tódor tehát, nem pusztán a hosszú út fáradalmaival küszködhetett, legalább annyira lehangolta, hogy keserves éjszaka vár rá, még az sem látszik biztosnak, hogy reggel vajon tovább mehet-e; ráadásul a váróteremben ugyanolyan bűz és mahorka füst terjengett, mint a vonaton, az elégedetlenkedők zaja erősebb volt a vonatbeli lármánál; egyáltalán, már a gyöngé világitás mérhetetlenül zavarta, nem mintha olvasnivalója lett volna, a Pravdát ott hagyta a vagonban, ami érdekelte, azt még ott megtalálta benne, éhség és szomjúság is kínozza, mindössze annyival

javult helyzete, hogy végre könnyíthetett magán a gyalázatosan szennyes illemhelyen; mindenesetre igyekezett kifigyelni, hol próbálnak ivóvizet szerezni a többiek, ehelyett azt kellett látnia, hogy három egyenruhás lép be a váróterembe, egyikük gondosan becsukja maguk után a hodály kétszárnyas ajtaját, lecövekel előtte, a másik kettő kezdi ellenőrizni az utasokat, a kézbe kapott okmányokat rendkívül alaposan vizsgálgatják – mintegy jelezve: hosszú éjszaka áll rendelkezésükre, hogy föladatukat betöltsék, jóllehet abban pontosan az elégtelen világítás akadályozza őket; Tódor fáradt agyán villanásnyira átszaladt a Goelro-terv lenini ideája, sietve elhessegette a gondolatot, nehogy zokszóvá hangosodjék;

de hát senki sem mondta, hogy sétaútra megy – emlékezett vissza a megbízatás processziójára –

(mi, ebből az idő- és térbeli távolságból lelkifurdalás nélkül magára hagyhatjuk elveszettségében Tódorunkat a hosszú, kényelmetlen éjszakára; odafordulhatunk történetünk másik – fogalmazzunk így – szembejövő fonálához az események fősorakoztatására) ...

*

Ernest, akihez nyomban odafordult, ahogy üdvözölte a háziasszonyt, nem akarta elengedni a kezét, szoros kézfogása biztosította a köszöntés őszinteségét, ő pedig szinte kínosnak találta, hogy Francis várakozva áll mellettük –

– *ooo, my dear fellow* – de régen láttam magát – (és ezzel a közhelyes, úgyszólván primitív, kommersz fogással jelezve neked, nyájas olvasóm, hogy az urak melyik nemzetiséghez, nyelvkörhöz tartoznak)

– nos, igen; nem járt mostanában erre –

– nem bizony, de most itt vacakolok az afrikai könyvemmel –

– jó estét, Francis, maga sem –

– Amerikában voltam, tudja, néha hazamegyek –

egyszerre nevettek össze, lapogatták egymás hátát, bizonygatták, hogy örülnek a találkozásnak, ő pedig valóban őszintén örült, kifejezetten amiatt nézett be a szalonba, hátha itt találja Ernestet, aki általában sosincs azon a pontján a világnak, ahová várnák, őt meg elsősorban emiatt érdekelte; nem tartotta szerencsésnek, hogy hosszabb időre elforduljanak a háziasszonytól, megtalálja majd a pillanatot, amikor Ernest rendelkezésére áll; mindhárman a „trónszékhez” járultak, ahonnét nyomban fölhangzott a tréfás elégedettség hangja:

– na végre, szélhámósok, csakhogy visszataláltok hozzám!

őt kissé meglepte a cizellálatlan, egybemosó tegezés, igyekezett azonban elrejteni, könnyedséget mutatni, átvenni a csipkelődő, játékos hangnemet, amelybe komolyságokat szépen lehetett csomagolni; tulajdonképpen még így is túlságosan könnyűnek vélte némely témához, föllengzősnek, ahogy a nációkat és Führerüket emlegették; Ernest határozottan azon a véleményen volt, hogy

ebben a pillanatban leginkább Spanyolországot, az anarchistákat fenyegetik, egyelőre a kormány nem veszi figyelembe, vagy talán falaz nekik, bármilyen szomorú kimondani; ő mindenképpen visszamegy Madridba, amint elintézte itteni kiadói ügyeit –

abban a pillanatban megértette, sietnie kell, ha igazán beszélni szeretne az utazóval...

*

elhagytuk szegény, sokat próbált barátunkat egy elhanyagolt pályaudvar elhanyagolt várótermében, a többiek között őt sem elhanyagoló hatósági zaklatásban, mintha a vonat késése miatt nekik kellett volna bűnhődniük (ami bizonyára ekként lehetett, hiszen az ő késésük hosszabbította meg az ellenőrzők munkaidejét jócskán az éjszakában), csak kínlódni lehetett, pihenésre szemernyi esély sem, pedig jól jött volna az elhúzódó vonatkozás görcsei után az igazi kinyújtózkodás, nem szólva a hogyan tovább? megválaszolásáról; lógott ugyan valami fecni két vak pénztárlak között, de már amikor odalépett, hogy tanulmányozza, egy józan hang figyelmeztette: arra ne számítsen, hogy azok a vonatok egyáltalán elindulnak, amiket oda kiírtak, persze, megeshet, de nincs garancia;

Tódor nem vette készpénznek a tudósítást; benne volt a reflex, hogy mindenhol az osztályellenség simfelését hallja a szovjetrendszerrel, szakmai ártalom, reménykedett benne: reggel továbbjuthat, csak éppen azt nem látta körvonalazódnivaló, miként lesz addig, merthogy ez volna a közelebbi probléma; nézte az egyenruhások meglehetősen otromba viselkedését a pályaudvaron rekedtek vegzálásában, igazából azonban nem érdekelte, a regula szerint a közöny lehetett csupán az ő posztja, holott azok őt ugyanazzal a bizalmatlansággal kezelték, amivel a többieket, és ez így volt rendjén; de mennyire sajnálta, amikor véget ért az okmányok ellenőrzése, és az elvonuló rendőrök egyike visszaszólt a bejáratról:

– ne próbálja senki elhagyni a várótermet reggelig, szigorúan tilos az éjszakában kinn csatangolni!

a csatangolás neki eszébe sem jutott, annál inkább azok a testi kényszerek, amelyek a vonaton is ijesztően korlátozva voltak, itt pedig arra indították, hogy keresse föl az illemhelyet; nem kellett sokat keresgélnie, egy hátsó ajtó előtt a fölgyűlt sor elárulta az irányt, egyúttal megriasztotta, mikor kerülhet sorra, ha beáll a várakozók közé, ráadásul – ó, a megszokás! – a higiénés állapottok felől mozdultak benne kételyek; szorongatott helyzetében végül úgy döntött, megpróbálkozik valahol az épületen kívül könnyíteni hólyagján, ám amint kinyitotta a bejárati ajtót, egyenruhás pörölt eléje –

– *sztoj! kuda igyos?*

elnevette magát, és barátságos hangon elmagyarázta föltartóztatójának, hogy a muszáj a parancsnok, azt a sort odabent nem lesz ereje kivárni, amikor

pedig amaz tovább akadémuskodott, elővette igazolványát, kérte, nézze meg alaposabban, biztosan talál valami mélyebb információt személye felől; a szerv továbbra is rideg maradt, gyanakodva vette kézbe a fölkínált igazolványt, forgatta, a gyöngé világitás felé tartotta, hosszan vizslatta, összehajtotta és visszaadta, undorodva intett a sötétség irányába, ott talál helyet;

nem valószínű, hogy Tódor kislisszolása nem tűnt föl senkinek, példáját azonban nem követték azután sem, hogy visszatért, bizonyára sikertelen próbálkozásnak tekintették...

*

Ernest ötlete volt, hogy egy forgalmas bisztróban találkozzanak két nappal a szalonbeli események után, ott el tudják készíteni az ő kedvenc koktéliját, na meg, haraphatnak valamit, ha kedvük támad hozzá;

hezitálás nélkül beleegyezett, főként a hely látogatottsága felelt meg az elemi konspiráció föltételeinek: a sokban az egy kevésbé föltűnő, mint a szolidabb, csöndesebb magányosságban; és még arra is volt gondja, hogy megfelelő helyről kifigyelje, mikor érkezik az író, ahogy látta helyet foglalni, a pincérrel értekezni, nyomban betoppant ő is –

a pincér kérdésére, hogy mit parancsol, whiskyt kért, nem olyat, mint a barátja, szimplán csak jéggel;

– egyszer kipróbálhatná; ez a legjobb délelőtt –

a nógatásra csak rázta a fejét: majd máskor; a pincér pedig továbbállt, hogy kihozhassa a rendelést;

jószerivel el sem tűnt még a pincér, máris belekezdett Ernest jelenlegi helyzetének, terveinek kitapogatásába: meddig marad Párizsban, hová megy innét, mit akar ott csinálni, mikor jön vissza, hogy áll könyve a kiadónál, Ernest pedig készségesen, írásaitól eltérve terjengősen válaszolt, és ezt a terjengősséget minden bizonnyal túlfűtöttsége, már-már lelkesedése követelte ki, akárha beszámolójával hallgatóját hasonló érzelmi szintre kívánná emelni, át akarná testálni rá emelkedett hangulatát, amiből még a pincérnek is juttatott – dicsérve a kapott ital nagyszerűségét; beszélgetőpartnere figyelmesen, közbevágások nélkül hallgatta, figyelme azonban akkor élesedett igazán, amikor spanyolországi terveiről, a nációk várható ottani akciójáról kezdett – részletesebben, indulatosabban – fejtegetésekbe, olykor kísérletezett közbekérdezni, a válasz azonnal belesimult a szóáradatba (ekként esett ez Johnnal, a „portugállal”, tudta, így lehet játszani ezekkel az exhibicionistákkal), holott a kérdések célzatosak voltak: miből gondolja a másik, hogy a németek készülődnek a spanyol anarchisták ellen, egyáltalán mit akarnak abban az országban, milyen egyéb idegen érdekeltségek mozgolódnak Spanyolországban, mit tesz Anglia és az MI5, mit a CIA, hallott-e valamit az oroszokról? a válasz sablonosnak tetszett: ezek mind sütőgetik a maguk gesztenyéjét, a spanyol nép sorsa hidegen hagyja őket; meg sem próbálta

vitatni az elemzést, inkább az érdekelte, a nemzeti erők mekkora nemzetközi támogatást remélhetnek? a válasz – megítélése szerint – inkább volt romantikus túlbuzdulás, semmint józan elemzés; úgy értékelte, ezen a motívumon építheti föl saját tervét, hogy rávegye beszélgetőtársát a kommunista propaganda, benne a szovjet szolidaritás népszerűsítésére, egy ilyen híres író szava tekintélyt adna ennek a munkának, Ernest pedig irdatlan lendületében, nem különben a harmadik koktél buzdításában egyetértőleg lapogatta faggatója hátát...

*

Nem vette észre sem a szeme edzett acélkéjkjét, sem a szeme sarkában a nevetős ráncokat, sem azt, hogy betört orra akár egy gladiátoré a legrégebb szobrokon. És az alapjában véve kedves száját sem, amely igazán könnyörtelen is tudott lenni... Akkor meg mi a fenének kell aggódnod, gyerek? Remélem, nem vagy olyan senkiházi, aki aggódik, hogy mi lesz vele, ha egyszer úgyse tud segíteni rajta, Reméljük, hogy nem...

*

szomszédaim egyszer csak fölszámolták itteni egzisztenciájukat, továbbálltak, ahogy korábban utaltam rá, messze a Rajna partjára, a macskák városába, ahová – talán belépőül – magukkal vitték két elkényeztetett perzsamacskájukat, és egy csinos városi villa emeletén vettek maguknak új lakást; mindössze a folyó monstruózus fahídján kellett átsétálni, nyomban egy másik ország kisvárosának csokoládéboltjába ütköztek, ha egyáltalán megkívánták Európa legjobb csokoládéját, ahogy a reklám tartja; szombat esténként leballagtak a város központjába, hogy a leglátogatottabb vendéglőben elfogyasszák – némi fehérbor társaságában – kedvelt pizzájukat; miért éppen pizzát, nem tudom megmondani, a konyha remek nemzeti ételeket kínált;

meghívásukra fölkerestem őket, foglaltak számomra hotel, nyomban vacsorára hívtak új otthonukba –

alaposan kikérdeztek, mi történt eljövételük óta a faluban, mit csinálnak az ottani barátok, jóllehet, telefonon azóta is tartottuk a kapcsolatot, jelentős hírekkel nem szolgálhattam, azazhogy:

– van híred Tivadar bácsidról?

– neked van?

– nincs, de mindig reméltem, kinyomozol róla valamit –

– olyasmit, amit a családja sem tudott meg soha?

– honnan kellett volna tudnunk?

– ahonnan most sem – ütöttem el végül az érdeklődést; annyit azonban elárultam ismereteimből, hogy ráakadtam egy szála, ami elvezethet hozzá, ha bizonyossá válik/válhat egyezése;

– ez meg mit jelent?

– továbbra is pontosan azt, amit neked kéne jobban tudnod –

tisztában voltam veled, hogy beszélgetésünk itt elakad, valójában szándékoltam, hogy így történjék; nagyon csekély információm van családjáról, fogalmam sincs, honnét tudnám bővíteni, ha egyszer ő látszik az utolsó esetleges informatornak, ámbár – úgy látszik – nem maradtak benne fölleveníthető emlékek a keresett személyről, pontosabban: annak lehetséges családi legendájából, ha létezett valaha olyan –

búcsúzáskor csupán annyit mondtam: talán a város legnevezetesebb macskája: Kater Hiddigeigi segíthet...

*

Anthony, alias Johnson pillanatra sem tekintette álcázásnak igazi szenvedélyét, a művészettörténetet, amikor 1933-ban – nem kis mértékben – londoni teázásai és vendéglátója ösztönzésére ellátogatott a Szovjetunióba, igencsak tájékozódni szeretett volna klasszikus orosz gyűjteményekről; nincsen rá bizonyíték, de talán még az is megfordulhatott fejében, hogy értékelje a maga normái szerint az orosz barokkot egy, az európaival összehasonlító, átfogó tanulmányban, amely akár előkészíthet, kiteljesíthet, árnyalhat egy igaz szakmai karriert az alapos Nicolas Poussin monográfia és a francia barokk értékelése mellett; ráadásul a francia téma annál inkább nagy jelentőséggel bír, mivel a francia hatás a tizenhetedik század második felétől meghatározó az orosz kultúra alakulása szempontjából – tudván tudva (ha máshonnan nem, Tolsztojtól mindenképpen), hogy az orosz arisztokrácia és az intelligencia egy része kétnyelvű volt, a francia légkörben otthon érezte magát; az orosz állambiztonsági hatóságok – természetesen – tudtak érkezéséről, kaptak tájékoztatást érdeklődési köréről, és sikerült elhithetniük a naiv professzorral, hogy abban az országban minden idegen szívesen látott vendég, készséggel lesik kívánságait, sőt, időnként elébe mennek azoknak; Anthony elégedetten vette tudomásul, hogy fölületes politikai vonzalmait, egyetemi baloldali gesztusait, az Apostolok szélsőségeinek normái igazolást nyernek saját moszkvai, szentpétervári élményeiből; igaza volt kortársának, hogy ezt az *intellektuális prigit túlságosan lefoglalják az eszmék*, mivel valóban azok kápráztatták el, vagy inkább rekesztették el a valóságtól;

visszatérve rögtön bejelentkezett korábbi vendéglátójához, egy teára, amely legalább emlékeztetné nagyszerű élményeire a Szovjetunióban, a lelkes beszámolókat pedig vendéglátója örömmel nyugtázta, egyenesen rákérdezett, hajlandó-e jó véleményével támogatni a szabadság népének országát, tenni akár a legkevesebbet, hogy a világ rádöbbenhessen, lehet és kell fordítani a tőke elnyomottjai sorsán, helyére billenteni a társadalmi igazságot, megakadályozni, hogy olyan agresszív erők, mint a nácik fölléphessenek a munkáshatalom ellen, ahogyan már Ausztriában megmutatták; ez alkalommal ugyancsak vendég volt

hozzá, noha egyelőre nem tudta, mire, ha csak nem éri valami fertőzés, csak késő délután dőcögött be járata Nagyszőlősrre –

(meg kell állítanom mesém fonalát, jeles hely ez emlékezetemben, jóllehet, soha, még a környékén sem fordultam meg, azonban a második háborúban, ahogy nálunk emlegették, itt halt meg keresztapám, nincs pontos ismeretem, milyen körülmények között, de gyerekkoromban még két emléktárgy emlékeztetett rá, akiről semmilyen képet nem őriztem: egy zöldre festett kis szán, amiben kettesben szorongtunk hűgommal, miközben anyánk húzott bennünket a havon, illetőleg egy *faönd* – én így hívtam –, amely keresztapám bevonuló táskája volt (hasonló, mint amelyet ezúttal Fjodor cipel, az övén azonban mindössze a lakk kopott meg kissé); onnan tudhattam, hogy gondosan nyálazott tintaceruzájával beleírta nevét és nagyszőlősi egységét, miként kerülhetett haza, gyerekként nem forszíroztam; az érdekessége ellenben annyi, hogy később, mikor már rendszeresen utaztam a fővárosba, az én lehangoló útitáskám lett; igen, fölöttébb utáltam fölfeslőben lévő furnírját, rozsdásodó zárját: a töredezett lemezek gyakran beleakadtak flórharisnyámba, néha meg a zár akadékoskodott, ha nyitni próbáltam; évek múlva egyik filmgyári berendező szemet vetett rá, jó pénzért megváltam tőle;

ám másik mozzanat is kapcsol Nagyszőlőshöz, *Vinogradivhoz*, ahogy ott mondják az ukránok, a ruszinok viszont *Szevljusnak*, naná, hiszen pompás szőlőskertek nyúlnak alá a Feketehegy nyugati lejtőin; ami ennél fontosabb számomra: temetőkápolnáját Szent Ceciliának szentelték, akárcsak a miénket falum határában, *virgo et martyr* – olvasom rózsablakán)

Tódor annyit mindenképpen érzékelt a térképen, hogy a város a Tisza partján húzódik; következtetése szerint, hídnak is kellett épülnie a folyón, hogy a túloldallal kapcsolatot lehessen tartani, úgy döntött, akármennyire közeleg az alkonyat, megpróbál a lehető leggyorsabban átkelni; szinte átrohant a nagytemplom mögötti piactéren, ahol addigra csak a szedett-vedett bodegák maradtak, üres és ócska asztalok, már dél körül megszűnt a nyüzsgés, szeme sarkából észlelte a Kanko vár romját, másfelől talán a városban a Perényi-kastélyt, aztán a magasba emelkedő traverzek a híd irányába fordították, jó óra múltán már a túloldali Királyházán kereste a vasútállomást, hátha kifoghat még egy járatot Szatmárnémeti felé –

ezúttal nem volt szerencséje...

*

Anthonytól megtudta, Kim visszatérte után hamarosan találkozott egy titokzatos férfival, akihez felesége, Litzi irányította:

Lizzy egy este azzal jött haza, hogy föltétlenül találkoznom kell egy fölöttébb érdekes úrral. Próbálkoztam, de nem volt hajlandó egyebet mondani róla. A Regents Parkban találkoztunk; Ottóként mutatkozott be. Jóval később az MIS aktáiban

akadtam rá Arnold Deutsch néven. Azt hiszem, Csehországból származott. Noha meggyőződéses kommunista volt, nem idegenkedett a humán értékektől. Londont nem szerette, Párizsért ellenben rajongott. Lenyűgözött átlagon jóval fölüli műveltsége.

végül azzal zárta beszámolóját, hogy „Ottót” már összehozta Guy-jal; jök lesznek egymásnak – vigyorgott...

*

Guy jobbat tudott; összehozta Donalddal (akkor már Homer néven, ám azt Ottónak nem kell tudnia, hadd higgye, ő a legfontosabb ember a kompániában), azt pedig egyáltalán nem kell tudnia, hogy ő szerelmes Donaldba, miképpen az meg belé, szóval ez egy megbonthatatlan viszony (a későbbiekben bebizonyosodott, amikor a felelősségre vonás elől együtt menekültek a Szovjetunióba, ahol – kivételesen – elnézték nekik ezt az egyébként ott is üldözött viszonyt; valószínűleg nagybecsű szolgálataik fejében), hadd találgasson csak a cseh pofa, amit akar, azt sem kell tudnia, hogy ők már kapcsolatban vannak a „szervekkel”, kivált nem, milyenekkel, higgye csak, hogy ő tereli kettejüket a helyes irányba, és Guy, ez a sáros fickó, képes volt találkozásukkor jó arcát mutatni, egyelőre alacsony alkoholfokozatban működni, és még akkor is teljesen szeszmentes fejjel gondolkodott, amikor ismét teára voltak hivatalosak szálfatermetű ismerősükhöz, aki Anthonyval, Kimmel együtt őket is rávette a „különleges szolgálatra a kommunizmus igaz ügye mellett”, mert mister Hardt – ezen a néven ismerték – ha nem is tartott politikai, erkölcsi, mégannyira sem politikaerkölcsi prédikációkat, az említett szlogent kifejezetten komolyan vette, nem használta fölöslegesen;

(Kim pedig – közvetve vagy direkt – olykor friss és fontos híreket kapott Zarahától – Berlinből) –

meglehet, úgy érezték, jól ismerik már (ugyan miből? – kérdezhetné a szkeptikus, saját magáról úgyszólván sosem nyilatkozott), ez alkalommal mégis alaposan meglepte őket; arról beszélt, hogy Magyarországon megjelenik egy szokatlanul nivós folyóirat, aminek főszerkesztője főnntart magának egy jellegzetes, ott is sokat vitatott rovatot *A történelem mögül* címmel; ebben a rovatban jelent meg hét-nyolc esztendeje írása a szociáldemokrata Bécsről; hozzám bizony elég késve jutott el, de igen érdekesnek találom, szeretném, ha maguknak képe lehetne róla – keltette föl vendégei érdeklődését, akiket már eleve meglepett, hogy szinte föl-rúgva a konspirációt, egyszerre fogadja négyüket (John, a *Ring of Five* ötödik eleme éppen Amerikába kirándult), annál is jobban, hogy olyan ország kerül szóba, amelyiknek sosem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, ámbár míg Ausztriával együtt emlegették... na, ezt hagyjuk, vajon milyen nyelven férhetett hozzá mister Hardt? az utóbbi pedig előhúzott egy füzetféléseget, kissé akadozva ugyan, de érthetően tolmácsolni kezdte a fölütött szöveget

(Kim – helyzeténél fogva) kiszúrta, hogy mind a sorok fölött, mind a szűk margón kézzel írt megjegyzések vannak (preparálta a „derék fiú” jegyezte meg magának), de így sem vont le semmit a mutatóértékéből; úgy látszott, kiemelt egy általa lényegesnek ítélt szakaszt, azt ismertette:

A szocializmus ott kezdődne, ahol – egyebeket nem nézve s legelőbb is – a bér-munkás fogalma esné ki a gazdálkodásból, a termelésből, a társadalomból. Ez az orosz próbálkozás rendjén elejétől fogva nem történt meg s nem sikerült, – lehet az orosz ipari munkás százszor ura s egyetlen ura az orosz közösségnek, s lehet a közösség százszor tulajdonosa s egyetlen tulajdonosa a „termelés eszközei”-nek: az orosz munkás éppúgy munka-bérese vagy bér munkása ennek a „vállalkozónak” és „tulajdonosnak”, mint volna, ha e tulajdonos részvénytársaság volna vagy volna akár egyetlen ember... Ha a bolsevizmus majd végképp kikristályosodott: a vége a legjobb esetben (egyébként mindenütt kívánatos esetben) egy olyan világország vagy országvilág lesz, hol minden parasztnak meglesz a maga földcskéje, minden munkásnak a maga kertesházacskája, valamint úgy beleszólok, mint hasznavevő részesedése a vállalatban, amelyet szolgál.

letette a füzetet, végigmérte hallgatóit, így foglalta össze: láthatják, hogy a világosabb fejűek is mennyire félreértik a grandiózus szovjet kísérletet, mennyire a kapitalizmus bátyáinak védelmezői; ez itt – csapott a letett olvasmányra hosszan részletezi a bécsi szocialista városvezetés munkásbarát eredményeit, mert még nem érezte előszelét sem a kirobbanó elégedetlenségnek, lázongásoknak...

*

szerette volna még lelkükre kötni, hogy *ha valamely ügy igaz lényegében, a ráfó-nódó hazugság sem torzíthatja el*, mire azonban eszébe jutott volna a formás szentencia, azok már a lépcsőházban botorkáltak...

*

mister Hardtnak még 1934-ben volt Párizsban egy nagyon fontos találkozása; fölkereste egy magát Alekszandr Orlovként bemutató, szemre negyven körüli férfi mondván, őt jelölték meg rezidensnek, akitől alkalmasint támogatást, információt kaphat, és mielőtt tovább utazna Bécsbe, ahol ott ragadt felesége és súlyosan beteg lánya, úgy gondolta jelentkezik itt Párizsban, ugyanis tudja, hogy Hardt Angliában is dolgozik, őt pedig a jövő évtől londoni rezidensnek nevezték ki, minden bizonnyal tud segítséget nyújtani a számára, Lev Nyikolajev számára (itt kacintott egyet, teljesen fölöslegesen); Hardt tapintatosan nem jelezte, hogy tud róla szinte mindent, akár azt, hogy Leiba Lejzerovics Feldbin-ként született valahol Fehéroroszországban, mivel úgy gondolta, nem illik ilyet tudnia, csak ha szüksége lenne rá;

amikor Ernesttel hosszabban elbeszélgettek a bisztróban, fölöttött benne, hogy megkérdezze, ismeri-e ezt a Nyikolajevet (oka sem volt rá, viszolygott ettől a pasastól), sietve elhessegette magától az ötletet: ki a fene tudja, ha oda-került, milyen néven találhatják meg; nota bene Orlov 1936 szeptemberében valóban kikerült Spanyolországba (a hírek szerint Ernest már javában ügködött a köztársaságiak soraiban) összekötőnek a köztársaságiak belügyi szervei és az NKVD között, és egyik legpofátlanabb, legmerészebb akcióját ott bonyolította le, amikor a szovjet katonai támogatások fejében ötszázhetven tonna aranyat hajózott be Cartagenében a Szovjetunió felé – három-négy hajón elosztva, és a náci bombázások alatt kifuttatva a nyílt tengerre;

Sztalin a bravúrt Lenin-renddel honorálta, ahhoz már hozzáértette joggal azokat a szolgálatait, amelyek megbízhatatlan szovjet spanyolosok (értsd: trocristák) likvidálását jelentette –

mister Hardt szerette volna ezeket a históriákat hiteles szemtanútól hallani, jogosan vélhette, hogy Ernest lehetne a megfelelő erre a föladata, csakhogy Ernest akkor már sebesülten feküdt valami kórházban, és talán újabb regény-téma foglalkoztatta – netán valamelyik aktuális helyszínről...

*

természetesen a Fleurus utcai szalon asszonyának aligha lehetett fogalma futó vagy éppen gyakoribb vendégei szokásairól, vágyairól – túl azon, hogy mindegyik vagy pénzbeli támogatást vagy hírnevet kunyerált tőle – mindennapi életéről; tény az – nincs benne semmi furcsa, hiszen Párizs úgyszólván első számú célpontja volt az emigrációnak – oroszok is szép számmal akadtak közöttük, többségükről igazán sosem tudta meg, kik ők valójukban, mindegyik művészként mutatkozott be, esetleges hitelüket attól kapták, aki bemutatta őket a forszírozott társaságban, többségük azonban nem hagyott mély nyomot, annál inkább sem, mivel valamilyen oknál fogva továbbálltak Párizsból, egy részük bizonyosan a *korlátlan lehetőségek hazájába*, mint – például Jevgenyij Berman (aki – persze – itt már Eugéne lett); nem úgy mint Nyizsinszkij, akit Gyagilev hagyott hátra, és amíg bírta idegekkel, tovább tarolta a dicsőséget, más kelet-európaiak közül a litván Lipschitz, aki Jacques lett a Chaim Jacobból és nagy amerikai karriert futott be, Párizsban Modigliani lefestette, a szalon tulajdonosa rajongott érte, vásárolt tőle, vagy a bolgár Pascin (eredetileg Julius Mordechai Pinkas) a depresszióra hajlamos szefárd zsidó, tehetségéért Picasso is nagyra becsülte, az asszony az ő ajánlatára vett tőle képet, majd elment Amerikába, ahol egy gyöngye pillanatában végzett magával (éppen a Mussolini-barát amerikai költő harsogja cantójában: *ez itt Mittel-Europa!*) stb., stb.

azt azonban honnét tudhatta volna a szalon nagyasszonya, hogy megfordulhatnak nála olyanok szintén, akik csupán fedőszervet látnak intézményében: művészálruhában alkalmasint egészen eltérő pályákon mozognak – úgyszólván

biztonságosan; ugyanis Párizsnak nemcsak *rejtelsei* voltak már akkor sem, de „rejtettjei” csakúgy...

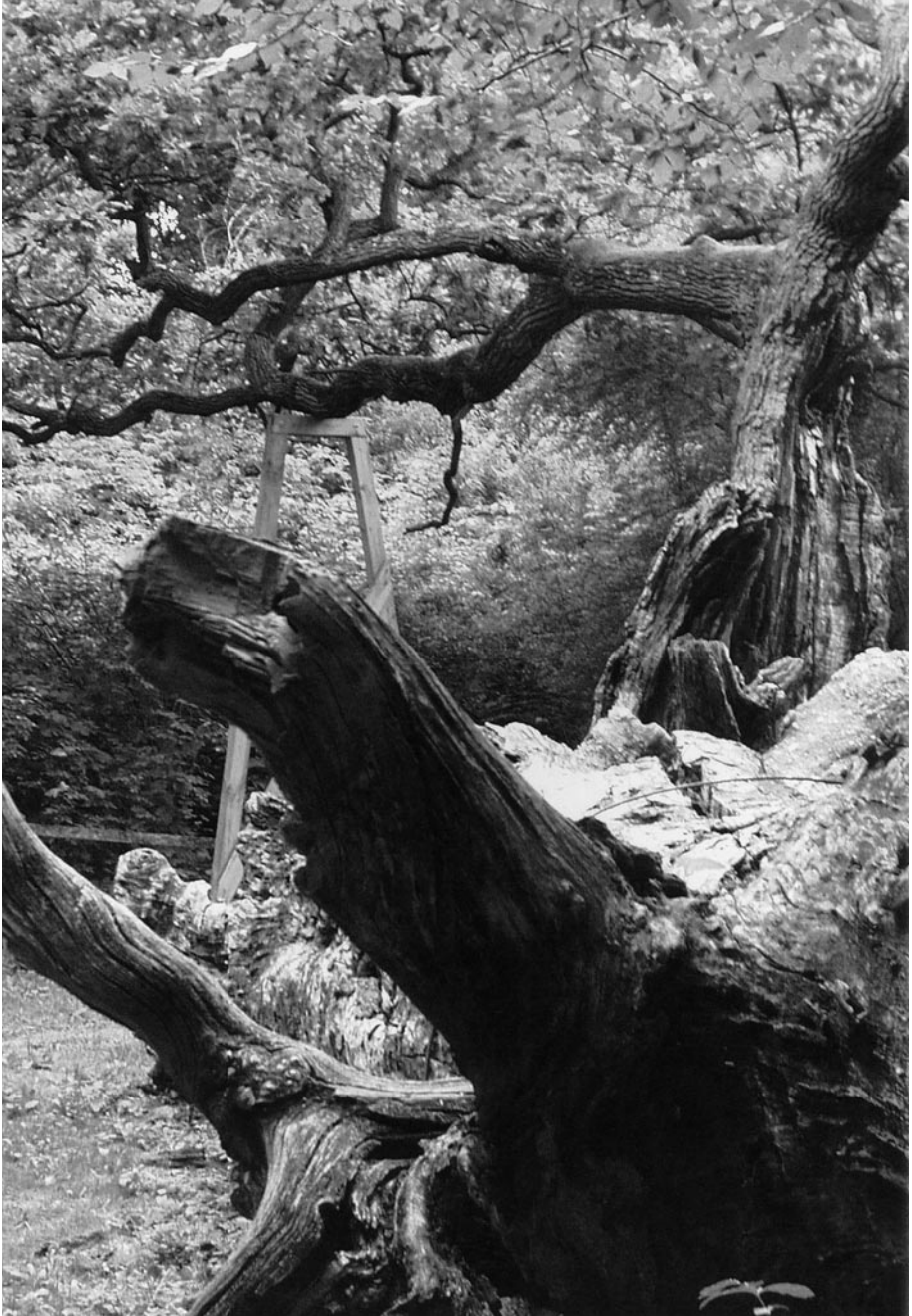
*

ezúttal Tódor elszámolta magát: kiderült, hogy a vonat Királyházáról nem megy át a határon, Nevetlenfalú az utolsó állomása; ugyanis nincs egyelőre szervezett határforgalom, arról nem szólva, hogy a széles nyomtávról az átállításhoz nincs személyzet, ha át is jut a határon, gyalogolnia kell Szatmárnémetiig (több, mint húsz kilométer), ahol valahogy el kell boldogulnia a román hatóságokkal; ki tudja, milyen alapossággal vigyázzák az átkelőket, mekkora ellen-szennvel, gyanakvással fogadják az idegeneket, szóval kezd kockázatosabbá válni a vállalkozás; afelől nem lehetett kétsége, hogy átlépve a határt, nyomban szüksége lesz a másik útlevelére, egy franciát jóval szívesebben látnak a románok, mint egy orosz vagy magyart, a kis-antant talán még nem utálta meg a nagyokat; még el lehet lavírozni a francia *grandeur* valamint a *sécurité* között a mindennapi életben, nemcsak az európai nagypolitikában, Paléologue külügyminiszter elképzelései ugyanakkor a szovjetellenességgel nehezítik útját – legalábbis a határon...

*

végző soron az emlegetett szalonok ötlete a Bateau Lavoisier közösség fönntartását, szélesítését célozta; Picasso lakása (1904 óta bérelte a nevezett házban) arra, noha szűkösen, elég volt, hogy összehozzon, együtt tartson egy viszonylag egyívású társaságot, mondjuk Max Jacob, Marie Laurencin, Apollinaire, Juan Gris, André Salmon és a Stein-testvérek együttesét (horribile dictu egy darabig Braque is), ám az érdeklődők száma növekedett, a két testvér között pedig élesebb viták merültek föl, ennek megfelelően a hölgy megvette a rue de Fleurus 27-es számú kétemeletes házacsát (két szoba, konyha és fürdőszoba, hozzájuk még egy hatalmas műterem (a tulajdonos néha festegetett, vagy éppen befogadott valakit, dolgozzék ott), egy darabig a fivér is bírta, aztán – kerülendő a nézeteltéréseket – feleségével ők ugyancsak béreltek egy lakosztályt és a Fleurus utcai szombatok látogatói őket is fölkereshették másik napokon;

Párizs mindenképpen ki akarta használni a háború alatt megszerzett reputációját, a *business* mellett a kultúrában szintén hegemoniára tört annál is inkább, mivel az előbbi kevesebb sikerrel kecsegtette, az a nemzetközi nyüzsgés viszont, ami már a háború előtt kísértette, a békével még sűrűbbé vált, egyúttal színesebbé is; Amerikával különösen jó kapcsolat alakult ki, a tengerentúlról nőttön nőtt az érdeklődés a modern művészetek fővárosa iránt; valahogy mégis ebben a kavalkádban fogalmazódik meg az az életérzés, amelyet Proust olvastán kihegyezettebben továbbít Beckett: *A művésznek, aki nem a felszínnel foglalkozik, a ba-*

rátság visszautasítása nemcsak ésszerű, hanem szükséges is. Mert az egyetlen lehetséges szellemi fejlődés csak a mélység értelmében lehetséges. A művészet nem tágló, hanem összehúzó tendenciájú. És a művészet a magány apoteózisa. Joggal támadhat olyan gyanúja az olvasónak, sokkal inkább Beckett sarkos véleménye csikorog az idézett szövegben, semmint a barátságra lankadatlan érzelmességgel áhító Prousté, annyiban azonban érdekes, hogy a korszak ellentmondásossága kiérzik belőle, nevezetesen ama kontroll-igény viszonylagossága, amely a művészek között a legtöbb vizsály buzgó forrása, de még a háborúskodás zsigeri öröksége csakúgy, amely – tessék figyelni! – érzelmileg remek alapot szolgáltat a közelgő hidegháborúnak: a társadalmisított gyanakvás korának, amely kiforgatja magából az ellen-hősök legkülönb mintáit...

*

ahol véget ért a vasútvonal, mindennél élesebben szemléltette a vasúti sínek egymás végében észlelhető távolsági különbsége; Tódor – természetesen – ismerte a fogalmakat: keskeny- illetve szélesnyomtáv, ilyen egzakt módon azonban még nem szembesült vele –

azzal is csupán itt, hogy ez gondot okozhat életében;

a gond – magától értetődik – a továbbjutás volt, aminek kerülnie kellett a föltűnést, bármilyen konfliktust a mindenkori hatóságokkal...

*

pontosabb adatok hiányában gyarló fantáziámra kell hagyatkoznom, ami egy regényben általában bukdácsoláshoz vezet, viszont ebben az esetben, amikor a hős – jövője ismeretében – konkrét pályán halad, legkevésbé a képzeletnek van helye, ám ha nem megy a vonat tovább, kénytelen-kelletlen a föltételezés is több a semminél (hányszor olvassuk jeles dokumentumokban a kitévelt: föltételezések szerint!), adódhat-e hitelesebb alkalom egy fedett ügynök utazásánál, hogy elbizonytalanodásunknak hangot adjunk? Tódort a szovjet határőrök simán átengedték, holott próbaképpen francia útlevelét mutatta be nekik; udvariasan megkérdezték tőle: üzleti ügyben járt-e országukban, amire tört országgal felelt igennel, és már mutatták is neki az utat, hol találja a román ellenőrzést; az alacsony épületben (lesírt róla az ideiglenesség, mintha építői nem hittek volna állandóságában, status quójában), a szűk szobában gyér világítás mellett hárman ültek: két beosztottnak látszó, de mindenképpen alacsonyabb rangú fiatalabb egyenruhás, harmadikként tisztí egyenruhában, arany válllapokkal valamivel idősebb előljárójuk, akinek erős szájfestésén megakadt Tódor tekintete, beléptekor neki szánta *bon soir*-ját, azonnal neki nyújtotta útlevelét; az elvette, kissé hosszasan hasonlított a fényképet az eredetijével, csak azután fogadta a köszönést:

bon soir, monsieur! –

majd meglepően jó franciasággal kikérdezte, mit keresett Oroszországban, a franciák kereskedni akarnak-e velük, bíznak-e bennük? ő pedig készségesen válaszolt a kérdésekre, jelesül arra is, mi az úti célja Romániában, Temesvárt jelölte meg; a tiszt váratlanul megjegyezte, éppen visszaindul dzsipjével Szatmárnémetibe, ha kívánja, elviszi az állomásig; Tódor nem mutatta ki megkönnyebbülését, de őszintén köszönte az ajánlatot; húsz kilométer mégiscsak húsz kilométer, az apostolok lován – merthogy nemigen látszott egyéb alkalmatosság – kiváltképpen bele az ismeretlen éjszakába; pontosan érzékelte, a tiszt úgyszólván hivalkodni akar beosztottjai előtt, hogy ő szót ért a francia úrral, és szívességet tesz neki...

5

magában teázgatott londoni lakásán, nyugtalanította (másfelől, persze, megnyugtatta), hogy nem kap hírt Kim felől; aggódott, hogy visszatér Bécsbe, bár reménykedett benne, hogy nem kezd akciókba utasítások nélkül; ugyanakkor tisztában volt vele, ő lesz az a *szakember*, aki eleddig saját ötleteiből is rengeteg hasznot hajtott az „ügynek” (magában sem mondta volna úgy: *nekünk*, holott joggal használhatta volna a fordulatot); noha nem volt árvagyerek, mint kiplingi névadója, legalább olyan talpraesett őszinteséggel végezte munkáját (talán ebben reménykedtek szülei, amikor ezt a nevet ragasztották rá a keresztségben); Kim igyekezett ugyanakkor nagy szolgálatokat tenni a koronának, amivel megalapozta karrierjét, noha belépésével az Angol-német Barátság társaságába azt manifesztálta, hogy az alapvető társadalmi problémák megoldása a náciaktól várható, ám ez a gesztus csakúgy, mint érdeklődése a Szlovák nyelvvel szemben, az elöbbiten szemmel lehetett tartani a német érdeklődést Anglia nemzetközi politikája iránt, az utóbbiban pedig egyértelműen a britek hírszerzőket képeztek ki a szovjet állam érdekei ellen, egyrészt leleplezendő annak ügynökeit, másrészt beférkőzni szovjet emberek bizalmába, rajtuk keresztül pedig az ország nemzetközi orientációjának ellenőrzésébe; ezenközben Kim elindította újságíró karrierjét, alighanem nyelvtudása és apja segítségével bedolgozta magát a *World Review of Reviews* című rangos szemlébe – mindinkább a jó tollú külpolitikai újságíró maszkját öltve föl; ugyanakkor nem szűnt meg német érdeklődése: szerkesztette a baráti társaság lapját szintén; elérte, hogy Berlinben fogadja Ribbentrop külügyminiszter (alighanem találkozott Olga Csehovával is egy koncerten, amit annak fivére, Lev adott, ugye füledbe mászott, nyájas olvasóm, a *Poljuszka, polje* bájos melódiája, dúdoltad önkéntelenül Lev nótáját?); nem kétséges, hogy – ő maga természetesen tett róla – mozgására fölfigyelt az MI5, az „ötödik hadosztály”, és szívesen fogadta információit, miként Zarah Leanderét –

rezidense elégedetten értékelte teljesítményét, jóllehet a biztonság kedvéért némely mozzanatokban párhuzamosan társul kapta a szeszélyes Guy-t (erről Kimnek nem föltétlenül kellett tudnia, ám óhatatlanul belebotlottak néha egymásba); a magányos teázgatások ellenben remek alkalmat adtak az eredmények értékelésére, nevezetesen arra, mi kerüljön tovább a moszkvai központba, ahol többé nem Jagoda összegezte a híreket, ő már megkapta a számára kiutalt revolvergolyót a tarkójába, a „gonosz törpe”, Jezsov vette át ellentmondásos hagyatékát, egyelőre a *gazda* meglegedésére, ámbár ki a megmondhatója?

az újabb kortyintás a teából kicsinyég nehezebben öblítette át mister Hardt lepedékes garatját...

*

voltaképpen nagyon keveset tudunk Tódor romániai kalandjáról; annyit mindenesetre, hogy Szatmárnémetiben följutott egy vonatra, amely Nagyváradig ment; amikor meglátta, hogy csak addig, megfordult a fejében, hogy Szatmárból talán inkább Magyarországra kéne valahogy átjutnia, de a kérdés ott is a közlekedési eszköz volt: ugyanis csak Nagykároly–Nagyvárad viszonylat létezett, aztán Arad következhet, onnét Temesvár, ha minden klappol, ha nem, akkor hol lépheti át a magyar határt legkönnyebben?

úgy számolta – emlékei alapján – Nagyváradnál lehet legközelebb, legalábbis az újabb térkép, amin még Menzsinszkijjel tervezték utazását, és az a krikszkraksz, amit a szatmárnémeti vasútállomáson látott kifüggesztve hasonló benyomásokkal erősítették föltevését; arra az elhatározásra jutott, elveti a temesvári úti célt, már pusztán amiatt szintén, hogy ideje lenne valamilyen módon kapcsolatba kerülni valakivel „embereink” közül, aki közvetíthetné számára Moszkva utasításait, illetőleg ő maga elláthatná a szükséges információkkal, jelesül a kérdéssel csakúgy, miként viselkedjék Magyarországon, mire kell ott különösebben figyelnie, vagy mindössze útjának egyik állomásáról lenne szó? –

(indulása előtt főnöke így biztatta: te csak menj, Fjodor Sztjepanics, az első címet, nevet jegyezd meg, tartsd a fejedben, a másodikat, a bécsit fölírtam neked, vigyázz rá, ne érjen meglepetés, mi mindig veled leszünk! az utóbbi biztatságból kihallott akkor valami fenyegetésfélét, ám hamar megfeledkezett róla)

Nagyváradon világossá vált számára, amiről már hallott korábban, és aminek bizonyos fokig Nevetlen faluban szemtanúja lehetett, a románok egyes külföldi közvetlen összeköttetéseket megszüntettek: a vágányokat a határokon a semmibe futtatták ki; nem volt olyan viszonylat, ami átvitte volna, a határ – határ lett, nem korzó, ahogy állítólag valamelyik politikus szellemesen megfogalmazta (minden bizonnyal olyan, aki nem volt személyében érintve utazási kellemetlenségektől); neki föltétlenül fuvarra volt szüksége, ami legalább Ártándig eljuttatja; a gyaloglás ebben az esetben amiatt sem látszott jó megoldásnak – a fáradságon túl, mivel ezen a vonalon (már Nagykárolyban hallotta az utasok-

tól) szigorították az ellenőrzéseket, igen sokan átjárnak illegálisan a határon – csencselni, emiatt azok is bajba keveredhetnek, akik útlevelekre hagyatkozhatnak; a csempészeknek – persze – vannak rövidebb útjai, de az a tizenöt kilométer, amiről szó van, ugyancsak nem megjárható; pláne éjszakákon, amikor takarja őket a sötétség;

amolyan felemás idő volt, októberben szokott ilyen lenni: a napnak ereje van, mégis rendületlen a hűvös levegő; Tódor éppen kijutott a városból, amikor lovaskocsi érte be, a kocsis leszólította:

– hova az a nagy igyekezet, koma?

– Ártádra mék – hogy miként jutott eszébe ezt a nyelvjárási formát használni, maga sem értette, de a kocsis leállította a lovat, fejével intett, üljön melléje, és csaknem egészen a határállomásig vitte, onnét várt érkezőre;

alighanem friss benyomásai állították össze fejében a gyanút: errefelé az emberek mintha neheztelnének a hatalomra, a helyzetre, emiatt mintha egymáshoz manifesztáltak szívélyesebbeknek mutatkoznának, hátha irritálja kelletlen uraikat; számára azonban ez az ellenszenv nagy haszonnal járt, megint megspórolt egy hosszú gyalogutat, ráadásul a kocsis nem fogadott el fizetséget, a határőrök, vámosok pedig csomagjára sem voltak kíváncsiak, örömmel adtak túl a kósza „francián” ...

*

mindvégig, amíg csak gyűjtöttem (és rostáltam) az adatokat egykori szomszéd-asszonyom Tivadar bácsijának históriájához, bennem volt a kétely: csupán a hiúság sarkallt, hogy nyomozzak, bár nem tudom, neki, vagy magamnak akartam-e megmutatni, hogy ifjúkorom indián nyomkeresője nem veszett ki belőlem vénségemre teljesen, mindössze átalakult azzá a határozott vággyá, hogy irodalmat csináljak belőle, ha az egyáltalán lehetséges;

márpedig lehetséges, és aligha az esélye kérdéses, sokkal inkább a hogyanja, miféle literatúra sülni ki belőle, ami – ugye illik tudomásul venni – semmi esetre sem a valóság, sőt, még az sem biztos, hogy annak a képe, sokkalta inkább annak, amit én fölszippantottam belőle, elhelyeztem viszonylataim, értekeim, ha tetszik doktrínáim fölöttébb ingoványos talaján, azaz kölcsönöztem neki egy sajátos, pontosabban: egy jellegzetes *valóságosságot*, szellemi lokalitást/lokációt, ha tetszik; abban a fázisban – természetesen – már nem beszélhetek bennem-lakásáról, hiszen – pofátlan merészséggel „diszlokáltam”: kitelepítettem magamból olyannyira, hogy új látószögemből némi idegenkedéssel néztek rá, ami semmiképpen nem elfordulás, hanem rálátás következménye;

nota bene, mindenből lehet irodalmat csinálni – tehetség és koncepció kérdése, milyet –

mindez, persze, dőre ábránd, ha képtelen vagyok nyelvileg hitelesíteni, ha elhiszem – mondaná Beckett – „azt a badarságot, hogy a tartalom minden, a forma semmi”. nota bene azt a képtelenséget, amely a művet irodalmiságától fosztaná meg; hadd válaszoljak hát a legtriviálisabban a végtelenül triviális ítéletre, azaz szándékolt tautológiával: az *irodalom – irodalmiság!* hogy ne legyen semmiféle félrehallás, nem irodalmiasság, ami esetleg igazolhatná a forma iránti bizalmatlanságot, hiszen – nem értem egészen, miért jövök elő ezzel a közhellyel – az irodalmat irodalmisága különíti el minden egyéb írásos műtől; el lehet mélázni azon, joga volt-e a szerzőnek – teszem azt – Nagy Lajos királyunkat leprával „fertőzni”, szerencsésebb azonban azt kérdezni, hogyan? miért? ez a föltételezés, ha csak nem magyaráz mindent, az ötletet is, egy krónikai ábrázolás *fehér kesztyűje*, ami ugyan nem igazolja a hipotézist, annál inkább a szándékot, mivel az utóbbi teheti *valóságossá az eredményt, az írói ráolvasást* – ha tetszik;

egy felejtésbe taszított magyar szerzőnél olvasom: *Élet és művészet párhuzamos, de csak ritkán találkozó vonalak a végtelenben*, majdnem teljesen lapos, megint csak közhelyes gondolat – hasonlóképpen közhelyesnek látszó parabolával; hogy mégis idézem, azt az eredetiben szintén kiemelt *ritkán* ösztönzi bennem; ugyanis az *élet*-nek nevezett beláthatatlanul bonyolult komplexum valósága legalább annyira triviális, mint a művészeté, ha merőben tárgyiságát tekintjük; ha nagyon le akarom egyszerűsíteni: eltérő metafizikájuk (szakralitásuk) húzhat rabcifalat közéjük, ami időlegesen le-lerontható (átjárható?) – akár mindkét oldalról (az élet felől például Jókai *A jövő század regénye* jóslatainak beteljesítése;

a művészet felől – találmra – Jorge Luis Borges költészete) –

mindez, ami fékezhetetlen tudálékosságom szülötte, semmi esetre sem menetetődzési kísérlet (azt pedig végképp nem szeretném, ha nyájás olvasóm azt képzelné, hőseim – a jelzett kivételekkel – egyáltalán érdeklődtek ilyen *nyűgös* problémák iránt)...

*

Kim tevékenységét elemezve egyszerre azon kapta magát, figyelme szanaszét kalandozik, ilyenkor általában ugyanazt a fogást alkalmazta koncentrációja helyreállítására: kikortyintotta teája kihűlt maradékát, írópolcához lépett (a polc is fegyvelmező eszköznek számított: nem álmosodott el olyan könnyen, mint az ülés kényelmében, ezt még valamikor a szemináriumban szokta meg; semmiképpen nem Ernest hatása!), elővette jegyzetömbjét, ami telis-teli volt matematikai képletekkel, számításokkal, törlésekkel, föllapozta az utolsó oldalt, amelyen mindössze a püthagoraszai számhármasság – $x^2+y^2=z^2$, vagyis az, amiből Fermat kiindult „nagy” sejtésének fölírásához, egy többszázados kihívó talány-

hoz: a sejtés igazolásához (egyaránt foglalkoztatja még abban az időben a professzionális és az amatőr matematikusokat szerte a világon);

nem véletlen, hogy mister Hardt belebotlott a föladványba, mint láhattuk gyakran választja – úgy mondja: pihenésül – a matematika bonyodalma, ha az írópolca fölötti fachokat vizslatjuk, szemünkbe akadnak jeles matematikai kiadványok, jellemzően és elsődlegesen elméleti matematika tárgykörében, naná, naná, Diophantosz *Aritmethicá*-ja szintúgy; hogyan adhatná alább a diophantikus egyenletek bonyodalmainál? amikor beleásta magát a Fermat-sejtés történetébe, egyúttal az algebrai egyenletek egész számú megoldásának problémájánál kötött ki, pontosan ott, ahol Fermat a tizenhetedik század közepe felé; algebrai szimbólumokba foglalva: $x^n + y^n$ nem lehet egyenlő z^n -nel ha n nagyobb, mint kettő; Fermat ugyan rájött a tétel bizonyítására, de – mint mondta – az *Aritmethica* 1621-es kiadásának margójára nem fért rá; talán nem túlzás kijelentését úgy aposztrófálnunk: egy örület elindítója lett a „majd-én-megpróbálomok” lendületében, noha Euler (ott vakoskodott szegény Nagy Katalin udvarában), vagy az igazán zseniális Jacobi sikertelensége visszafoghatta volna a lelkesedést, hogy Hilbertről már szó se essék; de talán arról sem, hogy Hardt úr érdeklődését csakúgy fölkelte a prímszámok világa (föltehetőleg Goldbach nyomán): viszonyuk a többi egész számhoz;

végtelenül sajnálta, hogy itt lakik a Trinity közelében, és eleddig nem volt alkalma találkozni az angol mesterekkel – mondjuk Hardyval vagy Littlewooddal, akik minden bizonnyal ösztönözhatték volna; ám inkább azzal számolt, elvették volna kedvét az outsider kísérlettől, ennek ellenére figyelte, ismerőseivel figyeltette az alkalmat, hogy legalább egy nyilvános előadáson hallgathassa valamelyik szaktekintélyt nyilatkozni...

*

Tódor viszonylag könnyedén eljutott Budapestre, ahol a megadott címen, a nyolcadik kerületi Losonci utca 11-ben üzenetet hagyott összekötőjének, talán Ljahtyerevnek, hogy hol találja meg, mivel a keresett személyt nem lelte otthon, és másnap egy Baross utcai kávézóban találkoztak; a harmincadik éve táján járó nő (nem kis meglepetésére nő volt a cím birtokosa, holott a papíron férfinév olvasható) finom mosollyal azt a férfinévét mondta vissza bemutatkozáskor, ő pedig a francia útlevélben jegyzett álnevét; szimplakávéval rendelkeztek, amíg meg nem érkezett vele a főszoigáló a kora őszi időjárásról fecsegték, magukra maradván azonban a nő részletesen kikérdezte útjáról, mert neki táviratoznia kell Szombathelyre, hogy „Kálmán bácsi szerencsésen megérkezett, jól utazott”; időnként elnevette magát, de nem kérdezett vissza, nevetgélt a hölgy szintén; pontosan átlátta, mi miért történik? valami könnyed melegséget érzett szíve táján, amikor arra gondolt, hogy Vjacseszlav Rudolfovics ilyen messziről szemmel tartja, gondoskodik róla, hogy innen ekkora pontossággal

képes lehessen követni útját; szeretne volna tudni, valóban Szombathelyre tudatják-e érkezését, aztán rájött, ostoba kérdés lenne, a kerülő tulajdonképpen biztonságát szolgálja –

– fizetünk – mondta a hölgy retiküljéből az asztalra csúsztatva egy nagyobb bankjegyet, némi fémpénzt (bizonyára előre kiszámolta) – két nap múlva ugyanitt várjon, ebben az időpontban –

kezet nyújtott és távozott, ő pedig fölmérte: kizárt, hogy ennyi pénzbe kerüljön a két szimpla, de már nem volt kinek visszautasítania, megivott még egy szimplát, fizetett, és visszaballagott a pályaudvar közelében talált szállodájába;

mindent értett a történetből, mégis egyre az ismeretlen nő járt eszébe, de már nem nagyon tudta volna megmondani, min csodálkozik...

*

(ifjúkoromban mind a mi falunkban, mind a szomszéd faluban ismertem egy-egy – úgy aposztrofálták – „világháborús” orosz; itt ragadtak fogságukból, itt házasodtak, alapítottak családot, fölvtették az itteni élet lanyha ritmusát, majd a második háború orosz bevonulása idején – úgy tetszik – aktivizálódtak, rátapadtak tolmácsként a hadtestre; avagy talán *alvóügynökök* lehettek, istápozták a bolsevizmust – számunkra; sosem fog kiderülni)

*

nem igazán meglepő, hogy Fjodor Sztjepanics fölnéz Vjacseszlav Rudolfovicsra, sőt, rajong érte, míg a sunyi, durva Jagoda nem keltett benne rokonszenvet, és érzett valami távolságot, ha nem idegenkedést a *proletariátus ökle*, a Cseka megalapítójával szemben, olyannyira, hogy találkozásaikkor mindig feszültség merevítette viselkedését, ugyanakkor Menzsinszkij intelligenciája, kirívóan jó társasági modora, természetesnek ható közvetlensége nemcsak fölszabadította gátlásai alól, de folyvást érezte, tanulni akar tőle, imponált irodalmi, zenei műveltsége, tiszteletreméltó nyelvtudása (ezen a téren Trockijhoz hasonlították, ameddig egy ilyen összehasonlítás nem vált ideológiai kérdéssé, ám ilyesmi Menzsinszkijt sosem fenyegette, még ifjúkori „politikai botlásait” sem kérte számon senki), valószínűleg a főnök ugyancsak ráérezett beosztottja iskolázottságára (ráérezett a fenét! tudta a kartonjáról), fölmérte őszinteségének naivságát, nem avatta be azokba a galádságokba, amelyek az éppen ellenfélként aposztrofált személyeket, intézményeket csalták törbe, majd leplezték le a szovjethatalom ellenségeként, árulóként, kémként, burzsujként (Menzsinszkij igazán pontosan tudta, kit kell burzsujnak minősíteni, közülük származott), akik képesek összeesküvést szervezni, életére törni a „gazdának”; Vjacseszlav Rudolfovics mindezt már-már szemtelen eleganciával végezte, öltözködésével sem

akart megfelelni a lankadatlan éberség egyenruha-divatjának; Jagodából sugárzott az eszement szadizmus, amaz nyájas volt, kedélyéből szinte kibillenthetetlen –

és most, a kezdeti megpróbáltatások szállodai kiheverése pillanataiban jól esett erre a kedélyre gondolni, ilyen távolságból talán szellemes cinizmusa sem kontrázta szívélyességét, viselkedése varázsát;

a gazda pedig tudta, kire számíthat mindenkori „gondjaival”

(egy gondolatától maga Fjodor is megrémült: a gazda is szemináriumba járt, egyesek szerint az Ohrana ügynöke volt; megrázkódott, hogy efféléken jár az esze ismeretlen magányában, holott érezhette volna: ő többé sosem lehet magányos) ...

*

hogymi a Jó, többnyire hajlamosak vagyunk evidenciaképpen kezelni – akár úgy, hogy felsoroljuk azokat a cselekedeteket – például – amelyeket jónak tekintünk, ezáltal az evidenciát csupán tovább toltuk, ám sajnálattal kell közölnöm a reménykedőkkel: az *evidencia nem evidens!* ami igazán kellemetlen folyomány, hogy a *common sens* sem önmagában evidens, tehát nem tekinthető minden evidenciák alapjának, ugyanis a magától értetődőről minden esetben el kell mondanunk, milyen értelemben véljük magától értetődőnek, azaz a kigyó továbbra a saját farkát harapdálja;

(és mély hódolatom George Edward Moore úrnak) ...

*

kétségkívül elégedetlen vagyok magammal; forszírozhattam volna hatásosabban (majdnem azt mondtam: agresszívakabban) korábbi szomszédasszonyom érdeklődését „bácsikája” emléke iránt, tüzetesebben is kikérdezhettem volna a fölvidéki falu még életben található lakóit, esetlegesen távolabbi rokonokat, valamiképpen biztosan eljuthatott volna az anyakönyvig, ha másként nem, a helyi plébános fölkeresésével, hátha – legyen bár csekélyke – adat halászható ki a matrikulából, amire – már látom – föl kellett volna hívnom figyelmét, hanyagság volt részemről, vagy nyegleség, mi több akkor még abban sem voltam biztos, hogy konkrét célommal volna vele, ámbár azt meg fölfoghatta volna kérdésnek, nagyképű osztentációnak, amivel nemcsak magamtól, de a föl adattól sikerül elidegenítem, a *seligen Angedenkens* rokontól, de jogos-e az ember saját látomását másra megvenni? – hangozhat a kétség (vagy a mentegetőzés); Jókaival szólva *elég naiv voltam azt hinni, hogy ezt mind már föl lehet támasztani a hamuból, a ködből*; valójában úgy rekonstruálom, engem jobban földobott a szikra: alkalmasint egy igazi életkaland mentén rátapadhatok egy sokkal jelentősebb jelenségre, olyanra, ami mintegy száz esztendő óta terheli ennek a földrajzi

szférának a társadalmi levegőjét (vagy fosztja meg tőle), kibeszélhetetlen múltakat fojt bele minden polgárába – többnyire olyan kényszereket passzírozva rá, amikért semmilyen bíróság, erkölcsi ítélőszék előtt nem felelhet; észre sem vehette, ellenére formálódott múltja, még ha maga kívánta is olyannak...

*

azokat az önéletrajzi mozzanatokot, amelyek óhatatlanul leterhelnek minden eredeti írásművet, ekként az én írásaimat szintén, sosem gondoltam naplóba foglalni, jöllehet, alkalmanként (külföldi utazások alkalmával jórészt) írtam naplójegyzeteket, néhány jegyzetomb tanúsíthatja; egyébként Picasso igazságát vallom: *La obra que uno hace es una manera de escribir un diario*, vagyis a munkám, amit végzek, megfelel egy naplóírásnak; de még milyen naplóírásnak! hiszen ha éppen szépirodalom vagy ahhoz közeli a főladat; mindennapi robotja alaposan tükrözheti, legapróbb titkaiig rögzítheti napi állapotomat, lelkem-szellemem rezdüléseit, netán lebénulását – őszintébben akár a naplónál, amely minden őszintesége ellenére észrevétlenül hamisíthat: maszkírozom magamat – legalább olyanra, hogy magamnak megfeleljek; persze, ez az igény megvan az irodalmi hozzáállásban csakúgy, természeténél fogva mégis eltérő hamisítások társaságában: a személyes alaposabb fődöttségében, ami ebben az esetben nem föltétlenül önmanipuláció, míg a naplóban mindig...

*

Pavel Florenszkij, akit kétkedés nélkül tekinthetünk a szovjethatalom mártírjának, noha jelleménél fogva könnyen elképzelhető, hogy finomabb terror mellett is mártírium lett volna sorsa, hiszen fehér reverendája, rendíthetetlen őszintesége eleve a fehérmártíriumra szentelte, egyetlen mondatával képes bevezetni olvasóját hitvallásába, miszerint mindannyian felelősek vagyunk önmagunkért és mindannyiunkért, csakhogy akit többre predestinálnak adottságai, attól több várható el; így veszi vállára nemzete, népe, egyháza, vallása és az egész világ sorsát: *Az igazak rendkívül élesen érezték a világot elárasztó rosszat és bűnt, s nem különültek el a romlástól, mélységes fájdalommal, és rendkívüli személyiségük parancsszavát követve felelősnek érezték magukat az emberek bűnös életéért, mintha csak a maguké lett volna.*

ennek megfelelően, amikor a börtönből egy távol-keleti lágérba vitték, ott sem szűnt meg tudományos munkájával „az emberiséget szolgálni”, kutatómunkát végzett, kísérletezett, cikkeket, könyvet írt a rabságban, aminek jutalma újabb és szigorított tábor lett: a hírhedt Szolovki a Fehér-tengeren; pontosan értette, mit jelent törvénytelen elhurcolása, elítélése, egyik besúgó rögzített egy beszélgetést rabtársaival, amelyben megjegyzi: *Azt mondták nekem: „Mi nem tehetjük azt, amit a cári kormány, hogy csak a már elkövetett bűnökért*

büntet. Nekünk meg kell előznünk a bünt. Mert különben mi történik? Várjuk meg, amíg valaki elkövet valamit, hogy megbüntethessük? Nem, ez így nem megy. Csírájában kell elfojtani a bajt. Így lesz erős az ügyünk” ez – úgy tetszik – még Lenin és „vas Feliksz” igazsága, az NKVD igazsága, Sztalin igazsága, azaz a rendszer „igazsága”, ezúttal nem szójáték, nem viszolygok a didaxistól: igazsága; megölni valakit, hátha egyszer ellenünkre tesz –

egyelőre nincs pontos értesülés arról, hogyan ölték meg, de egy sebtében küldött parancs így rendelkezik: *Agyonlőni!*

Florenszkij pontosan tudta, mi vár rá: *Saját odaadásáért, saját nagyságáért az embernek saját vérével kell fizetnie;*

vajon elbűvölhette-e Menzinszkij elegáns szkepszise Fjodort annyira, hogy soha nem kellett kételyeivel szembenézni; megtudhatta-e valaha is, hogy Pavel atya milyen sorsra jutott az elszabadult terror proletárdühében?...

*

1935 áprilisának végén doktor Hardt ismét Párizsba érkezett; sajnálatára nem érte el a monacói nagydíjat, noha csak bosszankodott volna, hogy Luigi Fagioli Mercedesszel repesztett a győzelemig (a nácik dicsőségére), tervezi azonban, hogy május végén Orléansban ott lehet, állítólag Robert Cazaux Bugattija verhetetlen; indulása előtt híreket hallott/olvasott az angol lapokban; nyugtalanító francia munkásokról szoltak, főként Párizs tizenharmadik kerületéből érkeztek – egyre harsányabbak: bérkövetelések, szociális intézkedések sürgetése, egyezkedések a munkaadókkal – természetesen egyelőre sikertelenül (elzárkóznak kizsákmányolóik – fogalmazott magában), itt-ott sztrájk-fenyegetések, majd sztrájkok, mozdulnak az állami erőszakszervek megvédeni a magántulajdont, mivel a fenyegetések között szerepel a gyárak elfoglalása szintén; úgy érezte, ott a helye, saját szemével kell meggyőződnie az eseményekről, az újságok színezhettek, álhírek is lehetnek, ám Párizsban mégiscsak súlyosan érződtek az események, rányomták hangulatukat a belsőbb kerületekre csakúgy, még a bohémok között is rendre téma volt a „munkáslázadás”, csak Chevalier búgta a *Mimile*-t a rádióban, ahonnet egyébként szovjet ügynökök akcióit sejtették a hallgatókkal, helyenként az orosz emigránsok bujtogatását hozták szóba, már pusztán amiatt, mivel a kommunisták szerintük onnét merítik bátorságukat a rend megbontására: Aragon az orosz ringyójával (miért éppen Elsát kímélték volna?) együtt nyomja a szélsőbalos dumát (Hardt elhatározta: fölkeresi az írópárt), maradt volna az a nő is Tahitin: a francnak kellett idejönnie! közeledik május elseje, már készülődnek a tömeggyűlésekre, a fölvonulásra, minden megtörténhet –

minden azért mégsem – gondolta Hardt; azonban ki kell hozni az eseményekből, a hangulatból, az elégedetlenségéből a lehető legtöbbet; ugyanakkor a háború fenyegetése szennyezi a levegőt, félelmek izzadtságszaga terjeng, jó-

ézésű francia családok árván maradt gyerekeket fogadnak örökbe Spanyolországból, ahol egyre örültebb a helyzet (valakitől kérdeztem rögtön érkeztem után – morfondírozott, nem látta-e Ernest-et? *il est en Espagne* – volt a rövid válasz; már nem is értem, miért tettem föl a kérdést, sejthettem, hogy ez lesz a felelet), inkább Guy-ról kéne többet tudnom, nyüzsöghet az is ott, annyira önjáró, holott ebben a pillanatban nagyobb szükség volna rá itt, bár a melósok viszolyognak a nyilvánvaló buzeránsoktól, megérik, ránézésre biztosan; egyre többször hangzik föl a Marseillaise, fura módon a kocsmában, ahol Louis-val találkoztam, némelyek megrezdültek hangjától; Louis újját fölhegyezve szólt rám: hallja? (hallottam, nem vagyok süket) panaszkodott: sokan a pártban finctorogva elhúzódnak tőle, ha szóba kerül tavalyi könyve, a *Hourra 'l'Oural!* egyesek Sztalin-bérencnek titulálják háta mögött, de ő büszke rá; én meg éppenhogy nem tudom, büszke lennék-e rá? ahogyan azt sem, mit kezdjek suttyomban a skizofréniámmal –

– nem olvasta Gide véleményét?

– sértődöttségből beszél, nem találkozhatott Gorkijjal –

– nem bíztak benne, megvárták, amíg Gorkij meghal –

szerencsétlen kelekótya! valamikor szégyenkezés nélkül csatangolt Európában Nancy Cunard kitarítottjaként, most meg a milliomos selyemfiúja Sztalin elvtársért rajong; mister Hardt ugyan gyanította, nem szabadna így gondolkodnia egy igaz francia forradalmárról, Sztalinról pláne nem (a falnak is füle van!), talán kibukott belőle az egykori pap, hiányoztak a mindennapos gyónások;

az ablakból látta, autók suhannak el, neki viszont szembeötlőbbek voltak a pompásan nikkelezett kerékpárok és büszke kerékpárosok néma villódzása, mintha valami rangos verseny rajtjához vonulnának – például – a Párizs–Nizza szakaszon, amit persze cáfolt, hogy visszafelé is elcsillogott egy-egy; A Passage de l'Opéra utca kötekedő dadaistái, egyéb szédelői szálíg a cafékba húzódtak, a csődületek sem vonzották őket; mozgolódásokat jeleztek vidékről: Brest és a Toulouse után touloni, tarbes-i munkások is sérelmezik a reménytelen munkanélküliséget, sztrájkolnak, és ami a legmeglepőbb, nem sikerül a *gyártulajdonosoknak* sztrájktrőket toborozniuk, ráadásul a transzparenseken már mutatkozik a félelem a faszizmustól, a náci készülődéseitől, folytonos fekete marsaiktól, dübörgő nótáiktól, amiket Moszkva a *Jeszli zavtra vojna* kórusával egyelőre optimistán ellensúlyozott –

mister Hardt a kávéját kavargatta, közben azon töprengett, nem kéne-e lehajtania egy olyasféle cocktailt, amit Ernest kevertetett ugyanitt találkozásukkor, a tulaj bizonyára ismeri receptjét...

*

Fjodor Sztjepanovics, amikor viszonylag könnyedén – mindössze Ausztriában akadt némi vitája a hatósággal – eljutott Párizsba a Vjacseszlav Rudolfovics által megadott címre; keresése alatt elballagott a Diadalív mellett, látta az Ismeretlen katona síremlékét, megfogadta: ide még visszatér; némi tévelygés után azonban a padlásszobájában volt, sietve megvált jelentéktelen pakkjától (akad majd pótlandója ruhatárában!), aludt egyet a bevetett ágyon, amit a háziúr adott át rendelkezésére, biztatta, bármi gondja akadna, szóljon, felesége vagy cselédje igyekszik megoldani; abban azonban már nem volt egészen biztos, hogy ez így elhangzott-e, nem csupán a fáradtság álma játszadozik-e képzeletével, ugyanis rögtön az álom mélyére zuhant, Budapest óta jószerivel nem volt alkalma igazán pihenni, egyre attól rettegett, késésben van, hajszolta magát; csak valamikor estefelé ébredezett, az ablakon át bevilágított egy utcalámpa, amiről még félalomban úgy gondolta, valaki zseblámpával fürkészi az arcát; megnyugodott, amikor belátta tévedését, kiszédelt a fürdőszobába ellenőrizni, mennyire viselte meg őt magát és ruházatát a hosszú út, és nem mondható, hogy elégedett volt a tükörfelől képpel –

az volt vagy nem – teljesen mindegy, mindez rendbehozható, konszolidálható, tudja jól, hogyan és leballagott az utcasarki kávézóba, noha jobban vágyott volna teára, ám azzal bocsátották útra, inkább a kávéval válassza ilyen (milyen?) helyen, mint a teát, nem kell rögtön mindenkinek tudnia, hogy orosz...

*

mister Hardt most ugyanabban a café-ban ült, amelyben mintegy tíz esztendővel korábban, amikor Fjodor Sztjepanovicsként ideérkezett: üzenetet kapott, hogy odaérkezik majd a szépséges Zoja, aki most Párizsban hódít kit tudja, miért hiába várta...

*

messze volt, de nem elérhetetlen Moszkvából; a világban meglehetősen riasztó hírek keringtek az ottani helyzetről, ami valójában nem lepte meg, tavaly halott, hogy Vjacseszlav Rudolfovics meghalt, azt is, hogy Genrih Grigorjevics került a helyére, akit még Menzsinszkij sem mindig tudott fékezni bosztohoságában, nem beszélve a „gonosz törpéről”, mert éppen Jezsov lett Jagoda helyettese (ezek kicsinálják egymást – fogalmazta meg lehangoltságát, balsejtelmét), talán nem érintik a változások az ő helyzetét; emberei szorgosan dolgoznak, Kim, ez a nagyszerű fickó biztonságosan továbbítja az MI5 híreit a németek mozgásáról, dehogyan csak a menetelésekről, zsidók elleni atrocitásokról, a Führer és bandája terveiről szintén; Párizsba azért utazott, hátha elér-

heti valahogy személyesen Guyt, visszafoghatja túlbuzgóságát, tudatosítani kellene benne, a köztársaságiak érdekeit ottani különítményeink képviselik a leghatásosabban, egyeztessen velük, hangolják össze akcióikat; tisztában volt vele, moszkvai főnökei sokkal jobban féltik pozícióikat, semhogy holmi „külügyeknek” túlbecsüljék jelentőségét (hol vannak *ezek* Vjacseszlav Rudolfovics intelligenciájától?), legfontosabb föladatuk a „gazda” legszigorúbb védelme, újabb és újabb lágerokról szól a burzsoá pletyka: letartóztatások, száműzetések, gyilkosságok;

talán, ha megéri, olvashatta volna a hitelesebb helyszíni beszámolót: *Az elvarázsolt Szigetvilág sok ezer szigete ott terült el a Behring-tengertől csaknem a Boszporuszig. Láthatatlanok, mégis léteznek, és szigetről szigetre ugyancsak láthatatlanul, de folyamatosan ide-oda kell szállítani a rabokat, akik szintén láthatatlanok, ám mégiscsak van testük, térfogatuk, súlyuk;* na igen, a megelőzés, módjuk se legyen a bűnt elkövetni; mit sem tudhatott meg a papról, a tudós atyáról, akiből istenét akarták kiverni a kínzások alatt, azt az istent, amelyiket ő ifjúi lelkesedésében beáldozott a forradalomba...

*

én, aki ebben a metaregényben csaknem végig botorkáltam kalandor figurám életén, már nem közölhetek szomszédasszonyommal semmit vélelmezett rokonáról; hiánya markánsabban kirajzolja, hogy meg kellett volna válaszolnom kérdéseit, eleget kellett volna tennem kíváncsiságának, mivel jobb helyzetben voltam a keresésben, mint ő akárcsak lehetett volna, noha az azonosítás, a rokoni szál úgyszólván aligha bogozható ki tökéletesen valaha is, hiszen fivérére mentális problémái miatt nem számíthatok, tágabb családjuk valószínűleg kihalt; őt a harapós idő fosztotta meg nyomozásom eredményeitől, nem lenne értelme özvegyével próbálkoznom, követni sem tudná a történetet, érteni végképp nem; legyinthetek: romantikus képzelgés volt hinni, hogy a dolgok, események megtalálják útjukat, megteremtőik, elkövetőik világához; gyaníthatjuk, hogy létünknek kizárólag metafizikai értelme van, itt-létünk, világban-létünk viszont állandóan manifesztálja az anyagiság terhét, máskülönben a Jagoda, Jezsov és Berija-félék nem élhetnék ki gyilkoló perverziójukat (a „gonosz törpe” a fáma szerint Kamenyev és Zinovjev testéből kikaparta/kiásta a halálos lövedéket, és fölcímkezve gondosan elrakta őket) azokon, akik nem voltak személyesen haragosaik, többnyire nem is ismerték őket, valódi indulatuk sem lehetett, a szolgáló dühé éltethette bennük a gonoszságot – bomlott személyiségükben egy rendszer tárgyiasult – kihasználva a matéria esetleges indolenciáját; a franciák – egyáltalán nem nyegleségből elütik teszem azt egy frázissal: *la chasse aux sorcières*; de a boszorkányüldözések az egész világon együttesen sem pusztítottak el annyi életet, mint az említett perverzió, nem csaptak le akkora kéjjel a szellemre, mint rendszerük; persze, a guillotine-t jó másfél századdal korábban állították

föl ugyancsak az *egyenlőség* és *szabadság* nevében, ám a pontos tarkólövés mindenképpen higiénikusabb...

*

időről időre egyesek vagy úgy ítélték meg, hogy szert tettek olyan hatalmi pozícióra, amelyből esetleg bírálni lehet Sztalint és rendszerét, vagy csak fulladoztak már a terror vérgőzébe – különös módon ezekről viszonylag hitelesen tájékozódott Kim, ha kedve, ideje engedte beszámolt róluk mister Hardtnak (már tudjuk: Fjodor Sztjepanovicsnak); a „mi Tódorunknak” tudomása lehetett az ügyek szokásos végéről szintén (egyébként sem lehetett a híreket vesztetzár alá helyezni, Amerikáig is eljutottak); Európa viszont a náci egyre súlyosabb fenyegetésével nézett szembe, ami részben elfödte a szovjet valóság rémségeit (a nyugati kommunisták Hitler mutatványaival takarták el szemüket a mindennapi szovjet borzalmak elől, és szédítették környezetüket, támadták a nyugati kormányokat a kapitalizmus és a tőkerabság gyalázata miatt, el sem hitték, semmi esetre sem akarták elhinni, hogy a *Rjutyin-plattform* mélyenszántó elemzései mind a politikai helyzetre, mind a gazdasági problémákra vagy az állami erőszakra cáfolhatatlan tényeket hoznak föl, amely tények szükségessé teszik Sztalin és rendszere likvidálását); a kis moszkvai párttitkárt, Martemjan Rjutyint a GPU (1932-ben még Menzsinszkij a vezetője) börtönbe hurcolja, ott várhatja be kivégzését; az ügy leginkább arra volt fölhasználható, hogy még szélesebb erőszakhullám fegyelmezze meg a „nép ügye és vezére” ellen szervezkedőket, a koncepciók perék áldozatait –

távoli, történelmietlen kérdés, vajon Tódor, ha Moszkvában találkozik ezekkel a galádságokkal, továbbra is tisztelettel csodálja-e a hozzá mindig kedves főnökét, Vjacseszlav Rudolfovicsot? ...

*

végtere is milyen Párizsban találta magát Paul Hardt (alias Fjodor Sztjepanovics, alias Tódor)? valamicskét javult a hangulat a szovjet állam megítélésében: a két ország megneemtámadási szerződése már élt, még ha nem is mindenki hitt benne, ám Hardt bizonyára saját eredményességét láthatta abban, hogy a baloldali pártok egyre elégedettebbek azzal az enyhüléssel, amivel az új szovjet doktrína szorgalmazza a kapcsolatot a külföldi baloldali pártokkal, azok többé nem a kapitalizmus titkos ágensei, hanem a helyi proletárok szerveződésai, ahogyan az egyre jelentősebb francia szakszervezet, a C.G.T.; kínálkozik a reményteli együttes föllépés a náci ellen, Sztalin elítéli a szabadságjogok hitleri korlátozásait, a politikai ellenfelek zaklatásait, a zsidók üldözését, a spanyol köztársaságiak elleni hadjáratot (naná, ott vannak a mi embereink, akik tudják, merre kormányozzák az eseményeket – gondolta a rezidens), mind

több és több plakát jelent meg Párizs utcáin (és korántsem csak a munkáskerületekben), harsányan hirdetik a *Front populaire* jelszavait: *contre: la misère, le fascisme, la guerre* és *pour le pain, la paix, la liberté*, hiába mennydörgi a szélsőjobb, ha Népfrontra szavazol (mert a szavazatokért folyik a súlyos harc), akkor a háborúra szavazol, a fölhívás aláírói: Daladier, Blum, Thorez, Langevin stb. egysége – úgy látszik – elnémitja a demagógiát, miszerint őket madzagon rángatja Sztalin Moszkvából és a judeo-bolsevizmus termékei (föl sem merül bennük, hogy a szóhasználat Münchenből ismeretes), a szocialisták, a radikálisok és a kommunisták hitelesebbeknek látszanak a francia választók szemében; a franciák még a múlt esztendei merényletet sem feledték a marseille-i Tőzsde téren, gyanították Mussolini szerepét benne;

Hardt tehát egy forrongó városba érkezett; érzékelnie kellett, hogy az elmentétek kiéleződése a tőke és a munka között egymáshoz nyomhatja ezeket a pártokat, Spanyolországban is balos kormány van, amely nyomban szabadon engedett ötvenezer politikai foglyot (megint fejében az aggodalom: vajon Guy merre rontja a levegőt?); Daladier a Népfront embere, noha nem a szocik balszárnya, de a szovjet-francia szerződés híve és következetesen németellenes (Sarraut – és ez már a 36-os év márciusi eseménye – rádiószózatban lépett föl Hitler ellen még márciusban, április végén az egyesült baloldal valóban többséget szerez a képviselőházban: Sarraut lesz a miniszterelnök, ratifikálja a francia-szovjet kölcsönös segélynyújtási szerződést; ez nem képes lecsillapítani az elégedetlenkedő, sztrájkoló munkásokat, a Népfronttal pedig nem ért egyet, lemond, június 4-én Leon Blum alakít kormányt, Daladier lesz a nemzetvédelmi miniszter, és mint olyan átviszi a hadianyaggyártás államosítását szabályozó törvényt; az új kormány – baloldali ígéreteinek megfelelően – bevezeti a negyvenórás munkahetet, megegyezést kezdeményez és folytat a munkaadók és a munkások között, kötelezővé teszi tizenéves korig az elemi iskolát, amivel a gyermekmunkát is föl kívánja számolni (mister Hardt homlokán föltolulnak a ráncok: az új szovjet alkotmányra gondol, amely lehetővé teszi tizenkétéves kortól a legsúlyosabb büntetések kiszabását, vizionálja a munkatáborok lesóványodott gyerekeit, és visszanyeli a görcsöt a torkából); ugyancsak Blum kormánya számolja föl a növekvő számú – főleg szélsőjobb – félkatonai szervezeteket; a nemi egyenlőséget női kormánytagok jelzik, másfelől nem kíván beleavatkozni a spanyolországi helyzetbe;

természetesen, Hardt érzékeli, hogy a megváltozott körülmények között visszafogottabb, óvakodóbb ügynöki tevékenységre lehet csak hagyatkozni, a lehetőségekhez képest támogatni kell a Népfront markáns intézkedéseit, akcióit: a fő veszély mindenképpen Hitler; a szélsőjobb ellenben váltig hivatkozta a Führer cinikus proklamációját, miszerint a *franciák életrevaló népek* – mondván nem ők az ellenségei; bosszúsán konstatálja, hogy nem volt épeszű ügynökük Belgiumban, aki bekavart volna a kommunista puccskísérletnek, ha csak nem saját ügynök terelte a rendőrség figyelmét bizonyos Trockij-levelekkel a szám-

űzött bolsevik eszmetársaira; de kicsit előre szaladtunk, egyelőre a tájékozódást tekinti elsődrendű föladatának, ami a mozgalmas helyzetben bizony sok energiát, figyelmet követel...

*

az olvasó orromra koppinthat és joggal, hogy regényt ígértem, nem pedig történelmi leckét (sem fiúknak, sem lányoknak), magam sem tekintem educatiónak, de talán érdemes figyelmeztetnem, hogy meghívásom sokkal inkább kísérletre, semmint szentesített historizálásra, sem pedig műfajilag kodifikált elbeszélésre szól (értsd: metaregény): olykor fordított színpad: a háttér előtérbe tolaakszik, beleértve a háttérelmezést szintén – a történet rugalmasságának (a kitalációnak?) megfelelően;

c'est une histoire a dormir debout – ahogy e tájt rónának meg; a dajkamesék azonban némiképpen finomabb recept szerint szerveződnek, átláthatóbb dramaturgiával, még ha Tódorunk életfordulatai regényességtől *fertőzöttek is*, értve rajta a naturalista-realista trükköket, amelyek dezinficiálása – úgy tetszik – elkerülhetetlen, ha komolyan vesszük magunkat; és miért ne tennénk? talán az „igazi” realizmus olvasható ki egy Dzerzsinszkijhez közelálló csekista érveléséből: *Lenin megtanította nekünk, hogy a párttagoknak – kivétel nélkül – a Cseka ügynökeiként kell tevékenykedniük: kötelességük, hogy „megfigyeléseket végezzenek” és tapasztalataikról jelentést tegyenek... Ne amiatt legyenek aggályaik, ha feljelentünk valakit, hanem ellenkezőleg, ha elmulasztjuk ebbéli kötelességünket... Legyen valaki a legközelebb, a legőszintébb barátunk, ha más a politikai véleménye, nem tehetünk egyebet, mint hogy megszakítunk vele minden kapcsolatot, egyszersmind leleplezzük, följelentjük őt –*

Fjodor Sztjepanovics – láttuk – ezt az „iskolát” járta ki, efféle normáknak kívánt megfelelni (nem is akarhatott egyebet), de hála Menzsinszkijnek, szeszélyesebb gályára parancsolták, noha egyazon ügy, egyazon eszme szolgálatában...

*

az ügy – és ezt látja az egész világ, noha egyelőre az ostor leginkább a saját népen csattan – egyetlen személyben koncentrálódik; Fjodor, kikupálódva Theodore, mind élesebben látja, hogy az idol nemcsak a sűrítménye, egyúttal akkora, hogy kitakarja maga mögül az *alkotó hátteret*, amely napról napra újjá szüli a bálványt, egyre jobban stabilizálja státusában; látja, mivel az idegen környezet – munkája közben – óhatatlan hasonítgatja, édesgeti magához, már-már előáll az újabb francia közhely (ugyan miért nem inkább orosz vagy angol változatok ötlenek eszébe?), *ne pas savoir sur quel pied danser?*

valóban nem tudható már jó ideje; csaknem azóta, hogy az otthoni (?) csizma lekerült a lábáról...

*

az igazi idegeskedés, mert ez már nem pusztá aggály volt, július közepén vált napi programmá, amikor Franco tábornok ideiglenes kormányt alakított, és frontális támadást indított a köztársaságiak ellen; súlyos harcokról szóltak a beszámolók, a cafékban mindenütt az eseményeket részletezték; betért Ernest törzshelyére, de a tulajdonos, azonkívül, hogy Spanyolországban van, semmi újat nem mondhatott róla, az a reménye is foszladozott, hogy legalább közvetve megtudhat valamit Guy-ról, sőt, már abban sem volt biztos, hogy egyáltalán a harcok helyszínén van; talán áthajózott már Amerikába, talán valahol Észak-Afrikában rekedt, mindenesetre afelől nem lehetett kétsége, hogy a falangisták mindenütt kegyetlenkednek, aberrált gyilkosok; a moszkvai hírek augusztus közepén pedig azt jelentették, hogy letartóztatták Kamenyevet és Zinovjevét; valami tizenhatok perbefogásáról fantáziáltak (nem volt rémhír!), emlékezett: Zinovjev Lenin idejében még a harmadik helyen állt a vezetésben, már egy esztendeje börtönben volt, onnan került az új per tárgyalására, ahol a tizenhatokat összeesküvőkként marasztalták el – Hitlerrel, Trockijjal szövetkezve, és Sztalin meggyilkolására szervezkedve – még a hónap végén megkapták Jezsov osztagának golyóját a tarkójukba –

a világ figyelme ezekben a hónapokban inkább Spanyolországra szegeződött, és – persze – Németországra, ahonnan novemberben elindult a Condor Légión – talán nem is annyira Franco megsegítésére, mint inkább a repülőgépes terrorbombázások kipróbálására (Guernica), erőfitogtatásra; ebben a háborús históriában alig valakit érdekelt, hogy a szocialista szabadság szovjet világában totális rendőri akció indult a külföldiek, a velük bármiféle kapcsolatot (akár csak levelezést) tartók ellen. Kiutasítások, internálások, állandósult atrocitások, gyilkosságok félemlítették meg a belföldi lakosságot is...

*

Theodore, azaz Paul Hardt, azaz Fjodor Sztyeapanovics nem sokat hezitált, érdeklődött Angliából, hátha onnantól többet tudhat meg; így is történt, mert megtudta – például – hogy Jezsov létrehozott egy külön különítményt (AST-tisztek), feladata a régi ügynökök ellenőrzése, alkalmasint kiiktatása (likvidálása) a hálózatból; Ignazio Reiss, egy másik rezidens főlháborodott Kamenyev és Zinovjev kivégzésén, a párizsi szovjet nagykövetségen leadott levelekben jelezte, hogy megszakít minden kapcsolatot Moszkvával; Hardt utasítást kapott, hogy egy vasbottal verje agyon Reiss-t, ám ő ezt megtagadta; 1937 nyarán, amikor kiderült több ügynököt is hazahívtak Moszkvába, Fjodor régi barátjához Orlovhoz fordult, hogy mi várhat rá, ha hazamegy; Orlov nem értette, miért menne, hiszen nem orosz, nincs ott senkije, és följegyezte: *Fjodor Sztyeapanovics mélységes depresszióba esett; arról beszélt, hogy hallott más magyarokról, akiket*

szintén hazacsábítottak, perbefogtak, és rövid úton kivégeztek; az elmondottak ellenére sem bírta lebeszélni az utazásról: Egy volt papról sosem hihessék azt, hogy áruló volt;

a kétes áldozatot választotta: a Lubjanka Kommunarka terén golyót a tarkóba, de a tér fölött is kéklott a szeptemberi ég, miként tisztesebb helyszínek fölött...

*

(talán csupán pletyka volt: Jezsov nem vállalta a saját kezű kivégzést, belátta: nem éri föl a lósznya áldozatot)

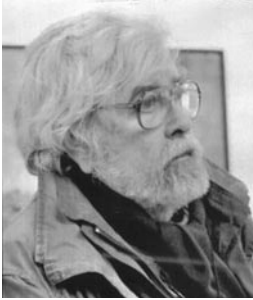
*

utólag megkönnyebbülve gondolok egykori szomszédasszonyomra: teljesítettem úgy-ahogy kívánságát, kinyomoztam – amennyire erőm és fantáziám engedte – rokona titkos életét, ám – és ez az a bizonyos könnyebbség – nem kell elbeszélnem neki, mivelhogy *itt a porban rossz a hangom* nekem is...

Polgár Csaba fényképei

1942–2016

Mintegy két évtizednyi zsennyi életében Polgár Csaba mindenekelőtt a természetes környezete földerítéséből merítette alkotói indíttatását, ha tetszik ihletét. A fák gazdag formái mindig nagyon érdekelték, változatosságuk, fölépítésük szerkezete, életük szemlélete jócskán kínált alkotói kedvének konkrét alkalmakat; amikor – például – összegyűjtögetett vastagabb száraz ágakat, festői gesztusokkal megjelölte őket, és különböző konstrukciókat épített belőlük – személyes gesztusainak megfelelően. (Háttérgondolata nyilvánvalóan a szürrealisták talált tárgya, az objet trouvé lehetett – határozottan a környezet fenségességére rímelve.) Legszebb, egyben

legmonumentálisabb vállalkozása A tölgyfa halála címet viseli, és a falu határában, a zsennyi berekben roskadozó „ezeréves” mocsári tölgyre koncentrált.

A mitologikusnak tetsző ős-fa a múlt század közepéig viszonylag állta az idő támadását, azonban az agresszív téveszesítés, a „tagosítás” esztelenül letaroltatta védelmezőjét: a nála jóval fiatalabb tölgyest, amely óvta a vénséges tanút az északi szelektől. Ezzel gyakorlatilag a fa sorsa megpecsételődött. Valójában az sem igazán vált hasznára (legfőleg csak rövid távon), hogy odvát betonnal betömték. Az erdészek erős vasbilincessel egymáshoz kapcsolták két terebélyes ágát, ami inkább a látogatók biztonságát szolgálta; néhány évtized múlva nem kerülhette el az összeomlást. Az új évezredet csupán egyik ágának vastag kéreggel erős pereme, valamint a belőle nőtt lombos elágazása élte túl – alighanem utolsó sóhajként.

Polgár Csaba voltaképpen a romokat fényképezte – mintegy elemezve az elmúlás fizikáját és metafizikáját. A hangsúly – természetesen – az utóbbin, hiszen már az első gombnyomás a fényképezőgépen a metaforában találja képe tárgyát. Vagyis a metafizikában – heidegger-i értelemben: A metafora csakis a metafizikában nyeri el létét. A szombathelyi képtárban mutatta be jeles kompozícióját: egy textillepel a gyászt jelezte, körötte a fa fölgyűjtött elemei tárgyiasították a fényképek világát.

Ez év októberében Répcelakon a fotókból volt látható kiállítás...

F. L.

HEGYI-BOTOS ATTILA

Terra immaculata

„Nem olyan könnyű ám a bejárás oda, Őrizi kapuját sok iszonyú csoda...” (P. S.)

„Egyszer minden ezer évben (...) Virágozik a bűvöletnek pillangója tengereknek” (O. E.)

Itt? Nincs, ha nincs mitől tartanod. Van, ami vagy. Valójában. (*A választóvíz*)

A szülőhegytől alig pár óra járóföldre.

Át láthatár lapályán – évmilliók alatt húzta délnek a folyó.

Itt, ahol véget ér az ország, vályogján elperegnék az utolsó házak: két töltés közt, tengeriföldön át kanyarog az agyagos porút. Előbbin, a tündérrózsás hídnál, hol túl emberöltőn hajdan határbódé kucorgott, már senki nem őrzi az *átlépés helyét* – csak a villázó lilék, a tükörről felcsapó kócsagszárnyak. S amiképpen mindig – a méhszurkos, óarany ér. A nyiladozó tündérfátylak. Cser-s huminsavak. Iszap csurgó borostyánján egy villózó emlékezet zárványai.

A belső töltés mögött már tölgyzöld s fűzezüst, csalógányos vadon. Lódul a szív, vékonyka, csalánerdős csapát húz. Majd rázárul vérszívófelhők, lombok rezzenetlen kupolája. Illan végre szem elől – s vele lépésről lépésre semmibe az út.

Itthon van. Rekkenőn suttogó, öreg árnyak között. Süppedéki rengetegben, útvesztőtelen úttalanságban. Örömei vannak. S angyali kísérői – óvo kharübdisei ingoványanak. Szedret sercint, ligeti szőlőt hajt, felfut egy fehér nyárra, ideoda hajolgat a test, úgy cikcakkoz lába, akár a lomboszúrt morotvákon villázó úszómohák. Vagy az imént elhagyott cernázó fényeresz, zsombék viperája.

Lassankint odaér – szikkad az utolsó semlye. Fehéren mézlik erdőalj kopárja.

Dűnetetön nyílik dzsungele függőnye.

Meddig szem ellát, vakító, fölvert sirályfelleg: csillámok folyómeandere fölött kavargó. Föveny csillogó gyapja, *lana!* Horganyfehér, nyomtalan, vízrajzú homok. Repedt terrakották, lobogó levegő, tűző senkiföldje. Új föld, új ég. Meztelen teremtés: időtlen változó.

A kristályos csurgók, az égazúr, halezüsttől hemzsegő lagúnák, a mézlő, forró dűnetavak, vagy ez itt, mely oxidtól rózsálló szűrt zöldjén, mint áttetsző turmalin ragyog: mind e rejtett ország, ahogyan született, villámsebesen illan, s éppoly szeplőtelen tisztán – szüli-nyeli ígéretföldjeit, óvja örvényei titkát, szerelme gyümölcsét a folyó.

De addig, együttállás időtlen pillanatára, tüzeiben minden, mi enyészet, villanat alatt fehérre ég. Tetemek, uszadékfák: alabástrom ékkövekké.

Dűnék közt kristályos csermely, jégmadaras, illanó üvegkacagás.

Lobogó tűzben, iramló vízben – álmodó otthona illó földjein, délverő szigonyú napon.

BUJI FERENC

„Babérkoszorú helyett töviskorona”*

HAJNÓCZY RÓZSA POSZTUMUSZ KÁLVÁRIÁJA

যত পড়ছি, ততই অবাক হচ্ছি। অসাধারণ ব ই

Debasish Kundu**

1. A BENGÁLI TŰZ ÉS FOGADTATÁSA

Az 1943. évi könyvnapokon egy különleges könyv indult hódító útjára. Szerzője alighanem ismeretlen volt még a tájékozottabb olvasóközönség előtt is. Ebben azonban semmi meglepő nincsen: ez volt az első könyve. A szerzőnő, Hajnóczy Rózsa – tudós férje, Germanus Gyula mellett – három évet töltött Indiában, és e három év tapasztalataiból és élményeiből született meg ez a műfaji határokon átívelő, útinaplóba oltott regény, a *Bengáli tűz*. A címadást nemcsak az indokolta, hogy a házaspár ideje nagy részét az északkelet-indiai Bengáliában töltötte. Maga a bengálitűz „könnyen égő anyagokból (szénpor, kénpor), oxidálószerből (klorátok, salétrom) és a lángot színező anyagokból [...] álló porkeverék”,¹ és attól függően, hogy milyen kémiai anyagokat és milyen arányban használnak még fel hozzá, a láng fehér, sárga, vörös, zöld vagy kék lesz. India világa is épp ilyen színes, és pedig nemcsak vizuális, hanem kulturális értelemben is, olyannyira, hogy nemigen van még egy országa a világnak, amely ennyire sokszínű lenne.

Szerzőjének ismeretlensége, illetve igencsak terjedelmes – 838 oldalas – volta ellenére a könyv azonnal nagy sikert aratott, és első kiadását még az évben követte egy második. A *Bengáli tűz* sikere azonban nem szalmaláng volt, mert az első kiadások egy egészen máig tartó sorozatot indítottak el, ami világosan mutatja a könyv időtálló értékeit. Sajnos az egyes kiadások számjelzései meglehetősen következtelenek. Így például az 1966-os kiadás a 4. kiadásként van feltüntetve (noha valójában a könyv 6. kiadása), míg a kettővel utána következő, 1972-es kiadás nem 6., hanem 7. kiadásként jelent meg (valójában a 8. kiadás). Továbbá a 2002-es és 2008-as kiadásokban egyaránt az szerepel, hogy 2. javított kiadás.² Ilyen módon a leghelyesebb az lesz, ha a könyvekben szereplő kiadásszámozásoktól eltekintünk, és egyszerűen felsoroljuk a könyv megjelenéseit.

01. 1943. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet	3 kötet. 838 oldal
02. 1943. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet	3 kötet. 838 oldal

03. 1944. Új Idők Irodalmi Intézet	3 kötet. 838 oldal
04. 1957. Bibliotheca Könyvkiadó	1 kötet. 748 oldal
05. 1964. Szépirodalmi Könyvkiadó	2 kötet. 890 oldal
06. 1966. Szépirodalmi Könyvkiadó	2 kötet. 890 oldal
07. 1969. Szépirodalmi Könyvkiadó	1 kötet. 788 oldal
08. 1972. Szépirodalmi Könyvkiadó	1 kötet. 788 oldal
09. 1974. Szépirodalmi Könyvkiadó	1 kötet. 788 oldal
10. 1977. Szépirodalmi Könyvkiadó	1 kötet. 788 oldal
11. 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó	1 kötet. 736 oldal
12. 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó	1 kötet. 714 oldal
13. 2002. Új Palatinus Könyvesház	1 kötet. 703 oldal
14. 2008. Új Palatinus Könyvesház	1 kötet. 703 oldal
15. 2022. Digi-Book Magyarország Kiadó	e-könyv

Összesen tehát eddig 15 kiadása/utánnomása jelent meg a könyvnek – magyarul.

Első idegen nyelvű kiadására azonban meglehetősen sokat kellett várni. Bár korábban is felmerült már a mű angol fordításának gondolata, azonban a könyv még élő főhősei, Amiya Chakravarty (Amija Csakravarti) és felesége, Haimanti Chakravarty (Haimanti Csakravarti) ezt nemkívánatosnak tartották,³ ezért erre csak 1993-ban került sor, és akkor is csak úgy, hogy az inkriminált szereplők nevét megváltoztatták,⁴ hogy ne legyenek könnyen azonosíthatók. Lássuk hát a könyv idegen nyelvű kiadásait!

Angol

Rózsa Hajnóczy: *Fire of Bengal* [Bengália tüze]. Dhaka, 1993, The University Press. Ford. Éva Wimmer és David Grant. Szerk. William Radice. 589 oldal. A borítón Hajnóczy Rózsa látható Srínagarban Jézus – állítólagos – sírja előtt.

Hindi

Rózsa Hajnóczy Germanus: *Agniparva – Sántinikétan. Ek Hangérijan grhavádhuki dájari* [Tűzfesztivál – Sántinikétan. Egy magyar háziasszony naplója]. New Delhi, 2011, Rajkamal Prakashan. Ford. Kartik Chandra Dutt. 620 oldal. Keménytáblás. A borítón Sass Brunner Erzsébet „Tagore viharban” (1931) című, Sántinikétanban készített festménye látható.

Hindi

Rózsa Hajnóczy Germanus: *Agniparva – Sántinikétan. Ek Hangérijan grhavádhuki dájari* [Tűzfesztivál – Sántinikétan. Egy magyar háziasszony naplója]. New Delhi, 2013, Rajkamal Prakashan. Ford. Kartik Chandra Dutt. 620 oldal. Puhatáblás. A borítón az idős Rabindranáth Tagore.

Bengáli

G. Rózsa Hajnóczy: *Agnijugé Sántinikétané. Hángérija dampatira szmrtilipi* [Sántinikétan a tűz korában. Egy magyar házaspár emlékirata]. Kolkata, 2020, Ananda Publishers / Signet Press. Ford. Vicsitrá Bhattácsárja. 692 oldal. Keménytablás. A borítón Rabindranáth Tagore és Hajnóczy Rózsa.

Mint említettem, a könyv meglehetősen rögös úton jutott el addig az angol megjelenésig, ami megnyitotta az utat a hindu és a bengáli kiadás előtt.⁵ Amiya Chakravarty eleinte örömmel fogadta a hírt, hogy régi barátjuk írt egy könyvet, amelyben ő és felesége komoly szerepet kapott. Mint ahogy egyik barátjának, Shibnarayan Ray professzornak⁶ fogalmazott 1976. szeptember 26-án kelt levelében:

A magyar tanárral, Germanusszal és feleségével szoros baráti kapcsolatban voltunk. Számos közös sántinikétani emlékünk van. Vagy hat-hét évvel később találkoztam Germanusszal Budapesten, és ekkor értesültem a könyvről. Ha a könyv egyes részeit tanítványod átültetné angolra és megjelentetné, örömmel vennénk.⁷

Később azonban meggondolta magát, ugyanis Shibnarayan Ray a levélhez a következő megjegyzést fűzte:

Magyar tanítványaim egyike, Helen Adorian⁸ egy nap mutatott nekem egy vaskos kötetet, és azt mondta, hogy a könyv hosszasan foglalkozik Sántinikétannal. Elmondása szerint a könyv főhőseinek egyike a fiatal Amiya Chakravarty. A könyv magyar nyelven született, és így nem tudtam olvasni. A szerző férje, Dr. Germanus híres professzora volt a Visva Bháratínak. Germanusné a sántinikétani emlékeit vetette papírra benne. Helen a könyv egy részét lefordította angolra, és felolvasta nekem. Írtam Amiya Babunak [Amiya Chakravarty], hogy engedélyezi-e a könyv fordításának megjelentetését. Később, amikor egyszer Melbourne-ben járt, világhossá vált számomra, hogy nem tartja kívánatosnak a könyv angol vagy bengáli fordítását. Emiatt aztán magyar tanítványom, Helen le is mondott a könyv fordításáról.⁹

Úgy tűnik tehát, hogy Amiya Chakravarty eredetileg örült a *Bengáli tűz* angol fordításának, ám amint megtudta, hogy ő és felesége milyen szerepet kapott benne, megváltoztatta a véleményét.

Az angol fordítás lényegileg Wimmer Éva munkája. Wimmer 1956-ban, 17 évesen emigrált Magyarországról az Egyesült Királyságba, és amikor 1975-ben találkozott a *Bengáli tűzzel*, olyan rendkívüli hatással volt rá, hogy a 789 oldalas könyv egészét angolra fordítva felolvasta angol férjének. Azonban rögtön érezte,

hogy ezt a könyvet nemcsak férjével kell megismertetnie, hanem egy publikálható fordítást is készítenie kell belőle. Mielőtt azonban még a végső simításokat elvégezhetné volna a fordításon, 46 éves korában váratlanul elhunyt, s így a fordítás befejezése férjére, David Grant-re maradt, aki 1985-re készült el a munkával. Az angol és indiai kiadók azonban semmiféle érdeklődést nem tanúsítottak a könyv iránt. Csak találgathatunk, hogy miért. Azért, mert Hajnóczy Rózsa könyve mindennemű idealizálás nélkül mutatta be Indiát és a sántinikétani egyetemet, másrészt Tagorét és Gandhit, vagyis Gandhi mozgalmanak árnyoldalait sem rejtette véka alá? Meglehet. De talán szerepet játszhatott ebben az is, hogy a regény főhősei részint még életben voltak, részint pedig az emlékezetük még elevenen élt az indiai, illetve angol nyelvű tudományos világban. Bárhogyan is legyen, a könyv végül 1993-ban jelenhetett meg, méghozzá Bangladesben, a dhakai egyetem kiadásában. Banglades kétségtelenül „jobb híján” vált a kiadás helyszínévé; ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról, hogy bár Sántinikétan Indiában van, Bengália nagyobbik fele a mai Banglades területére esik, mely nevét is a bengáli/*bangla* szóból kapta. A *Bengáli tűz* tehát Bangladesben nem került idegen helyre.

A regény első indiai – hindi – fordítására további 18 évet kellett várni. A könyv a fordító, Kartik Chandra Dutt előszavával a jó nevű Rajkamal Prakashan kiadónál jelent meg, először keménytáblás (2011), majd puhatáblás (2013) változatban. Voltaképpen e hindi fordítással talált utat e könyv először az indiai olvasókhoz. Hindi (és bengáli) nyelven a „bengálitűz” kifejezés természetesen nem létezik,¹⁰ ezért a könyv címét a fordító immár sokkal radikálisabban megváltoztatta, mint az angol fordítók: „Tűzfesztivál – Sántinikétan.”

A hindi fordítás sikeréből fakadóan nemsokára megszületett a bengáli fordítás is (2020), keménytáblás változatban, amit valószínűleg előbb-utóbb követni fog a puhatáblás kiadás is. A bengáli fordítás tovább módosította az eredeti címet („Sántinikétan a tűz korában”), de ami különösen figyelemreméltó, hogy az alcím arra utal, hogy itt Germanusné és férje *közös munkájáról* van szó.

A könyvet számos recenzió méltatta,¹¹ ezúttal azonban a hindi fordítás előszavából idézek:

E könyvnek köszönhetően Rabindranáth Tagore, Mahátma Gandhi és Sántinikétan Magyarországon jól ismert nevekké váltak. Eltekintve a tárgyyszerű naplótól, a könyv egy lebilincselő útleírás, a korabeli politikai felfordulások, történelem, vallástudomány, társadalomrajz és romantikus történetek kombinációja. Ez az idegen asszony olyan alaposan figyelte meg szokásainkat, babonás és vallásos szertartásainkat, hogy az ember csak csodálkozni tud, milyen mélyen beelátott az életünkbe.¹²

A könyv egyik bengáli olvasója – Debasish Kundu, a matematika és statisztika egyetemi tanára (*assistant professor*), valamint számos könyv szerzője – mindezt egy rövid olvasói vélemény formájában így fejezte ki:

Minél többet olvasok belőle, annál jobban elámulok. Kiváló könyv.¹³

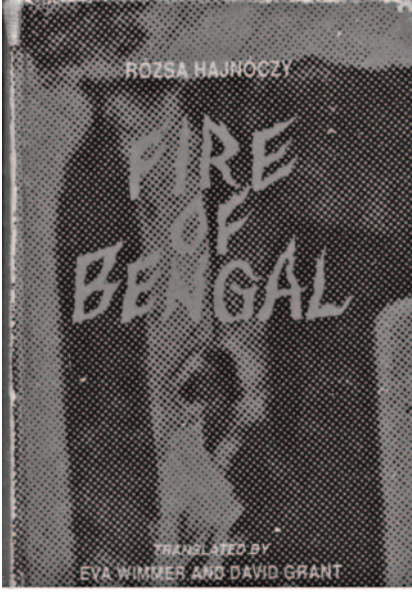
A *Bengáli tűz* valóban egy olyan könyv, amely több műfajt egyesít magában. Első látásra egy útikönyv, melyben a szerző előadja három év megpróbáltatásait és élményeit. Hajnóczy azonban nemcsak egyszerűen leírja a tapasztalatait, hanem azokat egyúttal kiindulópontként használja fiktív leírások számára. Ezt ő maga is megfogalmazta:

A *Bengáli tűz* tulajdonképpen naplómát tartalmazza, persze kicsiszolva, regénnyé kerekítve és romantikával átszőve. Emberi sorsok, szerelmek és indiai misztikum és filozófia tárul az olvasó elé a könyv lapjairól. Három év gazdag élményét egy hindu brahmin regényes szerelme teszi színessé.¹⁴

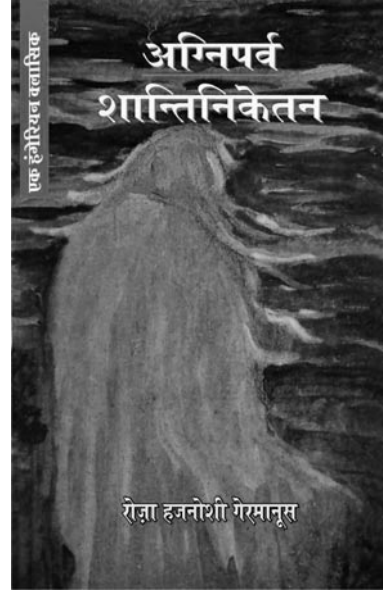
A szerző természetesen számos emberrel ismerkedett meg, illetve kötött szoros barátságot, akiket nemcsak bemutat, hanem szerepeltet is a könyvében. És pontosan ez utóbbi szál az, amelyben az útleíráson és a személyes tapasztalatokon belül megjelenik a fikciós elem. Hogy ez az útikönyvbe rejtett regény milyen mértékben a regényíró fantáziájának műve, illetve milyen mértékben követi a megtörtént eseményeket, sosem lehet pontosan tudni. Legfeljebb bizonyos szélsőségesebb esetekben gyanakodhat az ember okkal arra, hogy amit olvas, annak nem sok köze van a szerző tényleges indiai tapasztalataihoz, vagyis magához a naplóhoz. Ráadásul ezek a fiktív elemek nagyon is valódi személyiségekhez kötődnek, akiknek egy része jelentős nyomot hagyott India kulturális életében. Hajnóczy mindezt csupán azért tehette meg, mert a korabeli magyar olvasók számára a könyv egyes szereplői csak pusztán nevek voltak, és nyelvi korlátaik miatt a szereplők is el voltak zárva attól, hogy szembesüljenek azzal, amit régi ismerősük és barátjuk írt róluk, akár valóságos élethelyzeteikben mutatva be őket, akár fiktív történetekhez használva fel karakterüket. Ebben az értelemben nagyon is indokolt, hogy a könyv csak fél évszázaddal a születése után vált elérhetővé angolul, majd később indiai népnyelveken.

Ami a könyv erényeit illeti, ezek közül csupán három olyan dolgot szeretnék kiemelni, amelyek a kritikákban rendszerint kevés hangsúlyt kaptak, vagy egyáltalán meg sem jelentek, de amelyek – legalábbis e sorok írója számára – korántsem mellékeselek.

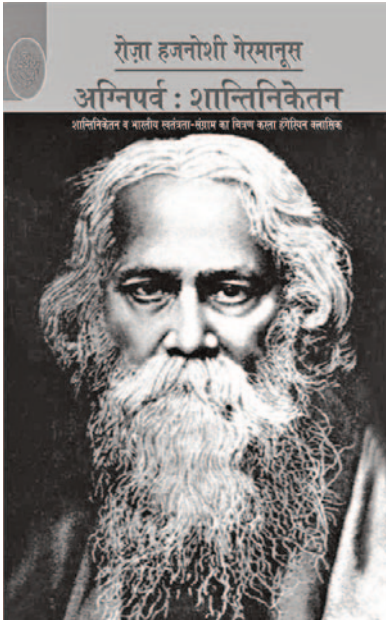
Mindenekelőtt azt kell kiemelnem, hogy Hajnóczy Rózsa szokatlan tárgyilagossággal mutatja be és értékeli tapasztalatait, a körülötte lévő történeteket, személyeket. Nagyon jól látszik például ez azon, ahogyan Tagorét kezeli, éppúgy

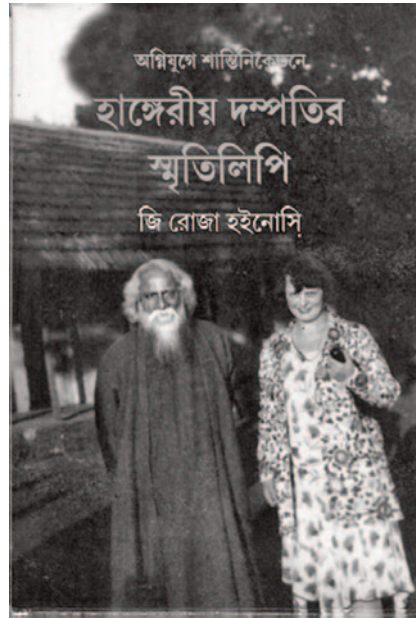
*A Bengáli tűz angol kiadásának (1993)
borítója*

*A Bengáli tűz hindi kiadásának (2011)
borítója*

*A bengáli tűz hindi kiadásának (2013)
borítója*

*A Bengáli tűz bengáli kiadásának (2020)
borítója*

látva gyengéit, mint erényeit. Férjével ellentétben Hajnóczyn nem fogott Tagore varázsa. Fennmaradt két fénykép: az egyiken Germanus, a másikon Hajnóczy van együtt Tagoréval. A kettő között azonban hatalmas a különbség! Az egyik fényképen Tagore királyi kényelemmel ül a foteljében, mögötte Germanus pedig úgy áll, mintha csak az alattvalója lenne, megdicsőülve attól, hogy Tagore háta mögött állhat, szemét pedig nem a fényképezőgép lenszére irányítja, mint Tagore, hanem magára Tagoréra. Ezzel szemben a másik fényképen Hajnóczy és Tagore egymás mellett állnak, mindketten a lencsébe néznek, és a kép semmiféle alá- vagy fölérendeltséget nem tükröz. Hajnóczy elfogulatlan objektivitásának másik oldala, hogy önmagát szinte a láthatatlanságig háttérbe szorította, noha kevés kivétellel ő is résztvevője volt az általa leírt eseményeknek, sőt, mint ahogy egyszer-kétszer ki is derül, meglehetősen jelentős szereplője – de még erre is olyan szerénységgel utal, hogy a felületesebb olvasó észre sem veszi. Mintha pusztán szemlélő lenne, akinek csak annyi a feladata, hogy rögzítse azt, amit tapasztal, persze nem minden reflexió nélkül. Ebben az értelemben éppen ellentéte férjének, aki a műveiben igen gyakran önmagát állítja a középpontba. A *Bengáli tűz* szerzője azonban csak láthatatlanul van jelen a könyvben. Hajnóczy tárgyilagosságát tükrözik önkritikus sorai is, amikor szenvedései kellős közepén egyszer csak meghallotta belülről „India anya” suttogó hangját:

Európa gögös lánya, próbálj megérteni, szeress engem!...¹⁵

Nyisztor Zoltán, a nagy magyar katolikus sajtóapostol a maga recenziójában ráirányítja a figyelmet a könyvnek erre a különleges erényére:

A harmadik rész az, amit India leleplezésének lehetne nevezni, ha az író egész lelkivilágától távol nem állana e sanda szándék. Hajnóczy Rózsa nem akar „leleplezni”, nemzeti dicsőségeket vagy világhírneveket megtépázni; ő nemcsak a köteles, hanem az együttérző és meghatódó szeretet magatartásával közeledik mindenhez, és mégis az ő írása lett a legnagyobb leleplezés. Aki emberközelségben és a józan ítélet mérlegén akarja látni Rabindranát Tagore, Gandhi, [Szubhasz Csandra] Bósze alakját, az olvassa el az ő finom, nem erőszakoskodó és mégis mindent feltáró többszörös megfigyeléseit és jellemzéseit. A babér homlokukon megtépázatlan maradt, de az európai elképzelésekben félistenek leszálnak az általános és örök emberi szintre, a tehetségek és gyarlóságok, a nagy szellemek és ripacsok közös világába. A szerző sohasem mond ki, főként történelmi szereplőkre vonatkozólag határozottan megformált értékítéletet, de azok a hajszálfinomán megrajzolt jelenetek, amiket ad, maguktól beszélnek. Az a részeg és mérhetetlenül túlzó európai rajongás bizony szertefoszlik, és marad helyette az, ami értelmes emberhez egyedül illik: a tehetségnek

kijáró megbecsülés és tisztelet s az emberi gyengeségeket megillető sajnálkozás, mosoly vagy bosszúság!¹⁶

A *Bengáli tűz* másik fontos erénye, hogy az ember gyakran egészen költői leírásokkal, a lírai próza legszebb megnyilvánulásaiival találkozhat benne. Magától értetődően ezek elsősorban természeti leírások. A magyar irodalomban ritkán lehet találkozni olyan emelkedett költői prózával, mint ami Hajnóczy könyvében időnként megjelenik. Csak egyetlen példát hadd idézzek itt:

Santiniketánban láttam először a „rózsaujjú” hajnalt felkelni ágyából. Az éj sátrának fekete függőnyeit lassan toltá szét apró lábaival. Körmei derengő hideg fényt loptak a nehéz kárpitra, melyről a csillagszemek egyenként hullottak le, és lassan leomlott az ágyboltozat súlyos baldachinja is. A hajnal fehér kezével csókot intett a búcsúzó éjnek, és az, mint óriási néger rabszolga, szégyenkezve vonult vissza a tündérlány látára. De fekete szerelmes szíve egész nap vágyódik utána, és éjszakára ismét elrabolja. Vajon a hajnalpirkadás, a rózsaujjú tündér vagy az éjszaka, az óriási néger rabszolga sejtelmesebb-e Indiában?

Harmadszor pedig, bár Hajnóczynak – akárcsak férjének – láthatólag nincs sok érzéke a keleti spiritualitáshoz, a „titokzatos Indiához”, ennek ellenére a könyvben két hosszabb betét is van, amelyek rendkívüli hitelességgel tudják közvetíteni az indiai spiritualitás legszebb és legmagasabb hagyományait. Az egyik egy találkozás egy himalájai jógival, aki költői képekben igyekszik rávezetni hallgatóit az emberi és az isteni lényegi egységét tételező advaita spiritualitás legmagasabb igazságaira;¹⁷ a másik pedig találkozás egy szúfi mesterrel, a Csistí szúfi rend sejkjével, aki a szerelem – a platóni szerelem – oldaláról igyekezett megvilágítani hallgatói számára az élet magasabb értelmét.¹⁸ A spiritualitástörténetben mindkét leírás kiemelkedőnek tekinthető, egyrészt mert az indiai spiritualitás hiteles képviselőitől származnak, másrészt mert mind a jógi, mind a szúfi saját tradíciójának legszebb, már-már költői megfogalmazását nyújtja, de láthatólag úgy, hogy azt az európai ember is fel tudja fogni. Hasonló színvonalú leírásokkal nagyon kevéssel rendelkezünk, egyrészt azért, mert az európai embernek nagyon későn, csak a XIX. század végén jutott eszébe komolyabban érdeklődni az indiai spiritualitás még élő hiteles képviselői iránt, másrészt mert e hiteles képviselők jószerivel a XX. század derekára ki is haltak.

Érdemes felidézni csupán egyetlen rövid bekezdés erejéig Seikh Iszmail komoly és szép szavait Hajnóczy Rózsa tolmácsolásában:

Mi, fakírok [...] szegények vagyunk világi dolgokban, de ha behunyjuk szemünket a föld elől, mennyei kincsek tárulnak elénk. Árvák vagyunk

mint emberek, társtalanul vándorolunk egymás mellett. Minden élőlény természetszerűleg önző, ezért magára marad. De ha kinyitja a szívét, övé a mindenség. A jó csak a jót látja, a szép a szépben gyönyörködik. Isten, aki jó és szép, hogy ő is gyönyörködhessék a szépben és a jóban, megteremtette a világot, hogy annak tükörképében szerethesse önmagát. Isten lelke benne van a világban, bennünk él, lüktet, ezért vágyódunk vissza őhöz, mint az esőtől megduzzadt patak vize, amely a nap hevében páráként felszáll a felhőbe. A világ örökös vágy. Ez mozgatja a csillagokat, az eget és a földet és mindent, ami benne van. Az őslélek, talán ez az Isten, apró atomokban kilódult az űrbe, s beleszállt minden teremtménybe. Ott fészket rakott, és megalkotta a testi Ént. A testi Én csak látszólagos, rövid élete után felbomlik, de a lélek örökkévaló, mert eredete isteni. Akiknek testébe rokonatomok férkőztek, azokat vonzza a vágy, hogy ismét egyesüljenek. Ennek a vonzalomnak a neve: szerelem. Szűk börtönbe zárva álmodik a lélek szabadságáról. Szét kell törni a bilincseket, le kell hántani a test szűk köntösét, hogy a lélek atomjai egybeforrva hozsannát zengjenek a mindenség Urának. Meg kell semmisülnünk önmagunkban, hogy a szerelmes szívébe repülhessünk az örök életbe. Az élet álom, melyből a felébredés a halál.¹⁹

Egy ilyen szöveget még csak reprodukálni sem képes egy olyan ember, aki nem érti meg, hogy a sejk miről beszélt. S a könyvben meg is található a nyomai annak, hogy a szerző megértette a keleti és muszlim spiritualitás lényegét. Amikor egyik alkalommal egy buddhista kolostor előtt robogtak el autójukkal, és észrevett egy lámát a kolostor kapuja előtt, képzeletében vele mondatta ki ítéletét a nyugati emberről, s így önmagáról is:

A buddhista sárga lámák kolostora rejtőzik itt a fák között. Az erdőben, a világtól elvonulva és elfordulva pergetik imájuk és életük kerekét. A kolostor cifra, színes faragott kapuja előtt hosszú köntösbe bújtatott láma fölényesen néz ránk, ahogy száguldunk célunk felé: ostoba fehérek, akik csak azért rohannak, hogy új célt találjanak, aztán újból áhítsanak újabb célokat a vágy végtelen tengerén hanyattatva, mint aki sós vízzel akarja szomjúságát oltani. A lámák az ima végtelen kerekén forognak, látszólag egy helyben állnak, és mégis mindig haladnak fölfelé: a megtisztulásba.²⁰

Számos erényét, figyelemreméltó részletét lehetne még kiemelni a könyvnek: a Himalája megragadó, költői leírását (I. 152–153); a könyv egyik melléksze-replőjének nevében megfogalmazott tökéletes irodalmi levelet (I. 182–185); a két fiatal európai női főszereplő, Haimanti és Gertrud vitáját Kelet és Nyugat ellentétéről (I. 279–284); Tagore nagy beszédét (II. 275–279); egy hindu esküvő ragyogó leírását (II. 250–258.); Mahmúd al-Abbászi fejedelem haláláról és fia

fejedelmi beiktatásáról szóló hosszú, egyszerre filmszerűen eleven és az eseményhez illően méltóságos leírását (II. 411–424.): ezek mind-mind Hajnóczy Rózsa elsőrangú írói képességeit mutatják.

Végül érdemes még felidézni két recenziót a könyv első megjelenésének évéből:

A terjedelmében és tartalmában ilyen hatalmas munka előtt csaknem tehetetlenül áll meg a kritikus, akinek tárgyilagos bírálatát néhány sorba kell összeszűfölni. [...] Sűrített szedésben, nagyobb alakban csaknem 1000 oldal! [...] Európai, magyar asszony csodálatosan tökéletes meglátásai, melyet egy kifinomult női lélek állít az olvasó műtőasztalára. [...] Egyszerű, keresetlen írás, sehol semmi műszínezés, nagyképűsködés, de minden sorban az értelmek mélye szélesül élénk. A látszat elhalványul, a lényeg kikristályosodik. Zenébe, dalba, illatba forrósult ezeregyéjszaka ez a monumentális regény, napló, útleírás, memoár. A realitás és a romantika vegyüléke. Ott hömpölygeti illatos vizét a Gangesz, a szent folyó, életre kél Bombay, Kalkutta, Benáresz, Delhi sok száz szép meséje. [...] Amikor csodálattal állunk meg a pagodák artisztikuma előtt s az óriási szárazság után végigsimítja arcunkat a Bengáli-öböl felől előtörő monszun, hogy a Himalája égbeszaladó ércfalában torpanjon meg: megérezzük a nagy Ázsia földi mértékkel nem mérhető méreteit s csak képzeletünkben él a képe ennek a sokmillió ember lakta, sokmillió négyzetkilométeres világnak. [...] Ide vezet el bennünket G. Hajnóczy Rózsa, ahol férjével Germanus Gyula magyar orientalista professzorral oly sok évet töltött, s hatalmas tudásával beírta nevét Ázsia aranykönyvébe.²¹

A másik recenzió szerzőjét azért érdemes idéznünk, mert ha valaki, akkor Baktay Ervin értő olvasója volt Hajnóczy Rózsa művének:

Kulturált, finom ítéletű és előkelő érzésű európai asszony, mi több: a szó legnemesebb értelmében európai kultúrájú magyar asszony számol be három esztendő benyomásairól és emlékeiről. Sohasem nagyképű, sohasem tudálékos; őszintén feltárja visszás, ellenkező érzéseit, amikor India életének sok riasztó, megdöbbentően ókori, a nyugati ember szemében érthetetlen vagy ellenszenves mozzanatával találkozik; de ellentétben India átutazó látogatóival, akik néhány heti tapasztalás alapján már azt képzelik, hogy tekintély erejével mondhatnak ítéletet Indiáról, G. Hajnóczy Rózsa igyekszik meglátni a felszín mögött a mélyebb értelmet, a látszatok mögött a tartalmat is.²²

Természetesen kritikus hangok is megjelentek a könyvvel kapcsolatban. Általában két oldalról érték támadások: az irodalomtudomány és az orientalisztika

oldaláról. Ezek a kritikák alapvetően egy félreértésen alapulnak: olyanokat várnak el a könyvtől, amelyet az nem nyújthat és nem is akar nyújtani. Egyrészt egy útinapló, illetve útleírás önmagában véve olyan keretek közé zár egy adott művet, hogy az klasszikus értelemben vett szépirodalom *eo ipso* nem is lehet. A világirodalom egyetlen útleírást sem tart számon, amely helyett kapott volna a szépirodalom oszlopcsnakában.²³ Egy útleírás nem vehető össze egy olyan művel, amely eleve szépirodalmi szándékkal született. Nyilvánvalóan egy útleírást is meg lehet fogalmazni szépirodalmi igényességgel, és e tekintetben kétségtelen, hogy Hajnóczy Rózsa könyvét kiemelt hely illeti meg: szépirodalmi értelemben messze többet nyújt, mint egy egyszerű útleírás – még ha a könyvben végigfutó szerelmi szál végső csúcspontját a szerző nem is tudta irodalmilag hitelesen ábrázolni.

Ami az orientalista oldalról megfogalmazott kritikákat illeti, ezek éppúgy célt tévesztettek, mint az irodalmi kritikák. A *Bengáli tűz* ugyanis nem tudományos munka, és nem is kívánt az lenni. Ettől függetlenül ugyanaz vonatkozik rá, mint a könyv szépirodalmi vonatkozásaira: tudományos értelemben is messze többet nyújt, mint egy egyszerű útleírás. A könyv egyik kritikusa, Bangha Imre Hajnóczy bengáli kultúrához való felszínes viszonyát három könyvében is azzal illusztrálja, hogy „három évnyi ott tartózkodás után is a bengáli Sántinikétan – *sánti* »béke« és *nikétan* »lakhely« – nevet is az angol változat hibás magyaros formájában Szantiniketannak betűzi Hajnóczy is, Germanus is”.²⁴ A kritikus azonban bizonyára egy 1969-es vagy az utáni kiadásban olvasta a könyvet, ugyanis az 1966-os kiadásáig a „Santiniketán” formában szerepel a név. Csak az 1969-es kiadástól kezdve jelenik meg a „Szantiniketán” változat, ekkortól ugyanis új szerkesztőt kapott a könyv, aki nyilvánvalóan nem volt tisztában az indiai nyelvek transliterálási szabályaival. Eredetileg mind Germanus, mind felesége az angol „Santiniketán” változatot használták.²⁵

Továbbmenően, Bangha Imre egy sántinikétani informátorára támaszkodva azt állítja, hogy Hajnóczy „alig beszélt angolul”, s részint emiatt „alig mozdult ki házából, és indiaiakkal nem kommunikált”.²⁶ Nos, ennek ékes cáfolata az egész könyv. Mert vajon elképzelhető-e, hogy egy olyan rendkívül intelligens asszony, aki képes volt megírni a *Bengáli tűz* című könyvet, s aki már akkoriban kiválóan beszélt németül, angol nyelvi közegen belül három éven keresztül ne sajátítsa el az angol nyelvet, az egyetlen olyan nyelvet, amelyen környezetével képes volt kommunikálni? Hajnóczy, aki Sántinikétanban rendszeresen angol szerzőket olvasott angolul, maga írja le a könyvében 1929 nyarán, hogy „már egészen folyékonyan megtanultam angolul beszélni. Állandóan angolok között élek, megszoktam kiejtésüket, gyors beszédüket”.²⁷ Még a barátnőjének írt magánlevelében is így fogalmaz: „Sohasem hittem volna, hogy a honvágy ilyen kínzó betegség lehet. [...] Aztán ... az ember megszokja a klímát, megtanulja a nyelvet...”²⁸ Bangha egy másik könyvében elárulja, hogy informátora Dzsamuná Szén, „klasszikus indiai énekesnő” (valójában képzőművész) volt,²⁹ aki viszont a Ger-

manus házaspár sántinikétani tartózkodása alatt még a diákok közé tartozott; Hajnóczy viszont a diákokkal nem volt kapcsolatban, és Germanus is csak azokkal, akik muszlim kultúrtörténetet vagy arab nyelvet tanultak.³⁰

Hajnóczy Rózsa tisztában volt azzal, hogy a *Bengáli tűzzel* időtálló munkát tett le az asztalra. A könyvet szeretett szülei emlékének ajánlotta (édesapja a Germanus házaspár sántinikétani tartózkodása alatt halt meg, ami különösen megviselte Hajnóczyt, édesanyja 1939-ben), és a könyv mottójául egy Horatius-idézetet választott:

Exegi monumentum aere perennius.

Magyarul:

Ércnél maradandóbb emléket állítottam magamnak.

Vagy Kosztolányi Dezső fordításában:

Emléket hagyok itt, mely ércnél maradandóbb.³¹

Mintha csak megérezte volna, hogy már nem sokáig lesz az élők sorában. Egy évre rá, hogy e mottót könyve elejére választotta, Hajnóczy Rózsa 51 éves korában elhunyt: a hivatalos jelentés szerint öngyilkos lett. Könyve azonban, mint ahogy választott mottójával utalt rá, mind a mai napig él.

2. HAJNÓCZY RÓZSA ÖNGYILKOSSÁGA

Hajnóczy Rózsa 1944. július 11-én távozott el az élők sorából. Az író haláláról több újság is hírt adott, nekrológ azonban csak egy jelent meg, régi barátjának, Barsy Irmáé „Eltemettünk egy asszonyt...” címmel:

Esőfátylas, didergős júliusi napon elment egy értékes magyar asszony, akit mindenki szeretett. Hosszú út vezet „az Értől az Óceánig” – a Lőcsepataktól a Gangesz partjáig. Az asszony, akinek virággal borított sírhantja mellett állunk, egy szepességi városkából indult el, és eljutott az öreg lábasházból a holdfényben fürdő Tadzs Mahal hófehér márványcsodájához. [...] A magyar asszony nyitott szemmel jár a csodák földjén, ahol az évezredes művészet, filozófia, költészet mellett megismeri Gandhi és Chandra Bose törekvéseit is. És meglát olyan dolgokat is, amit férfi-

ember sohasem venne észre. Hiszen meghívják a féltve őrzött háremekbe is, ahol kitárulnak előtte a világtól elzárt, mégis sokszor európai műveltségű asszonyi lelkek. Sokfelé jár, mindent megfigyel, szinte a jó háziasszony szemével; rengeteget tanul, olvas és mindent feljegyez. Tizennyolc kötet naplóval tér haza. És itthon, leszűrve a rengeteg benyomást, tapasztalatot, megírja nagyszerű, csaknem ezeroldalas könyvét *Bengáli tűz* címmel. Ez a könyv napló, útleírás, néprajz és mindenekfölött hallatlanul érdekes regénye egy európai nő és egy hindu férfi szerelmének. Felbukkan benne a mai India valamennyi érdekes arcéle. A múlt évi könyvnapon egy csapásra ismertté tette G. Hajnóczy Rózsa nevét. Békeidőben ma már Angliában, Amerikában is ismernék ezt a könyvet, amely igazi asszonyi írás a szó nemesebb értelmében: részletező, finom, csupa-szív, minden nagyképűség nélkül. Aminthogy írójának egyénisége is ilyen volt: finom, szerény, úri...

Akik sokáig éltek trópusi vidéken, azok többé nem találják helyüket sem itt sem ott... „Sohasem hittem volna, hogy a honvág ilyen kínzó betegség lehet – írja egy levelében. – Nem tudjátok elképzelni, mit jelentett egy levél, vagy egy kéthetes újság hazulról! Aztán ... az ember megszokja a klímát, megtanulja a nyelvet, megszokja az itthon elképzelhetetlen kényelmes életet. És a gyönyörű teleket, amelyek után örökké fogok vágyódni. Karácsonykor a kertben üdezöld fák, dúsan nyíló rózsák. És éjszaka a millió meg millió gyémántragyogású csillag, a csodálatos telehold olyan, mint egy valószínűtlen álom...” Egy hindu bölcs szerint az élet csupán harmatcsepp a lótuszlevélen. Egy harmatcsepp, amely a világ annyi szépségét tükrözte vissza szivárványos ragyogással, most eltűnt a napsugárban. Felszabadultan lebeg valahol a millió csillag között...”³²

A halál mikéntjéről, az öngyilkosság módjáról és okáról meglehetősen későn értesült a nyilvánosság. Az erre vonatkozó információ tulajdonképpeni forrása nem Germanus, hanem második felesége, Kajári Kató, aki a férjéről írott visszaemlékezésében, a *Kelet vándorában* 1985-ben így fogalmaz:

Hajnóczy Rózsa nehezen viseli el az izgalmakat, irtózik a háborútól, retteg a bombázásoktól. Germanus vidékre utazik, hogy nyári lakást szerezzen feleségének, ahol megőrizhesse nyugodt, megszokott életformáját. Visszatérve Budapestre eszméletlenül találja feleségét, a mentők szállítják el hordágyon. Olyan mennyiségű altatót vett be, hogy már nem volt segítség. Az asszony meghalt, és a férj itt maradt riadtan, szívetörötten, élete legnagyobb kérdőjével. „Ha betegségben hal meg, megsiratom, és idővel belenyugszom. Ha szerencsétlenség éri, tudom, hogy nem ő akarta így, csak a sorscsapás. De hogy önkezével 25 évi házasság után elhagy egy ostromlott városban egyedül, ezt, ezt nem viselem el.” Össze-

történ, teljesen meggyötörtén nézett szembe önmagával. „Vagy nem ismertem?” – kérdezte újra meg újra. „Nem olyannak láttam, amilyen volt, hanem amilyennek akartam? Hozzáképztem, behelyettesítettem? Pygmalion voltam? A saját lelkemet kölcsönöztem, a saját melegemet leheltem át és kerestem benne? Vagy egyszerűen tévedtünk volna mind a ketten és csalódtunk egymásban?”³³

Hajnóczy öngyilkosságának magyarázata többnyire erre a szövegre épül.

Van azonban egy másfajta magyarázat is, melynek végső forrását nem sikerült kiderítenem. Általam ismert első megjelenése egy 2007-es cikk, mely annak ellenére, hogy napilapban jelent meg, szokatlan alapossággal foglalkozik – ha nem is Hajnóczy Rózsával, de Germanus Gyulával:

„[Germanus] személyes tragédiája felesége, Hajnóczy Rózsa öngyilkossága. Az író nő nem tudta elviselni, hogy muzulmán vallású férjének ki kellett volna tűznie a sárga csillagot, és bujkálnia kellett a nyilasok elől, mert zsidó származású volt.”³⁴

Részletesebb leírását adja az öngyilkosság okának a Magyar Földrajzi Múzeumban 2009-ben megrendezett kiállítás katalógusa:

1944. március 19-ikén bekövetkezett hazánk német megszállása, és Germanus Gyulának, mint annyi sok ezer más magyar zsidónak fel kellett tennie a sárga csillagot. Felesége, Hajnóczy Rózsa, aki nemesi származású löcsei hölgy volt, nem bírta a férje üldöztetését és a meghurcolását elviselni, öngyilkos lett. Felesége halála után szerencsére Germanus Gyula védlevelet kapott, és levehette a sárga csillagot. Kivételezett helyzetét azonban arra használta fel, hogy az üldözötteken segítsen, és akit csak lehetett, befogadott a Kis Stáció utcai lakásukba.³⁵

Mivel a fenti sorok írója, Fehérvári Géza személyes ismerőse és tanítványa volt Germanus Gyulának, nem elképzelhetetlen, hogy az információ forrása Fehérvári Géza, aki ezt az értelmezést viszont természetesen magától Germanustól ismerheti. A germanusi eredetet megerősíti Barsy Irma 2016-ban megjelent, de 1944-1945-ből származó pincenaplója. 1945. július 11-én – éppen Hajnóczy halála után egy évvel írt naplóbejegyzésében – barátnőjéről megemlékezve megemlíti, hogy „megmérgezte magát, mert a férje zsidónak számított. [...] Rettegett attól, hogy [férjét] gettóba zárhatják, elhurcolhatják – mindent megtehettek.”³⁶ Ezt az értelmezést ő vagy közvetlenül Germanustól, vagy közös barátaitól hallotta, de az információ végső forrása nyilvánvalóan Germanus volt.

A Hajnóczyval, illetve Germanusszal foglalkozó későbbi munkákban vagy felváltva, vagy egyszerre jelennek meg ezek az értelmezési kísérletek.

Nézzük meg előbb külön-külön a két értelmezést!

Germanus vidékre utazik, hogy feleségének, aki fél a háborútól és a bombázástól, vidéki lakást keressen, ahol meghúzhatja magát. Hazatérve feleségét nagyon rossz állapotban találja, annyi altatót vett be, hogy már a kórházban sem tudtak rajta segíteni.

Önmagában véve meglehetősen különös, hogy 1944 júliusában egy vegyes házaspár zsidó fele igyekszik vidéki lakást szerezni nem zsidó feleségének, miközben Hajnóczynak, ha Budapestről el szeretett volna menni, rokonsága révén több szálláslehetősége is lett volna, mindenekelőtt kecskeméti bátyjánál, Ivánánál, akivel rendszeresen tartotta a kapcsolatot,³⁷ de szekszárdi nővérénél, Ilonánál is, vagy kapuvári öccsénél, Zoltánánál. Ráadásul amikor Sántinikétanban laktak, az angol nyelvi közegben mindig az ő feladata volt több hónapra szóló nyári szállásuk megkeresése és megszervezése³⁸ – tehát e tekintetben egyáltalán nem szorult volna rá a férjére. Bár Indiában nem volt háború, de megszokhatta a nagyon nehéz körülményeket. Továbbá halálának pillanatában a front még több száz kilométerre volt Budapesttől, és még a történelmi Magyarország határait sem érte el, Budapest ostromáig pedig, ami Budapest lakossága számára a legkeményebb megpróbáltatást jelentette, még hátra volt hat hónap. Budapest bombázása viszont már 1944. április 3-án megkezdődött, és Hajnóczy haláláig az amerikai légierő hatszor bombázta Budapestet. Hála Istennek azonban Magyarországot, azon belül pedig Budapestet a nyugati szövetséges légierő megkímélte a Németország és Japán ellen alkalmazott úgynevezett terrorbombázástól, amely polgári célpontokra és a polgári lakosságra – gyerekekre, nőkre, idősekre – irányult, és csak hadászati célpontokat bombáztak: pályaudvarokat, repülőtereket, gyárakat. A VIII. kerületet, ahol a Germanus házaspár lakott (Kisstáció / Kis Stáció u. 9.), két alkalommal érte találat, a Kis Stáció utca környékét viszont Hajnóczy haláláig elkerülte a bombázás.³⁹ S bár a háború utolsó szakaszában ugrásszerűen megemelkedett az öngyilkosságok száma, de az öngyilkosok szinte kizárólagos többsége zsidó volt.⁴⁰ És hát egyébként is feltehető a kérdés: miért lett volna Hajnóczy öngyilkos *éppen akkor*, amikor férje éppen azért ment vidékre, hogy nyugodt visszavonulási helyet találjon számára? Ez a magyarázat tehát, bár önmagában véve nem zárható ki, túl sok kérdést vet fel ahhoz, hogy valószínű legyen.

Ami a másik magyarázatot illeti, annak lényege, hogy Hajnóczy valójában nem magát féltette, hanem éppen hogy férjét, akinek sárga csillagot kellett viselnie. Telbisz Tamás egyenesen úgy fogalmaz, hogy Germanus „feleségét a zsidóüldözés réme [...] kergette [...] öngyilkosságba”⁴¹ A sárga csillag viselését Magyarországon az 1944. március 20-án kihirdetett, de csak április 5-étől életbe lépő „1944. évi 1.240. M. E. számú rendelet” tette kötelezővé minden hat év feletti zsidó származású személynek – azok kivételével, akik az I. világháborúban való hősiességükért vitézségi érmet kaptak. Mielőtt azonban még a rendelet életbe lépett volna, a mentesítettek körét jócskán kibővítették, többek

között „a kereszténnyel házasságot kötött kitért zsidókkal”,⁴² ami világosan jelzi, hogy Germanusnak – mint a korabeli köznyelv humorosan fogalmazott – „árjapárjának” nem kellett sárga csillagot viselnie, ugyanis keresztény felesége és kitért volta miatt származása ellenére a mentesített kategóriába tartozott. Germanusnak – legalábbis Hajnóczy életében⁴³ – tehát nem kellett viselnie a sárga csillagot. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy Germanusnak nem volt mitől tartania (a háborúban minden hadköteles férfinak volt mitől tartania), de helyzete korántsem volt annyira rossz, mint a zsidók nagy többségének helyzete: még a munkaszolgálatot is el tudta kerülni. De még ha sárga csillagot is kellett volna viselnie, nem igazán világos, hogy a feleségének miért kellett volna emiatt öngyilkosságot elkövetnie, hiszen azzal férje helyzetén még csak rontott volna.

Hajnóczy Rózsa öngyilkosságának tehát egyik indoklása sem állja meg a helyét. Ráadásul a kettő kizárja egymást: ha ugyanis Germanusnak sárga csillagot kellett volna viselnie, nem utazhatott volna vidékre, hogy feleségének ideiglenes lakást keressen, a sárga csillagot viselő zsidók számára ugyanis még a helyi közlekedési eszközök használata is tilos volt.

Mindaddig, amíg meg nem ismertem Barsy Irma már említett *Pincenaplóját*, úgy véltem, az öngyilkosság oka csakis Hajnóczy Rózsa féltékenysége lehetett. Germanus ugyanis második feleségét már 1938-tól ismerte.⁴⁴ Ez pedig azt jelenti, hogy Hajnóczy Rózsa életének utolsó hat évében a férje kapcsolatban volt későbbi, második feleségével, és ez a kapcsolat aligha szorítkozott az egyszerű barátságra. Bár Kajári e kapcsolat jellegét igyekezett szoroson barátiként bemutatni, és úgy állította be, mintha meglepte volna, amikor Germanus 1948-ban megkérte a kezét, nyilvánvaló, hogy egy olyan rendkívüli, sírig tartó szerelem, mint amilyen az övék volt, aligha korlátozódott pusztán barátságra *tíz éven* (1938–1948) keresztül. Kajári visszaemlékezésének megbízhatatlanságát mi sem mutatja jobban, mint annak leírása, hogy mennyire kalandosan vészelté át a Budapest ostromát megelőző heteket, illetve az ostrom időszakát Budapesten⁴⁵

*Amiya és Haimanti a kislányukkal
(1930. Emil Otto Hoppé fotója)*

– miközben valójában a stutthofi koncentrációs tábor egyik altáborában, a gut-tai (ma Gutowo) női munkatáborban volt, ahonnan csak valamikor 1945. március 28-a után tért haza, jóval Budapest ostromának vége (február 13.) után.⁴⁶

Germanus egészen más viszonyban volt az első és a második feleségével. Első feleségével való kapcsolatát jól tükrözi a *Bengáli tűz*: Hajnóczy alapvetően egy bogaras tudósként írta le férjét, akire persze időnként büszke is volt, de a munkája egyáltalán nem érdekelt. Sokszor úgy jellemzi, mint akinek elemi igénye, hogy valamilyen hallgatóság előtt „kiselőadásokat” tartson. „Abba kellett hagynom angol olvasmányomat, és hallgatnom azt a nyelvészeti előadást, amiből édeskeveset értettem. Uram lelkesedése azonban nem ismert határt” – írja Hajnóczy.⁴⁷ Férje és közötté valójában nem volt mély és szoros házastársi kapcsolat, inkább párhuzamosan éltek egymás mellett, tiszteletben tartva egymást. Germanus és Hajnóczy házasságának háttérében bizonyára szerepe volt annak, hogy a zsidó származású Germanus kizárólagosan magyarnak akart látszani, és ezért vette el egy tekintélyes felvidéki magyar család sarját. Rózsa édesapja, dr. Hajnóczy/Hajnóczy R. József (1854–1931; 1884-ig Zák Rajmund) királyi tanácsos, a Szepesmegyei Történelmi Társulat elnöke és Szepes vármegye királyi tanfelügyelője volt, ugyanakkor szabadkőműves és filozemita, akinek halálát a honi zsidóság is meggyászolta (vele kapcsolatban lásd Hadobás Sándor: Hajnóczy R. József, a szepesi bányavidék történetírója). Germanus pedig már igen fiatalon, 25 évesen kikeresztelkedett, abban az I. világháborút megelőző időszakban, amikor ez még egyáltalán nem volt jellemző, és ezt nem vallási meggyőződésből tette, mivel valójában sem zsidóként, sem keresztényként, sem muszlimként nem volt vallásos. Új vallásául nem a semleges lutheri reformációt választotta, mint a zsidók többsége, nem is a katolicizmust, amelyet többnyire azok választottak, akik belső meggyőződésből döntöttek a kereszténység mellett, hanem a „legmagyarabb” egyházat, a kálvini reformációt. Útjaira rendszeresen magával vitt egy kis magyar zászlót; például amikor Indiába indulva a Déli pályaudvaron a rokonok, barátok és ismerősök búcsúztatták, Germanus „kis nemzetiszínű zászlót lobogtatott feléjük”,⁴⁸ ami már-már megmosolyogtató „magyarkodás”. Ezt az erős asszimilációs attitűdöt mutatja az is, hogy Kajári a *Kelet vándorában* – nyilván Germanus akaratának megfelelően – feltűnően kerüli Germanus zsidó voltának explicit említését, még abban a fejezetben is, amelyben kifejezetten férje családi gyökereiről van szó.⁴⁹

Bár Hajnóczynak mint feleségnek a pusztá léte nagy segítségére volt Germanusnak a maga asszimilációs törekvéseiben, mégis volt valami, amit hiába keresett benne, de amit nagyon is megtalált második – immár zsidó származású – feleségében: a csodálóját. Germanus nemcsak tudományos kérdésekről szeretett előadásokat tartani, hanem valamiképpen mindig önmagáról is beszélt. Kajári leírása szerint közvetlenül a megismerkedésük után elhívta magukhoz Germanust, ahol ő a vacsorát követően egy szabályos előadás formájában

vezette be hallgatóságát önnön fejlődéstörténetébe: „Befejeztük a vacsorát egykori, Ráday utcai lakásunkban. Felálltunk, hogy a másik szobában mélyebb, inspirálóbb fotelokban hallgathassuk meg Germanus professzor *gyermekkori élettörténetét*. [...] A hallgatóság Gyuri volt,⁵⁰ az *íródeák* – térdemen egy nagy, kockás, puha födelű füzettel – én, a narrátor pedig Germanus Gyula. Nagyon szeretett a gyermekkoráról, eszmélése, egyénisége kialakulásának történetéről beszélni.”⁵¹ Germanus tehát már első megbeszélte találkozásuk alkalmával is egy szabályos előadás keretében vezette be újdonsült hallgatóságát saját egyénisége kibontakozásának rejtelmébe, és leendő felesége már első találkozásukon is szorgalmasan jegyzetelte Germanus saját magáról szóló exorzéját. Ez a csodáló figyelem az, amit ő az első feleségétől soha nem kapott meg – márpedig ez *életeleme* volt Germanusnak. Mint ahogy Udvarvölgyi Zsolt Germanus e sajátos személyiségjegyével kapcsolatban megjegyezte: „A saját életéről, kalandjairól írt érdekes, fordulatos, bár meglátásom szerint kissé dilettáns, alacsony színvonalú, sőt nem kis mértékben öntömjénező műveket, amelyekkel a Magyar Rádió vezetését boldogította. Ezeket a történeteit ráadásul korábban több könyvében is már részletekbe menően, sokszor önismétlően taglalta.”⁵² Udvarvölgyi egy másik írásában ezt az attitűdöt egy egyszerre lakonikus és paradox jelzős szerkezetbe foglalta: „Öntömjénező ismeretterjesztés.”⁵³

Ahogy Germanusnak volt felesége, úgy Kajárinak is volt férje. Ám ahogy Germanus első házasságát szinte a nemlétezésig elhomályosította második házassága,⁵⁴ éppúgy homályosította el Kajári első házasságát is második házassága, és memoárjának tanúbizonysága szerint nem mondhatni, hogy első férje elvesztése különösebben megviselte volna.⁵⁵ Mindkettejük számára második házasságuk volt a síríg tartó nagy szerelem: „Életem egyetlen zavartalan boldogsága Katókám volt, az én ihletem. Hálával és szeretettel halok meg, és a túlvilágon várom őt” – mint ahogy szellemi „végrendeletében” fogalmazott Germanus.⁵⁶ Első házastársuk elvesztését alighanem mindketten felszabadulásként élték meg, mert ez által válás nélkül, természetes módon nyílt meg az út házasságuk előtt.

Ennek fényében Hajnóczy Rózsa féltékenysége nagyon is indokolt lett volna, és a féltékenység, amit Germanus válási szándéka csak tetéztetett volna, nagyon is érthető módon vezetett volna Hajnóczy részéről öngyilkossághoz.

Barsy Irma *Pincenaplója* azonban az öngyilkosság e motívuma alól is kihúzza a talajt.

Barsy Irma tudvalevőleg Hajnóczy Rózsa barátnője volt: Indiából számos levelét éppen őhöz címezte, és, mint láttuk, egyedül Barsy Irma írt nekrológot elhunyt barátnőjéről. Ha valaki ismerhette Hajnóczy Rózsa házasságát, akkor az mindenekelőtt a barátnője volt.

1944–1945-ös naplójában Barsy háromszor is kitér közelmúltban elhunyt barátnőjére.

Hajnóczy Rózsának is megvan a maga tragédiája az urával, aki 15 évig [1918–1933] mintaférj volt, de akkor megbolondult, és regénybe bocsátkozott egy ötvenes angol nővel, aki valamikor – ezelőtt harminc évvel – elérhetetlen volt számára, de azóta változott a világ. A lány nem ment férjhez. [...] Most [Germanus] újra Angliában járt, és a hervatag nő – félretéve gögjét – lefeküdt neki.⁵⁷

Barsy adata pontosnak tűnik. Germanus 1933-ban volt újra Angliában, vagyis pontosan 15 évvel a Hajnóczyval való házasságkötésüket követően (és két évvel az Indiából való hazaérkezésük után). Erről a bizonyos „angol nőről” Kajári is említést tesz, megjegyezve, hogy „első nagy és igazi szerelme egy angol lány” volt, „akit büszkeségből hagyott el, mert a lány, egy lord lánya, nagyon gazdag volt, és ő nagyon szegény”.⁵⁸

Barsy ezek után megjegyzi, hogy Germanus „erre a kései sikerére olyan büszke volt, hogy fűnek-fának elmesélte, többek közt a saját feleségének is”.⁵⁹ Később hozzáteszi, hogy Rózsikát

a családjá váltig unszolta, hogy hagyja ott a különben is hűtlen urát – de ő nem akarta. „Vele voltam, amikor jó sorsunk volt, most nem hagyom el a bajban.”⁶⁰

S hogy a kép teljes legyen, naplója végén Barsy Irma még hozzáteszi:

A férje hűtlenkedett, az utolsó időkben már nem éltek jól. Volt egy férfi, egy remek, jó állású [katonatiszt] férfi, aki szerelmes volt ebbe a kedves és szép asszonyba, könyörgött, váljon el, menjen hozzá. [...] De volt egy törvény: az árja [...] menti a nem-árját, és Rózsika becsületből megmaradt a férje mellett.⁶¹

Ha Germanus az 1940-es években is hűtlenkedett, akkor az már aligha csak az „angol nőre”, Gwendolyn Percyfullra vonatkozott, akivel a távolság miatt minden bizonnyal csupán futó kalandja lehetett Angliában (bár később is levelezésben álltak egymással), hanem inkább Kajári Katóra, akivel Germanus már 1938-tól, vagyis már Hajnóczy halála előtt hat évvel kapcsolatban állt.

Mindebből igen fontos dolgok következnek Hajnóczy öngyilkossági motívumával kapcsolatban.

1. Hajnóczy nem lehetett öngyilkos azért, mert férjét zsidó volta miatt hátrányos megkülönböztetések érték. Egy kihűlt kapcsolatban ez elképzelhetetlen.

2. Nem lehetett öngyilkos azért sem, mert már neki magának is volt egy új és komoly – házassági ajánlattal megerősített – kapcsolata, és csupán „betyár-becsületből” nem vált el a férjétől.

3. Nem lehetett öngyilkos azért sem, mert sikerei csúcspontján állt: a halála előtti évben két kiadást is megért a könyve, és a halála évében újból kiadták.

4. Néhány hónappal halála előtt, 1944. február 25-i bejegyzéssel és május 4-i kihirdetéssel vállalkozásba fogott: a művelődéstörténész Rexa Dezsővel együtt igen komoly, 10.000 pengő törzstőkével egy „Szerzői jogokat közvetítő korlátolt felelősségű társaságot” alapított.⁶² A pénz jelentős része bizonyára éppen a *Bengáli tűz* jogdíjaiból származhatott,⁶³ és jól mutatja, hogy Hajnóczy immár anyagilag is függetleníteni akarta magát a férjétől, amire immár meg is volt a lehetősége.

Ilyen módon Hajnóczy Rózsa öngyilkosságának feltételezett okai nem tekinthetők elfogadhatónak. Hajnóczynak semmi megragadható oka nem volt arra, hogy öngyilkos legyen. Ugyanakkor az öngyilkosság két fő magyarázatának illogikus volta és ellentmondásossága, illetve Hajnóczy aktuális élethelyzetével való inkompatibilitása arra világít rá, hogy Germanus leplezni akarta azt, ami feleségével 1944. július 11-én történt. Kiváltképpen félrevezető az a beállítás, hogy – mint Kajári Kató hangsúlyozza – Germanus „itt maradt riadtan, szívetörötten, élete legnagyobb kérdőjével. Ha betegségben hal meg, megsiratom, és idővel belenyugszom. Ha szerencsétlenség éri, tudom, hogy nem ő akarta így, csak a sorscapás. De hogy önkezevel 25 évi házasság után elhagy egy ostromlott városban egyedül, ezt, ezt nem viselem el. Összetörten, teljesen meggyötörten nézett szembe önmagával. [...] Az örök vándor, az örök kutató súlyos depresszióba zuhant.”⁶⁴ Nos, e nagyon is patetikus megfogalmazásnak aligha lehetett bármi köze ahhoz, ahogyan egy kihűlt házasság végén, a szeretett asszonnyal való új házasság reményében a férj fogadta felesége halálát.

3. A BENGÁLI TŰZ ÉS GERMANUS GYULA

Hajnóczy Rózsa meghalt, de könyve sikere töretlenül folytatódott. Láthattuk, hogy maga is büszke volt a könyvére, és – mint ahogy a könyv mottójában jelezte – tisztában volt azzal, hogy ércnél maradandóbb emléket hagyott maga után. Bizonyára legmerészebb álmaiban sem gondolt arra, hogy könyve szerzőségét egykor majd elvitatják tőle, és nevéből pusztán álnév lesz: férje, Germanus Gyula írói neve.

Germanus Gyula 89 éves korában, 1973. június 17-én vetette papírra általunk is ismert végrendeletét:

A halálom pillanatában meglévő minden vagyonomat, tehát ingatlanomat, ingóságaimat, értékeimet, készpénzemet, takarékbeteteimet, követeléseimet, szeretett feleségem: *Dr. Germanus Gyuláné*, szül. *Kajári Kató*, mint általános örökösöm örökölje. Ő évtizedek óta munkáimban a legteljesebb mértékben részt vett és abban segített. Irodalmi munkás-

ságomból kifolyólag engem illető minden szerzői jogdíjat a törvény rendelkezése szerint feleségem: Dr. Germanus Gyuláné szül. Kajári Kató örökölje. Ide tartozik boldogult első feleségem született *Hajnóczy Rózsa* neve alatt megjelent „Bengáli Tűz” és valamennyi hírlapi cikk alakjában neve alatt napvilágot látott mű, mert köztudomású és a mellékelt iratokkal igazolt, hogy mindeme művek egyedüli szerzője én voltam.⁶⁵

De Germanus már hét évvel korábban, 1966-ban, 80. születésnapja alkalmával így írt bizalmas tanítványának, a későbbi miniszterelnök Antall Józsefnek (megjegyezve, hogy a levél tartalmát csak halála után hozhatja nyilvánosságra):

Boldogságomat három könyvben és egy regényben fektettem le: *Allah Ahbár [sic!]*, *A félhold fakó fényében* és a *Kelet fényei felé*. Azon kívül megboldogult feleségem, G. Hajnóczy Rózsa neve alatt megjelent *Bengáli tűz* című útleírásban.⁶⁶

Antall ezzel kapcsolatban meg is jegyzi, hogy már „életében kaptam olyan *Bengáli tüzet*, amelyet mint saját művét dedikált”.⁶⁷ Hogy Antall pontosan hogy vélekedett erről, azt nem lehet tudni, mindenesetre egy magánlevelében nem rejtette véka alá a véleményét, miszerint Germanust „rendkívül ellentmondásos embernek” tartja.⁶⁸

Nos, elég egy pillantást vetni Hajnóczy Rózsa bibliográfiájára – például a szepességi városokról írt sorozatára vagy a tematikus értelemben is női írásokra –, hogy az ember Germanus végrendeletének teljes képtelenségét felmérje.

E végrendeletnek nyilvánvalóan semmi jelentősége nem lett volna a szerzői jog vonatkozásában. Egy nem sokkal később bekövetkezett váratlan esemény azonban figyelmeztette Germanust: nem halogathatja végrendelete jogi vonatkozásainak tisztázását.

Germanus idős korában is töretlen vasegészsége 1973. augusztus 19-én megrendült: súlyos infarktusa volt, amiből csak hosszú hónapok alatt épült föl. A kórházból csak november 6-án engedték ki.⁶⁹ Az infarktus figyelmeztetés volt: bármennyire is jó egészségnek örvendett mindaddig, közeledett a vég, az elválás pillanata. Germanus feltehetőleg még ez év legvégén járt el a *Bengáli tűz* szerzői jogának kérdésében, és a hivatal a „133/3/1974. I. 29.” ügyiratszám alatt 1974. január 29-én hozta meg határozatát, miszerint a *Bengáli tűz* szerzője Germanus Gyula „G. Hajnóczy Rózsa” írói álnév alatt.⁷⁰ E szerzőségi változás legelőször 1981-ben látott napvilágot az *Élet és Irodalomban*, egy kiadói hír formájában:

A *Bengáli tűz* új megjelenése alkalmából közöljük, hogy a regényt Germanus Gyula írta, s az első kiadástól kezdve (1944) írói álnévként első felesége, Hajnóczy Rózsa nevét választotta. A Szerzői Jogvédő Hivatal

a korábban már megállapított tényt – a szerző kívánságára – 1974. január 29-én az írói álnevek lajstromába hivatalosan bejegyezte.⁷¹

A Szépirodalmi Könyvkiadó a *Bengáli tűz* következő, 1985-ös kiadásának végén ugyanezt megerősítette:

A *Bengáli tűz* új megjelenése alkalmából közöljük a Szerzői Jogvédő Hivatal nyilatkozatát: Igazoljuk, hogy álnévnnyilvántartásunk 133/3/1974. I. 29. szám alatti bejegyzése szerint dr. Germanus Gyula álneve G. Hajnóczy Rózsa mint a *Bengáli tűz* szerzője.⁷²

A határozat értelmében természetesen a „G. Hajnóczy Rózsa” név nemcsak 1974-től lett Germanus Gyula álneve, hanem visszamenőlegesen is: már akkor is az volt, amikor Hajnóczy Rózsa még élt, sőt onnan kezdődően, amikor Hajnóczy Rózsa Germanus feleségeként bármit is saját nevével fémjelvezve leírt – s az ilyen módon nem saját neve volt, hanem férjének álneve. A Szerzői Jogvédő Hivatal határozata így egészen példátlan módon nemcsak egy könyv szerzőségét semmisítette meg, hanem tulajdonképpen egy személyt is megsemmisített: a „G. Hajnóczy Rózsa” név eszerint valójában mindvégig Germanus Gyulát takarta.

Valójában nemcsak maga az eset példátlan, de az álnévértelmezés e módja is, amennyiben valaki visszamenőlegesen egy egykoron élő, de már meghalt személy és szerző nevét választja magának álnévként. Tulajdonképpen igencsak kétséges, hogy egy létező (létezett) szerző neve egyáltalán használható-e álnévként – mintha például Nádas Péter most (2024) a 2016-ban elhunyt Eszterházy Péter nevét választaná álnevéül, s így az összes „Eszterházy Péter” néven megjelent munka szerzőségét magának vindikálná.

Bárhogyan is legyen, a *Bengáli tűz* szerzősége ilyen módon 1974-től Hajnóczy Rózsáról „átszállt” Germanus Gyulára. Voltak, akik minden kétely nélkül fogadták a Szerzői Jogvédő Hivatal döntését; voltak, akik kételkedtek, és azzal próbálták maguk számára elfogadhatóvá tenni ezt a váratlan fordulatot, hogy felesége naplójegyzetei alapján Germanus írta a könyvet; és voltak, akik teljesen valószínűtlennek tartották, hogy a szerző Germanus lenne.

4. A BENGÁLI TŰZ ÉS LUKÁCS GYULA

Hajnóczy Rózsa posztumusz sorsa azonban még egy nagy hullámot vetett. Már Germanus Gyula szerzőségi igénye is egyedülálló eset volt a magyar szerzői jog történetében. Azonban nem Germanus volt az egyetlen, aki igényt formált a *Bengáli tűz* szerzőségére. Ezen a ponton a tisztelt olvasó joggal gondolhatja úgy, hogy itt már átcsúszunk a komolytalanság kategóriájába – de nem, mert

a kérdésnek az egyik legjelentősebb irodalomtörténészünk, a 19 kötetes *Világ-irodalmi Lexikon* főszerkesztője egy külön tanulmányt szentelt.

A *Bengáli tűz* harmadik szerzőjeként Lukács Gyula jelentkezett be.

Ki volt Lukács Gyula?

Lukács Gyula nevét ma már csak nagyon kevesen ismerik. Lichtschein néven született 1890-ben, és elsősorban színikritikus volt, aki 1933-tól a *Színházi Élet* szerkesztőjeként működött egészen a magazin 1938-as megszüntetéséig. Ráadásul ő volt a *Színházi Élet* által rendezett magyarországi szépségkirálynő-választás egyik fő szervezője és egyúttal állandó zsűritagja. Elsősorban a revü és a kabaré műfajában hagyott maga után szerénynek is alig mondható nyomot: 64 oldalas, a feledés jótékony homályába burkolózó kötete, a *Tíz perc* (1912) novellákat és kabaréjeleneteket tartalmaz.

Benedek István Gábor személyesen is ismerte Lukács Gyulát, akivel együtt volt a bergen-belseni koncentrációs táborban, s így tőle származnak az információi:

Egy Germanus Gyula nevezetű tudós, nyelvzseni, híres kelet-kutató, a kairói egyetem professzora, történetesen rossz vallásba született. Ugyan tiszteletbeli mohamedánnak jelölték, értékes könyveket adott ki, de ez mind nem számított. Zsidónak született, minden hiába. Felesége, Hajnóczy Rózsa viszont keresztény volt, mi több: nemesi születésű hölgy,⁷³ azaz Magyarországon közzétehetette emlékiratait. Nosza, Germanus élt a lehetőséggel, és így neje nevéen publikált. Azért a dolog nem volt ilyen egyszerű. Germanus a feleségével három vagy négy éven át csavargott Indiában, hitvese még naplót is vezetett élete nagy kalandjairól. Az ínséges időben pedig a házaspár e naplóból könyvet akart csinálni. Csakhogy Hajnóczy Rózsa nem tudott írni, a napló megszerkesztésére viszont Germanus Gyulának nem volt ideje, sem kedve. Így a nagy orientalista felkérte Lukács Gyula szerkesztőt, a *Színházi Élet* olvasószerkesztőjét, hogy tisztes „néger díjért” vállalja el a napló tartalmának megírását.

A *Színházi Élet* a kor legérdekesebb, legszínesebb hetilapja volt. [...] Ennek az újságnak volt az olvasószerkesztője Lukács Gyula. Művelt, szellemes, talpraesett ember. Elvállalta a Germanus-Hajnóczy könyv megírását. Megkapta Rózsa asszony naplóját, és heteken, hosszú heteken át bejárt a férj Keleti Intézetbeli irodájába – interjúkat készíteni vele.

A könyv 1942–43-ban *Bengáli tűz* címen megjelent. Először, másodszor és harmadszor. Sőt, még 1944-ben is; szinte hihetetlen, de így volt. Hatalmas siker lett.

Lukács Gyulát és az ő családját 1944-ben marhavagonba parancsolták, és elvitték a náci Németországba. A mi kalandunk helyszíne ugyancsak Bergen-Belsen volt, az úgynevezett Ungarmlager.

És itt jövök én a családommal, mindössze hét évesen, de például pontosan emlékezve Lukács Gyulára. Miért? Mert a tetves barakkban, mindig éhesen, pokoli éhesen lefeküdvé, az esti-éjszakai magányt elűzve, a deportáltak meséltek. Órákon át meséltek. Ki receptekről, ki tanárként diákokról, ki a sport csapatról, a győzelemről; az írók jeles találkozásairól, műveikről. Lukács Gyula pedig Germanus Gyuláról és Hajnóczy Rózsáról, meg a *Bengáli tűz*ről. Mert hogy ő írta meg a két világjáró úti beszámolóját.⁷⁴

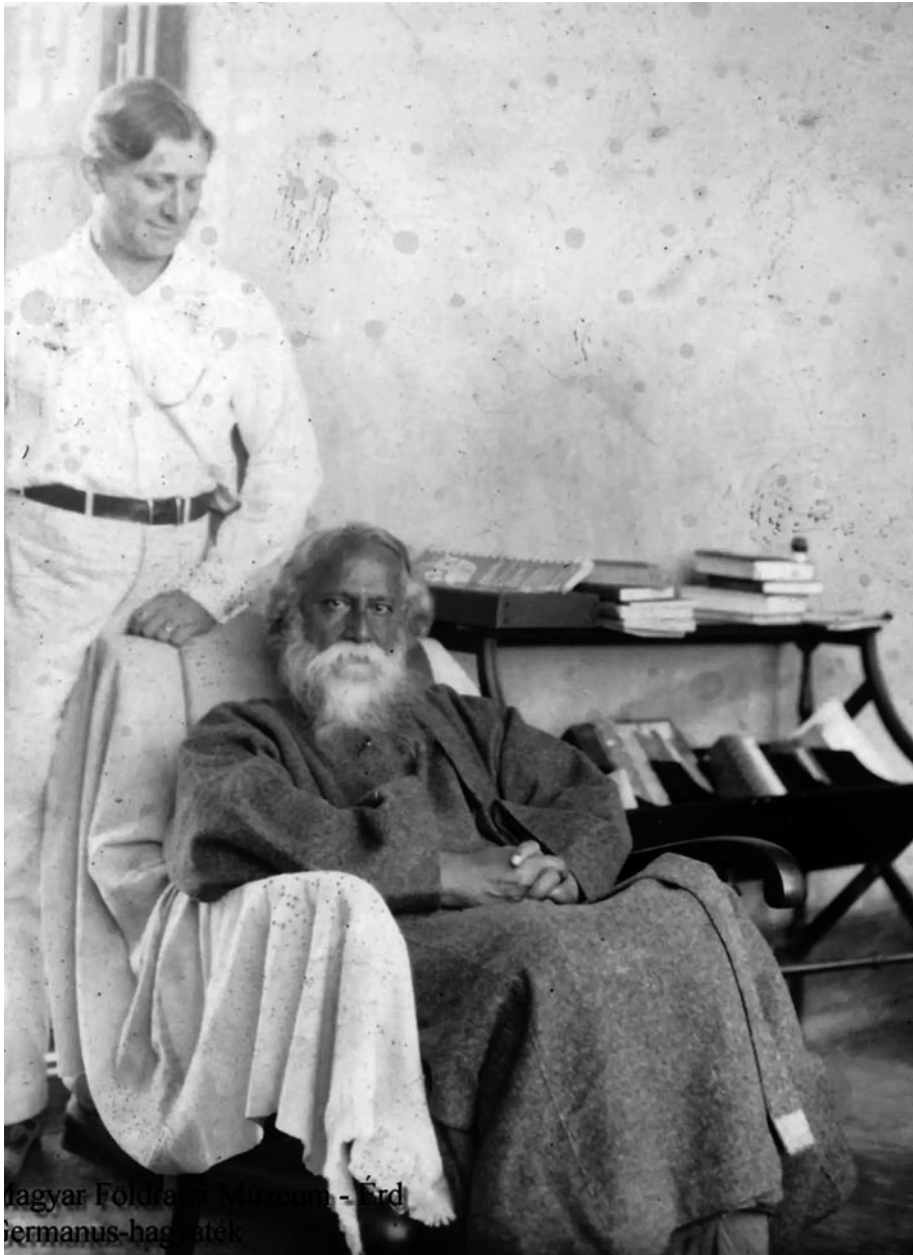
Benedek tehát itt nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Germanus Gyula „G. Hajnóczy Rózsa” álnéven írt *Bengáli tűz* című munkáját valójában Lukács Gyula írta, s így Germanus Hajnóczyval szemben támasztott szerzőségi igénye alaptalan – mert hiszen nem is ő volt a szerző. Lukács éppen csak azt mulasztotta el, hogy álneveként bejegyeztesse a „Germanus Gyula” nevet...

Löwensohn Enikő, a nemzeti filmintézet munkatársa a 14 kicsi filmnéger című írásában ugyanezt a harmadik szerzőséget visszhangozza:

1943-ban az eredetileg zsidó származású Germanus elvileg már nem publikálhatott volna (ő egyébként már indiai utazása alatt áttért a mohamedán hitre és élete során háromszor is megtette a mekkai zarándokutat); kivételezett helyzetének, befolyásos pártfogóinak köszönhetően azonban még 1944-ben is megjelenhetett tudományos munkája. A regény szerkesztésére egy tapasztalt újságíró, a publikálási tilalom alá eső Lukács Gyulát, a *Színházi Élet* szerkesztőjét kérte fel, tisztos „néger” honoráriumért. A hibrid műfajú könyv születésében mindhármójuknak meglehetett a maga szerepe: az asszony adta az alapot a maga 18 kötetnyi naplójával, Germanus tüzdelhette meg (Lukácsnak adott interjúk formájában) a vallás és kultúra világáról szóló betétekkel, majd Lukács, a profi újságíró fűzte fel az egészet egy fiktív szerelmi szárra, egységesítette a szöveget, formált a magánjellegű feljegyzésekből és filozofikus elmélkedésekből szórakoztató regényt.⁷⁵

A dolog érdekessége, hogy ez az egész korántsem légből kapott. Szerdahelyi István egy személyes hangvételű tanulmány keretében próbálta kibogozni a „Germanus-titkot”. Ehhez felkereste Lukács Gyula nevelt lányát, Gugi Ágnes (sz. Bernauer Ágnes), az illusztrátor és grafikusművész Gugi Sándor özvegyét, aki számos korabeli iratot és feljegyzést átadott neki. Ezek között volt egy levél, amelyet Germanus Lukács Gyula halálának alkalmából írt Lukács özvegyének, s amelyben leszögezte, hogy

a *Bengáli tűz* magyar kiadásai után Lukács Gyulának a tiszteletdíj 25%-a (huszonöt százaléka) szerződésszerűen jár.⁷⁶

Magyar Földrajzi Múzeum - Erdős
Germanus-hagyományok

*Tagore és Germanus
(1929. Hajnóczy Rózsa fotója)*

Hajnóczy Rózsa sántinikétani rezidenciájuk előtt (1929. Germanus Gyula fotója)

Szerdahelyi hozzáteszi, hogy „1957 után Lukács Gyuláné rendre meg is kapta a *Bengáli tűz* kiadásaiért a jogutódi járandóságot”.⁷⁷ Leírásából azonban nem világos, hogy ezt a könyv aktuális kiadójától kapta-e meg – esetleg a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül –, vagy csupán egy magánmegállapodás volt Germanusék és Lukács Gyula között, és a mindenkori tiszteletdíj 25%-át ők utalták át neki. Mindenesetre Szerdahelyi elgondolkozott azon, hogy ez a 25% miért járhatott Lukácsnak, és arra a következtetésre jutott, hogy Hajnóczy Rózsa naplójegyzeteiből Lukács Gyula formált regényt egyfajta „négermunkaként”, amellyel „olyanok keresnek [...] pénzt, akik saját nevükön még vagy már valamilyen ok miatt esélytelenek a kultúrpiaci versenyben. A szokás ilyenkor, hogy a »néger« csak pénzt kap, de nevét nem tüntetik fel a kiadásban, és a szerzői jogok is azt illetik meg, akinek eladta tollát.”⁷⁸

Eljutottunk tehát oda, hogy a *Bengáli tűz*nek immár három szerzője van: Hajnóczy, Germanus és Lukács. Mellőzve egyelőre Hajnóczy Rózst, az egymást kizáró germanusi és a lukácsi szerzőség kérdésében Szerdahelyinél egyértelműen Lukács felé billen a mérleg nyelve, és gyakorlatilag kizárja Germanust. Mint mondja, „lehetetlennek tartom, hogy a mű élményanyaga ne asszonytól származzék. [...] Minden a női tekintet sajátos perspektívájában tükröződik, Germanus kívülről ábrázolt háttérfigura csupán.”⁷⁹ Feltételezése szerint Lukács megkapta Hajnóczy indiai naplóit mint irodalmi nyersanyagot, és azokból formálta meg a *Bengáli tűz*-t, amelyhez Germanus legfeljebb bizonyos tudományos adatok szóbeli tisztázásával járult hozzá.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy a lukácsi szerzősége vonatkozó információk igen bizonytalanok. Benedek István Gábor, aki 7 évesen együtt volt Lukáccsal a bergen-belseni koncentrációs táborban, természetesen nem saját, hanem édesanyja emlékei alapján idézte fel, hogy Lukács

magának tulajdonította a *Bengáli tűz* megírását. Mint írja, Lukácsnak a táborban kifogyhatatlan mesélőkedve volt, amivel a környezetét szórakoztatta, és Benedek meg is jegyzi: „Hogy miért maradt meg édesanyámban ez a mese, nem tudom.”⁸⁰ Meglehet, hogy Benedek édesanyja jól emlékezett, és Lukács valóban úgy adta elő, hogy ő volt a könyv szerzője. Lukács azonban nem volt mentes az olvasóit és hallgatóit megtévesztő csúsztatásoktól, mert felesége és tizennyolc éves leánya szörnyű tragédiáját is, mely németországi deportálásuk alatt következett be, úgy adja elő, hogy a gyanútlan olvasó automatikusan arra gondol, hogy a náci áldozatai lettek.⁸¹ Írásával Szerdahelyit is sikerült teljesen megtévesztenie, aki sehogy sem tudta megérteni, miért és hogyan lőhették le a németek Lukács lányát és feleségét, illetve sebesíthették meg őt magát.⁸² Benedek kiegészítő megjegyzéséből azonban immár tudjuk: Bergen-Belsen és Theresienstadt között *angolszász vadászrepülők* támadták meg a szerelvényüket, és „a három repülőgép elképesztő pusztítást hajtott végre”: „Én magam is nemcsak a halálfélelmet éltem át, hanem a véres halált tízcentis közelségről láttam. Egy Éva nevű kislányt, aki a lábainknál kuporodott, gégén lőttek. A habzó tüdeje ráfolyt a mellkasára, miközben édesanyja a szemünk láttára örült meg.”⁸³

A *Színházi Élet* tulajdonosa, Incze Sándor a magazin megszűnése (utolsó száma 1938. november 19-én jelent meg) után az Amerikai Egyesült Államokba emigrált,⁸⁴ magyarországi vagyonának felszámolása és értékesítése után pedig kifizette az alkalmazottait. Így Lukács mint a magazin tényleges szerkesztője 23.800 pengő végkielégítést kapott.⁸⁵ Lukácsnak e hatalmas összeg révén évekre megszűntek a megélhetési gondjai, és a háború végéig hivatalosan nem is vállalt, később pedig nem is vállalhatott munkát, illetve kedvtelésből írhatott név nélküli vagy mások neve alatt megjelenő színikritikákat.⁸⁶ Ebben az értelemben akár vállalhatott is volna „négermunkát”.

Más „négermunka” azonban egy színházi kritika vagy egy bármilyen cikk megírása, és egészen más tizennyolc napló bejegyzéseinek halmazából egy kompakt és „működőképes” regényt írni, szerves módon beleszöve egy fikatív romantikus regényszálat, s mindezt olyan szinten, hogy egy kimondottan igényes és időtálló mű szülessen. Különösen, ha arra gondolunk, hogy Lukács egyetlen műve egy novellákat és kabaréjeleneteket tartalmazó 64 oldalas könyvecske, amit ráadásul harminc évvel korábban írt. Lukács számára bizonyára tökéletesen testhezálló feladat volt egy színházi bulvárlap szerkesztése, illetve olvasókörének megfelelő színikritikák írása,⁸⁷ de teljesen alkalmatlan volt arra, hogy pusztánaplóbejegyzések nyersanyagából *megírjon* egy olyan monumentális munkát, mint amilyen a *Bengáli tűz*. Gondoljunk csak bele: tizennyolc kötetnyi, közel ezer nyers naplóbejegyzésből kellett volna megírnia a könyvet. Naplóbejegyzésekből útleírást/regényt írni nem abból áll, hogy egymás mellé teszi a bejegyzéseket, és összekötő szöveget ír hozzájuk. Egy publikált irodalmi műben a felhasznált naplóbejegyzések minden egyes mondatát mérlegre kell tenni, ráadásul Hajnóczy aligha publikációs szándékkal és gondossággal vezette nap-

lóját, hiszen hazajövele után nyolc évig nem jutott eszébe regényt írni belőle. Továbbá a *Bengáli tűz* egy romantikus regény, s így más tartalommal bír, más szálon fut, mint ahogy a naplóbejegyzések követik egymást. Egy közel ezer oldalas mű esetében ez egy többéves feladat – és ez nem újságírói „négermunka”, különösen nem egy olyan újságíró részéről, aki egész életében egyetlen komoly művet nem tett le az asztalra, soha tíz oldalnál hosszabb művet nem írt, és akinek az Indiáról való ismeretei aligha terjedtek túl egy átlagosan művelt ember tudásánál, aki a hinduizmust rendre összekeveri a buddhizmussal.

Ráadásul Zelk Zoltán beszámolója szerint Lukács Gyula mint szerkesztő sem állt éppen a helyzet magaslatán. Mint írja, Kálmán Jenő, aki akkoriban a *Színházi Élet* olvasószerkesztője volt, barátilag ajánlotta neki, hogy az egyik meséjét, függetlenül attól, hogy másutt már megjelent, ajánlja fel a *Színházi Életnek*.

Másnap bekopogtam hozzá s ő bevitt a főszerkesztő helyetteséhez, Lukács Gyulához, aki nyomban olvasni kezdte a *Pesti Hírlap*ban már megjelent írásomat. Mint ilyenkor mindig, én is olvasni kezdtem. A hatást a szerkesztő arcán. Nem sok biztatót olvashattam. Egyre vörösebb, ingerültebb lett, majd ránk kiáltott: „Mit gondoltok ti, hülye vagyok én? Minden szemetet el lehet adni a *Színházi Életnek*?” A folyosón ránéztem Kálmán Jenőre. Csak úgy, tekintettel kérdezve, hogy mi szükség volt erre. Mire ő legyintve s mosolyogva is így szólt: „Ne törődjön vele. Holnap hozza el ugyanezt a mesét...” Ezt is megtettem. S másnap ugyanannak a mesének olvasásakor egyre nyájasabb, elégedettebb lett a szerkesztő arca. S az utalványt kiállítva dicsérőn, de kicsit szemrehányón mondta: „No ugye, tudsz te jót is írni, ha akarsz...” Majd az utalvány mellé kezembe nyomta a kéziratot is: „Vidd be Szakmárynak.” Szakmáry, az ismert rajzoló, a Sicc [Sicc urfi kalandjai] illusztrátora, bele se nézve, élém emelte a kéziratot: „Tépjük össze?” Hát itt mindenki örült? Hová hozott engem ez a Kálmán Jenő? De azért megkérdeztem: „Mért tépnénk össze?” Mert akkor a jövő héten megint eladhatja Lukácsnak...⁸⁸

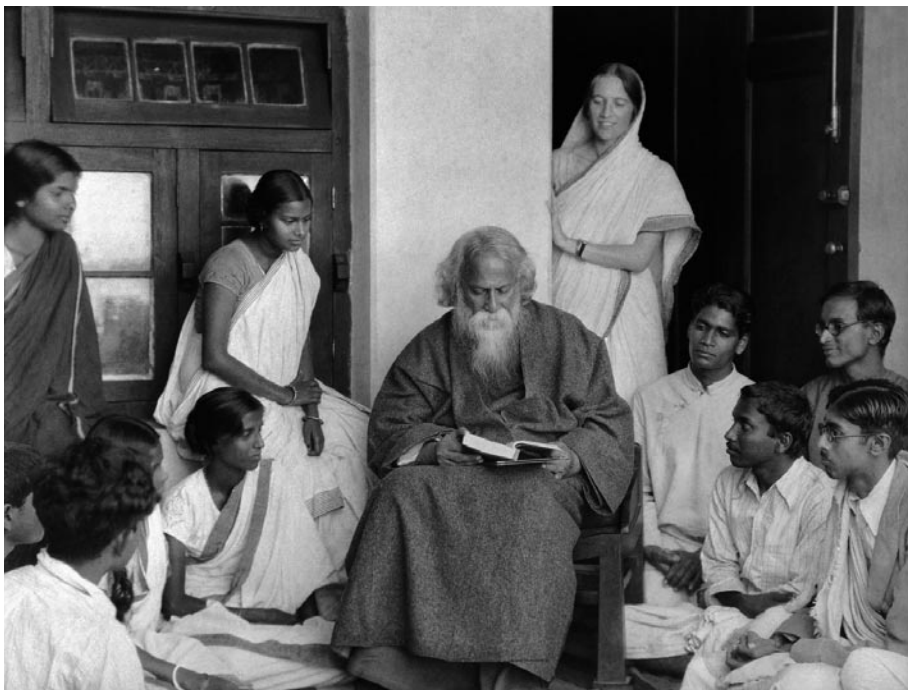
Lukács Gyula szerkesztői tevékenységéről azonban más forrásaink is vannak, amelyek viszont azt támasztják alá, hogy éppen ebben az időszakban, vagyis a 1940-es évek első felében ténylegesen is volt könyvszerkesztői feladata. Aki a feladattal megbízta, az nem más volt, mint Krúdy Gyula özvegye, Rózsa Zsuzsanna. Úgy tűnik ő, s nem a könyv kiadója kérte fel a szabadúszó Lukács Gyulát néhai férje kéziratoss könyvének szerkesztési feladatára, bár meglehet, hogy a kiadó tanácsára, s a könyv 1943-ban meg is jelent a Fővárosi Könyvkiadónál *A magyar sasfók* címmel. A mű új kiadásának szerkesztője, Fábri Anna azonban a következő megjegyzést fűzte a korabeli kiadáshoz:

1943-ban [...] a kéziratokat Krúdy özvegye átmenetileg Lukács Gyula újságíró rendelkezésére bocsátotta, hogy azt sajtó alá rendezhesse. Ennek eredményeképpen jelent meg *A magyar sasfőök* című »posztumusz Krúdy-regény« 1943-ban, a Fővárosi Könyvkiadó KFT. kiadásában. A kiadvány nem tekinthető hitelesnek: Lukács Gyula az eredeti szöveget – szinte megszámlálhatatlan helyen – kisebb-nagyobb mértékben átstilizálta, a cselekmény sorrendjét önkényesen megbontotta vagy megváltoztatta, több kisebb részletet elhagyott belőle, egy-két esetben viszont saját fogalmazású betoldásokkal egészítette ki, a fejezetcímeket átfogalmazta, megszüntette stb. Ilyen módon *A magyar sasfőök* – bár tagadhatatlanul Krúdy kéziratán alapul – egészében mégsem tekinthető Krúdy-regénynek.⁸⁹

Ez a szerkesztői gátlástalanság valószínűleg Lukács magazinszerkesztői előéletéből fakadt, amikor a *Színházi Élet*nél – úgymond – élet és halál ura volt.

Mi lehetett tehát reálisan ítélve Lukács Gyula szerepe a *Bengáli tűz*ben? Ha elkészül egy könyv, különösen egy ilyen hatalmas terjedelmű munka, akkor mielőtt az ember útjára bocsátaná, elolvastatja egy vagy akár több olyan emberrel is, akinek van nyelvérzéke és esetleg szerkesztői tapasztalata. Germanus talán Kajári révén kerülhetett kapcsolatba a *Színházi Élet*tel,⁹⁰ és valószínűleg így kerülhetett a *Bengáli tűz* kézírata Lukácshoz. Egy ilyen hatalmas mű átolvasása szerkesztői szemmel – amely magában foglalja a szükséges javítások és javaslatok garmadáját –, önmagában véve is emberpróbáló feladat – de nincs könyv, amelynél ez megkerülhető lenne. A Krúdy-kötetből kiindulva bizonyára Hajnóczy kötetébe is alaposan belenyúlt Lukács, amit a szerző – mint ahogy az lenni szokott – vagy elfogadott, vagy nem.⁹¹ Az indokolatlanul magas 25%-os szerkesztői részesedést pedig alighanem Germanus ajánlotta fel, aki könnyen volt nagyvonalú Lukáccsal szemben, hiszen azt a felesége „kontójára” tette, akivel házassága már megromlott, s így útjaik szétválóban voltak.

Mivel Hajnóczy még küszöbön álló válásuk előtt meghalt, s gyermekük nem volt, Germanus örökölte felesége műveinek – mindenekelőtt a *Bengáli tűz*nek – a szerzői jogait, s így immár őt terhelte a 25%. Germanus 1955. január 10-én kelt részvénytilyánító levelében azt írta Lukács Gyula özvegyének, hogy „a *Bengáli tűz* magyar kiadásai után Lukács Gyulának a tiszteletdíj 25%-a (huszonöt százaléka) szerződésszerűen jár”. Erről annál is könnyebben biztosíthatta Lukácsnét, mert a könyv 1944 és 1955 között nem jelent meg, és Germanus 1955-ben még nem tudhatta, mikor fogják újra kiadni, illetve egyáltalán ki fogják-e még valaha adni a *Bengáli tűz*-t.⁹² Mindenesetre Szerdahelyi elmondja, hogy Germanus említett leveléhez „számos olyan, későbbi írás csatlakozik, amely azt bizonyítja, hogy 1957 után Lukács Gyuláné rendre meg is kapta a *Bengáli tűz* új kiadásaiért a jogutódi járandóságát”.⁹³ Mindez azonban valószínűleg csak addig tartott, amíg „Germanus Gyula a halála előtt, 1978-ban

Tagore a diákokkal és Haimantival (1930. Emil Otto Hoppé fotója)

[helyesebben: 1974-ben] a Szerzői Jogvédő Hivatalnak úgy nyilatkozott, hogy valójában ő, Germanus Gyula a könyv egyedüli szerzője (tehát nem Hajnóczy Rózsa, és nem is Lukács Gyula).⁹⁴ Ilyen módon Kajári 1974-től 1986-ig, vagyis a Szerzői Jogvédő Hivatal döntése és Lukács Gyula özvegyének a halála közötti tizenkét évben⁹⁵ immár nem utalta vagy utaltatta az időközben megjelent négy kiadás (1974, 1977, 1981, 1985) után járó jogdíj 25%-át Lukács özvegyének. Germanus tehát nemcsak első feleségét fosztotta meg második felesége javára a *Bengáli tűz* szerzőségétől, hanem – megállapodásuk ellenére – Lukács Gyula özvegyét is a jogutódnak járó díj 25%-ától.

5. GERMANUS GYULA SZERZŐSÉGÉNEK KRITIKÁJA

Germanus Gyula tehát végrendeletileg kijelentette, hogy nemcsak a *Bengáli tűz*, hanem „valamennyi hírlapi cikk alakjában [Hajnóczy Rózsa] neve alatt napvilágot látott mű” szerzője valójában nem felesége, hanem ő. Nem tudni, hogy Germanus csak figyelmetlensége miatt feledkezett meg felesége másik hatalmas munkájáról, Heinrich Mann *Die Jugend des Königs Henri Quatre* című főművének magyar fordításáról, amely *Egy király ifjúsága* címen jelent meg

1944-ben,⁹⁶ vagy úgy gondolta, hogy ha e hatszáz oldalas mű fordítását magának vindikálná, az mégiscsak árulkodó volna. Egy ilyen mű fordítása ugyanis már semmilyen módon nem fért volna bele Germanus írói profiljába (nem mintha a *Bengáli tűz* belefért volna), s így Hajnóczy életművéből ezt az egyetlen munkát, úgy tűnik, meghagyta volt feleségének.

Tusnády László, Germanus olasz fordítója egy mélyen belülről fakadó, kiemelkedően érzékeny kritikai esszéjében arról ír, hogy a végrendelet ismeretében számára immár két Germanus létezik, akiket képtelen összeegyeztetni, kibékíteni: „Az egyik [...] az a rendkívüli ember, akiből Kelet varázsa áradt, [...]; a másik viszont a furcsa »végrendeletet« író, számomra idegen, teljesen ismeretlen, nagyon esendő ember.”⁹⁷ Mint ahogy fogalmaz:

Nem tudom, hogy helyes-e, ha valaki a szerelme nevében ír valamit, másokkal elhitei, hogy ez szerelme alkotása. De ha már így történt, a szerelmi álmokat is megsérti, ha a megholt kedvestől, az egykori (valójában furcsa) ajándékot elvitatja. Ily módon a végrendelet még akkor is furcsa lenne, ha a dolgok úgy történtek volna, ahogyan azt megállapítja. Jelen esetben olyan emberi magatartásról van szó, amelynek a végső titkát nem tudhatjuk meg.⁹⁸

Nos, Germanus döntésének végső titka korántsem annyira átláthatatlan, mint Tusnády gondolja. Mielőtt azonban erre kitérnénk, érdemes kicsit megvizsgálnunk, hogyan történhetett meg egyáltalán az, hogy felesége művét több mint harminc évvel halála után Germanus „*einstandolta*”. Biztos vagyok benne, hogy nem a Szerzői Jogvédő Hivatal járt el felelőtlenül, mint ahogy például Tusnády is véli.⁹⁹ Madarász Imre, akinek *oroszlánrésze* van Hajnóczy Rózsa „rehabilitációjában”, felteszi a költői kérdést: „Ama döntnökök felkértek egyáltalán irodalomtudóst, szövegfilológust?” A választ ő maga fogalmazza meg: „Nem valószínű, hiszen azok könnyűszerrel kimutatták volna a *Bengáli tűz* és a szintén remek tollal, csakhogy másképpen megírt Germanus-művek stíluskülönbségeit.”¹⁰⁰ Akkor hol keressük a Szerzői Jogvédő Hivatal döntésének hátterét? Germanus 1958 és 1966 között országgyűlési képviselő volt, s így alkalma volt olyan politikai kapcsolatokat kiépíteni, amelyeket felhasználva a korabeli diktatúrán belül könnyedén nyomást gyakorolhatott a hivatalra. Még az is elképzelhető, hogy nem vette igénybe a kapcsolatait: a neve önmagában is elegendő volt arra, hogy tudományos tekintélye és politikai kapcsolatrendszere révén a Szerzői Jogvédő Hivatal ne merészelje megkérdőjelezni beadványát, amelyben magának vindikálta néhai felesége műveinek szerzőségét.

A magam részéről nem kívánok belemerülni a mű részletesebb elemzésén keresztül annak bizonyításába, hogy a *Bengáli tűz* nem lehet Germanus Gyula műve. Ezen a szinten Savita Gaur – akinek tanulmánya sajnálatos módon több tárgyi tévedést is tartalmaz¹⁰¹ – számos érvet sorakoztatott fel, és ha ezek egyen-

ként nem is tekinthetők perdöntőnek, összességükben mégis nagyon erősen valószínűsítik, hogy a művet Germanus Gyula nem írhatta.¹⁰² Gaur a filológiai megfontolások mellett tekintélyérveket is latba vetve hivatkozik Ba[n]gha Imre indológus és Lestyán Ádám arabista véleményére, akik mindenekelőtt stilisztikai okok miatt tartják elképzelhetetlennek, hogy a könyv szerzője Germanus lett volna.¹⁰³ Kicsit más oldalról megközelítve, de kellő finomsággal Udvarvölgyi Zsolt is ebben az értelemben fogalmaz, gyökerénél ragadva meg a problémát: „Egyértelműen leszögezhető, hogy az irodalomtudósnak és orientalistának a szépirodalom felé tett kalandozásai nem tekinthetők élete legsikeresebb vállalkozásainak.”¹⁰⁴

Érdemes még felidézni itt annak a Szerdahelyi Istvánnak a véleményét, aki kifejezetten azzal a szándékkal olvasta végig a művet, hogy megvizsgálja a szerzőség kérdését:

Elolvastam a *Bengáli tüzet*, különös gonddal figyelve az „elbeszélő én” sajátosságaira, s lehetetlennek tartom, hogy a regény élményanyaga ne asszonytól származzék. Amiről itt olvashatunk, minden a női tekintet sajátos perspektívájában tükröződik. Germanus kívülről ábrázolt háttérfigura csupán. Az *Iszonyt* író Németh Lászlónak kellett volna lennie ahhoz, hogy egy ilyen nőimitatori produkcióra képes legyen.¹⁰⁵

Szerdahelyi véleménye teljesen összhangban van azzal, amit Barsy Irma még 1945-ben fogalmazott meg:

„Igazi asszonyi írás a szó nemesebb értelmében: részletező, finom, csupaszív. [...] Aminthogy írójának egyénisége is ilyen volt: finom, szerény, úri...”¹⁰⁶

Vagyis éppen ellentéte Germanusnak. Ugyanezt fogalmazza meg Kováts Miklós is: „Keresetlen írás, sehol semmi műszínezés, nagyképűsködés”¹⁰⁷ – ami egyébként olyannyira jellemző Germanusra. Az már Szerdahelyi következetlensége, hogy a soha egyetlen komoly művet nem író Lukács Gyula esetében viszont feltételezi ezt a Németh László-i szintű „nőimitatori” képességet,¹⁰⁸ s egyúttal azt is, hogy „Hajnóczy Rózsa magánjellegű naplófeljegyzéseiből Germanus megbízásából Lukács Gyula írt regényt.”¹⁰⁹ Vajon az a könyv, amelynek minden egyes részletéből tükröződik a női írói én, a maga egészét tekintve hogyan lehetne egy férfi munkája?

Germanus nem esett publikálási tilalom alá még 1944 áprilisában sem, ugyanis neve nem szerepel azon zsidó szerzők névsorában, „akiknek művei a közforgalomból kivonatanak”,¹¹⁰ sőt „az ismertebb zsidó írók névsorában” sem szerepel.¹¹¹ Szerdahelyi is hangsúlyozza, hogy Germanusnak semmi oka nem volt arra, hogy felesége nevében publikáljon, hiszen „*Az arab szellemiség megúj-*

hodása című munkája még 1944-ben is minden akadály nélkül a saját nevében juthatott el a könyvesboltokba”.¹¹² Az említett munka a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg folytatásokban, és az utolsó, negyedik közlemény 1944 novemberében látott napvilágot, egy évvel a *Bengáli tűz* megjelenését követően, közvetlenül a Szálasi-kormány hatalomra kerülése (1944. október 16.) után. Germanusnak tehát saját zsidó származásából kifolyólag még 1944 őszén sem voltak publikálási gondjai – *részint* bizonyára azért, mert 1909-es kikeresztelkedése és házassága révén nem esett a zsidótörvények hatálya alá.

Ha tehát Germanus írta volna a *Bengáli tűz*-t, nyugodtan publikálhatta volna saját nevében.

Mindezekon túl számos egyéb kérdés is felmerül a *Bengáli tűz* germanusi szerzőségével kapcsolatban.

Ha Germanust jellemezni akarnánk, akkor ahhoz a jellegzetes embertípus-hoz lehetne hasonlítani, aki turistaként idegenbe vetődve bármilyen nagyszerű tájról vagy patinás épületről készítsen is fényképet, azokon a látvány egy részét mindig önnön korporális formájával takarja ki. Germanus csaknem mindig önmagát állítja a középpontba, lett légyen szó tudományos kérdésről vagy hőiesen teljesített zarándokltról. Simon Róbert is utal Germanus írásainak e jellegzetességére, „kiválóságának állandó hangoztatására”, s hogy „rendkívül szeretett színészkedni, mindig szívesen jelent meg keleti öltözékben, s volta-képpen az iszlámra való áttérést, s a tudós *sajkh* szerepében való pózolást [...] örömmel játszotta, s közben mindig leste a hatást. [...] Én (arab szakos diákként) öt évig jártam az óráira, amelyek nagy részén ő maga mondta el élete fordulatait, mindenféle szégyenérzet nélkül.”¹¹³ Germanus nagyon szerette magát hősként feltüntetni, és jól ismertek az első mekkai zarándoklatával kapcsolatos elbeszélései, amelyeket az *Allah akbar!*-ban írt le, noha az ember nem egészen érti, miért lenne életveszélyes egy köztisztelőben álló muszlimnak Mekkába zarándokolnia, még ha Germanus nem is volt hívő muszlim. Áttérése az iszlámra ugyanis pusztán formális volt. Bár Kiss Iván úgy gondolja, hogy Germanus ateista volt,¹¹⁴ Antall Józsefnek úgy nyilatkozott önmagával kapcsolatban, hogy deista.¹¹⁵ Ebben az értelemben egyáltalán nem állja meg a helyét Telbisz Tamás koncepciója,¹¹⁶ miszerint az ál-*hadzsi* Vámbéryvel ellentétben Germanus igazi *hadzsi* volt, mert valójában egy hitetlen (arab *káfir* / török *gyaur*) hiába teljesíti a mekkai zarándoklatot formálisan, az nem tekinthető valódi zarándoklatnak. Éppen ellenkezőleg: iszlám szemszögből Germanus jellegzetes *munáfik*, vagyis kép-mutató volt, amennyiben a helyzet úgy kívánta, tudományos ambíciói kedvéért az iszlám híveként tüntette fel magát, egyébként azonban belső dimenziójában teljesen híjával volt az Allah, és általában az iszlám iránti elkötelezettségnek.

De hasonlóképpen erős kétségekkel fogadja az ember Germanus beszámolóját arról, hogy a nyilas uralom alatt, a háború végjátékában, amikor a védett zsidók számát radikálisan csökkentették, de már a védettség is alig számított

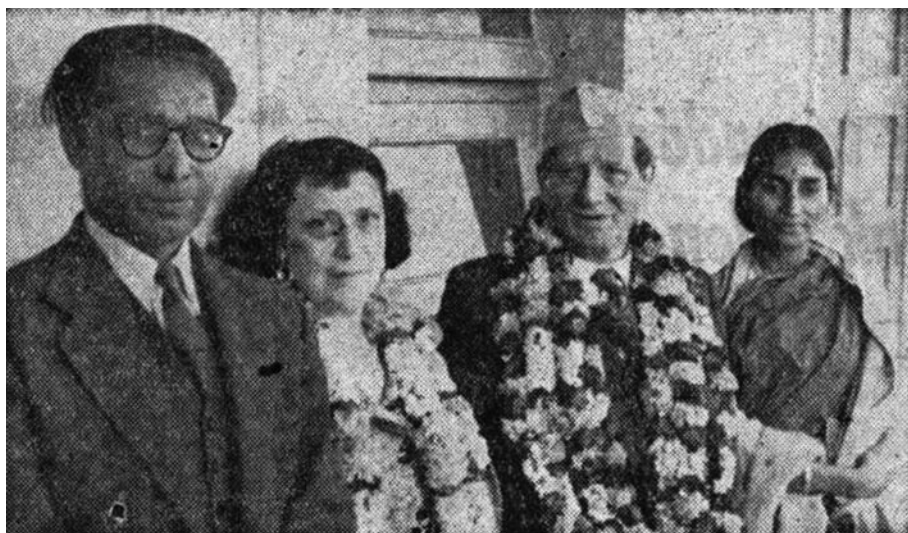
valamit, *egyszerre tizenkét embert* – zsidókat és kommunistákat – bújtatott saját lakásában.¹¹⁷ Germanus sajnos egyetlen nevet sem említett, és olyan visszaemlékezést sem ismerünk, amelyben bárki is megemlítette volna, hogy a neves tudós bújtatta, s így hitelesítette volna Germanus beszámolóját. Fehérvári Géza viszont megőrzött számunkra ezzel kapcsolatban egy érdekes történetet:

A város ostroma [1944. december 29.] csupán napok kérdése volt. Egyik nap csengettek Germanus lakásának az ajtaján. Amikor ajtót nyitott, két jezsuita állt az ajtóban. Az egyik megszólalt és azt mondta: „Professzor úr, mi tudjuk, hogy Ön segíti az üldözötteket. A rendtársamat keresik a nyilasok. Nem fogadná be őt is?” Erre Germanus azt válaszolta: „Nézze kérem, itt már vannak tizenegyen, eggyel több már nem számít.” Befogadta. Pár órával később a jezsuita azt mondta Germanusnak: „Professzor úr, nekem itt nem messze rokonaim laknak. Ott élelem van letéve, menjünk el érte.” Elindultak. Germanusnak feltűnt, hogy, amikor egy templom előtt elmentek, a pap sem keresztet nem vetett, sem kalapot nem emelt. „No de, gondoltam, háború van, érthető.” Elhozták az élelmet. Másnap délelőtt légiriadó volt. A ház valamennyi lakója levonult a pincébe. Egy idő múlva egy bomba csapódott be a szomszéd házba. A nők sikoltoztak és kérték: „Tisztelendő úr, imádkozzunk!” Erre a tisztelendő úr átölelte Germanust és a fülébe súgta: „Professzor úr, én zsidó vagyok.” Erre a professzor úr felkiáltott: „Emberek, hozzanak vizet, a tisztelendő úr rosszul van.”¹¹⁸

Akárhogy is nézzük, ez a történet – hogy úgy mondjam – több sebből is vérzik.

Először is egy jezsuita nem fog egy zsidót egy másik zsidóhoz vinni, hogy bújtassa, hanem elbújtatja valamelyik rendházban, mint ahogy az számos alkalommal ténylegesen meg is történt. Így például a jezsuita rend józsefvárosi központjában, illetve a Jézus Szíve-templom pincéjében ebben az időszakban közel kétszáz üldözött zsidó kapott menedéket,¹¹⁹ ráadásul a rendház mindössze 500 méterre volt Germanus Kis Stáció utcai otthonától! Radnóti Miklósné *Naplójából* jól látszik, hogy a Magyar Katolikus Egyház részéről csaknem nagyüzemi szinten folyt a zsidók mentése és bújtatása, vallási hovatartozásuktól függetlenül.¹²⁰ Ráadásul mivel Germanus baráti viszonyban volt a zirci főapáttal, Endrédy Vendellel,¹²¹ aki egész rendjével együtt aktívan kivette részét a zsidók mentésében, szinte biztosra vehető, hogy Germanust is a ciszterciek mentették és bújtatták, talán pesti tanulmányi házukban, a Bernardinumban, ami úgyszintén mindössze 800 méterre volt Germanus lakásától, és ahol tizenhat zsidó és nem zsidó üldözötnék biztosítottak menedéket.¹²² Egyébként is: az, hogy a zsidóüldözés tetőpontján egy zsidó egy jezsuitát bújtasson, értelmezhetetlen.

Másrészt ha egy jezsuita elvisz egy zsidót valakihez, akiről tudja, hogy már számos zsidót bújtat, nem igyekszik becsapni azzal, hogy akit rábíz, az nem

*Kajári Katalin és Germanus Gyula virágfűzérrel a nyakukon
(1958. Ismeretlen fotós munkája)*

zsidó, hanem jezsuita szerzetes. Vagyis a jezsuita részéről Germanus becsapásának szándéka úgyszintén értelmezhetetlen.

Harmadrészt, mivel a jezsuiták nem voltak üldözöttek, bűjtatásuk értelmetlen volt, és ezzel Germanusnak is teljesen tisztában kellett lennie, vagyis tudnia kellett, hogy a jezsuita nem jezsuitasága miatt került hozzá, hanem mert vagy zsidó, vagy kommunista/szociáldemokrata – ami mindkettő kizáró tényező volt a rend vonatkozásában.¹²³

Természetesen nem zárható ki, hogy Germanus többedmagával együtt vészelte át ezt a rendkívül kritikus időszakot, csak éppen nem mint bűjtató, hanem mint maga is bűjtatott.¹²⁴ Germanust tehát saját hősie zsidómentő tevékenységének bemutatása egészen a háryjánoskodásig vitte.

Valójában elég csak magát Germanust idézni ahhoz, hogy lássuk, legfőbb erénye nem éppen a szerénység volt:

Beutaztam egész Indiát, megismerkedtem népével, szokásaival és vezetőivel. Ezek közül dr. Zákir Húszein, India köztársaságának államelnöke a harmincas évek végén felkeresett Budapesten, és hosszan elbeszélgetett velem tudományos kérdések felől. Sarwapal[1]i Radhakrishnan, India volt államelnöke, mint meghitt barát szorított kezet velem, amikor filozófiai munkáinak elismeréséül a budapesti egyetem díszdoktori címmel tüntette ki. Szaifuddin Kislu, az indiai kommunista párt elnöke, Swami Kumarasi, a parlament elnöke, K. P. S. Menon nagykövet, Mahalanobis, az ellátásügyek minisztere, Suniti-Kumár Chaterjee, a bengáli szenátus

elnöke és sok más indiai kiemelkedő egyéniség évtizedes barátságával örvendeztetett meg.¹²⁵

Magától adódik a kérdés: ezzel a személyiségbeli háttérrel miért fordított volna Germanus Gyula hatalmas energiákat egy olyan könyv megírására (a *Bengáli tűz* jócskán meghaladja terjedelmében még az *Allah akbar!*-t is), amely tudományos és irodalmi reputációját a legkisebb mértékben sem növelte, s amelyben ráadásul neki személyesen alig jutott szerep? A *Bengáli tűz*ben ugyanis szinte alig jelenik meg Germanus sántinikétani oktatói és tudományos tevékenysége. Ha a két feleség könyvét (*Bengáli tűz* és *Kelet vándora*) egymás mellé teszi az ember, szembeötlő a különbség: míg az előbbiben Germanus színtelen mellékszerplő, az utóbbiban a tudomány hőroza. Ráadásul a *Bengáli tűz* Germanusszal szemben bizonyos finoman maliciózus megjegyzésektől sem mentes:

Gyulából kitört a tanár, és magyarázni kezdett.¹²⁶

Gyula köré több angol hölgy csoportosult. Azt hiszem, a munda nyelvekkel untatta őket.¹²⁷

Jó, hogy Gyula a sofőr mellett ült, elválasztotta tőlünk az üvegablak, különben megakasztotta volna Haimanti és a svédek társalgását, és a vitéz radzspatok eredetéről és szokásairól tartott volna előadást.¹²⁸

Hajnóczy Rózsa úgy mutatja be Germanust, mint aki vagy beletemetkezett a könyveibe, melyek láthatólag a *Bengáli tűz* szerzőjét egyáltalán nem érdekelték, vagy pedig azt keresi, ki az, akinek előadást tarthatna az éppen őt érdeklő témáról; s miközben nem rejti véka alá, hogy esetenként *mások* milyen nagyra értékelik férjét,¹²⁹ ő maga, tárgyilagosan elismerve nagyságát, láthatólag nem tartozik közéjük. Vajon lehetséges-e, hogy egy ilyen könyvnek Germanus Gyula a szerzője? Nyilvánvalóan nem. Ne felejtjük el azt sem, hogy Germanus és Hajnóczy házassága ebben az időben már erősen megrendült, a vége felé tartott. Miért fordított volna oly sok energiát és időt arra Germanus, hogy a feleségének írjon egy könyvet búcsúzóul?

De nemcsak Germanus oldaláról képtelen a feltételezés, hogy e könyvet ő írta volna, hanem Hajnóczy oldaláról is. Gondoljunk csak bele: az ünnepelt író, aki más tollával ékeskedik, és így valójában egy csaló. Ilyen körülmények között akár Germanus, akár Hajnóczy hogyan ajánlhatta volna a könyvet Hajnóczy szülei emlékének, és hogyan láthatta volna el e mottóval: „Ércnél marandóbb emléket állítottam magamnak.” Ha Hajnóczy oldaláról nézzük, ezt az idézetet nem választja senki egy olyan könyv mottójául, ami nem az ő műve; ha pedig Germanus oldaláról nézzük, ezt az idézetet nem választja senki egy olyan könyv mottójául, amit más neve alatt jelentet meg. Mindezek a dolgok

a teljes képtelenség kategóriájába tartoznak, és csak akkor kapják meg természetes helyüket, ha azt feltételezzük, hogy a *Bengáli tűz* szerzője Hajnóczy Rózsa.

Éspedig az egyedüli szerzője. Nyilvánvalóan számos olyan részlet található a könyvben – különösen a muszlim vonatkozású kultúrtörténeti részletek¹³⁰ –, amelyek forrása Germanus volt, és Hajnóczy többé-kevésbé hűségesen adta vissza azt, amit férje előadott neki, de házastársak vonatkozásában ez természetes, s ugyanakkor egy ilyen közreműködés nagyon messze van nemhogy a szerzőség, hanem még a társszerzőség igényétől is.

És ha bárkiben kétségek élnének a *Bengáli tűz* szerzőségének vonatkozásában, annak elegendő egyetlen pillantást vetnie Hajnóczy Rózsa műveinek bibliográfiájára: Hajnóczy 1936 és 1939 között rendszeresen publikált, és ebben az időszakban 18 írása jelent meg; 1943-tól 1944-es haláláig úgyszintén rendszeresen publikált, ekkoriban 14 munkája jelent meg (nem számítva a *Bengáli tűz*-t). 1940-ben és 1941-ben viszont egyetlen írása sem jelent meg, és 1942-ben is mindössze egy – vagyis a *Bengáli tűz* megjelenését megelőző három évben csupán *egyetlen írása jelent meg*. Nem nehéz kitalálni, hogy miért: ebben a három évben gyakorlatilag minden idejét és energiáját egyetlen feladatra koncentrált, méghozzá monumentális főművének, a *Bengáli tűz*nek a megírására.

Már idéztem Tusnády László megjegyzését: Germanus szerzőségi döntése esetében „olyan emberi magatartásról van szó, amelynek a végső titkát nem tudhatjuk meg”.¹³¹ Nos, valójában nem nehéz rájönni, hogy mi mozgatta Germanust.

Germanus Kajári Katóban megtalálta azt a feleséget, akire neki szüksége volt, és aki annyira felnézett urára, hogy szinte istenítette. Kajári ezzel biztosította magának Germanus feltétlen odaadását. Láthattuk, hogy Kajári már megismerkedésük utáni első találkozásukkor is mennyire lelkesen fogadta Germanus előadását *önmagáról*. Germanus és Kajári kapcsolata életük meghatározó kapcsolata volt, a sírig tartó nagy szerelem, amelynek fényében úgy halványult el korábbi házasságuk és házastársuk, mint ahogy a felkelő nap fényében is eltűnnek a csillagok. Antall Józsefnek írott testamentumszerű levelében Germanus az első feleségéről írott 1936-os sorait 1966-ban már a második feleségére vonatkoztatja, és úgy tűnik, anélkül, hogy ennek tudatában lett volna:

A test elhamvad, de a jótettek és a művek megmaradnak és nyugodtan fogok megállni a halál angyala előtt, ahogyan *Allah akbár [sic!]* című könyvem 308. oldalán megírtam (1936): „Nem félttem a haláltól, isten ítélkezni fog felettem, és én hálával vetem magamat alá ítéletemnek. Csak egy gondolat kínozott és ez a kín borzalmasabb volt mindennél: feleségemre gondoltam szüntelen.” Most, hogy ezeket a sorokat írom, szintén feleségemre gondolok. Ha eltávozom az élők sorából, drága felesé-

gemre fogok gondolni, aggódva életéért, boldogságáért. Életem leghűségesebb társa volt, és ha a testi halál után létezne érzés, ez csak öiránta, vigaszában remegve haló poraimban.¹³²

Kapcsolatukat nyilvánvalóan közös zsidó származásuk is megerősítette. Egyik televíziós előadásában Germanus úgy beszél indiai útjáról, mintha egyedül lett volna ott, és dardzsilingi tartózkodása alatt Kőrösi Csoma Sándor sírját ő borította volna be minden nap virágokkal¹³³ – ami tudvalevőleg nem éppen férfifoglatosság.¹³⁴

Germanusnak 1973. augusztus 19-én súlyos infarktusa volt, s így több hónapra a kórházban rekedt. Megérintette a halál szele. Csoda, hogy túlélte: 89 éves volt! Az infarktus figyelmeztette: nem lehet halogatni azt, amit valamivel korábban már végrendeletében rögzített.¹³⁵ Így aztán talán már a kórházból, vagy közvetlenül a kórházból való kijövele után intézkedett, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatalt őt jegyezze be a *Bengáli tűz* szerzőjeként, és álneveként vegye fel a „G. Hajnóczy Rózsa” nevet. Minden bizonnyal ritkán érkezik a Szerzői Jogvédő Hivatalhoz ilyen furcsa kérés, úgyhogy Germanusnak alighanem igénybe kellett vennie politikai kapcsolatait is ahhoz, hogy a hivatal hajlandónak mutakozzon a szerzőség megváltoztatására.

Ha a halál torkában az ember döntő lépésre szánja el magát, azt már nem maga miatt teszi, hanem ama szerettei miatt, akiket nemsokára itt fog hagyni. Magának a végrendeletnek mint olyannak is ez az értelme: az ember nem a maga számára, hanem szerettei számára végrendelezik. Germanus végrendelete sem arról szólt, hogy ő Hajnóczy Rózsa összes műveinek a szerzője, hanem arról, hogy Kajári Kató lesz, *legyen* Hajnóczy Rózsa összes műveinek a *jogörököse*. Végrendeletével Germanus számára sem pénzügyi értelemben, sem tudományos reputációját tekintve nem változott semmi: pénzügyileg azért nem, mert egyébként is ő volt néhai felesége összes művének jogörököse, s ilyen módon a *Bengáli tűz* után járó jogdíjat is ő kapta meg; tudományos reputációját illetően pedig azért nem, mert a végrendeletet és az abban leírtak jogi foganatosítását titokban tartotta, és a Szerzői Jogvédő Hivatallal egészen haláláig titokban is tartatta. Egyedül egyetlen ember számára volt értelme a végrendeletben foglaltaknak: második felesége, Kajári Kató számára. Kajári ugyanis – magától értetődően – nem lehetett volna Hajnóczy jogörököse – *de Germanus jogörököse már igen*. Ez a „végső titka” annak az „elkeserít[ő], és mélységesen megdöbbsent[ő]”¹³⁶ „emberi magatartásnak”, amelyre Tusnády István utalt.¹³⁷

Savita Gaur is egyszerűen pénzügyi szempontokat sejt a döntés mögött, bár nem részletezi ezek természetét: „Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Germanus szerzősége vonatkozó igénye anyagi természetű lehetett, mivel a könyv ekkorra már figyelemre méltó példányszámban kelt el.”¹³⁸ Simon Róbert hasonlóan vélekedett.¹³⁹ Az Antall-kutató Tóth Eszter Zsófia már sokkal közelebb jár az igazsághoz: „A tudós nagy valószínűséggel tekintettel volt arra is, hogy

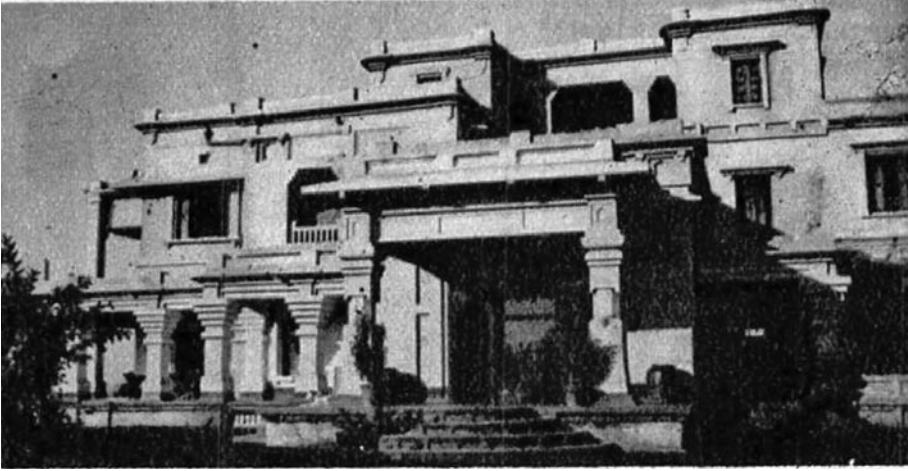
amikor magának vindikálta a szerzőséget, biztosította, hogy második felesége így örökölni fogja a korban bestsellernek számító regény jogait.”¹⁴⁰ Írja ezt Tóth annak ellenére, hogy szerinte a *Bengáli tűz* szerzője „nagy valószínűséggel” Germanus Gyula volt.¹⁴¹ Sőt, másutt azt állítja: „A filológia mai állása és Havasréti József kutatásai alapján teljes bizonyossággal azt állíthatjuk, hogy a szerzői jog alapján a mű Germanus Gyuláé.”¹⁴² Ez azonban tévedés: túl azon, hogy Havasréti semmit sem bizonyított, ráadásul anakronisztikus módon a mai ultraliberális *political correct* beszédmódot kérte számon egy II. világháború előtti szerzőtől, bizonyos vonatkozásokban éppen hogy Hajnóczy szerzőségét preferálta („Női szerzőre és erős női szolidaritásra vallanak az indiai nők helyzetével foglalkozó gyakori megfigyelések és megjegyzések...”), míg más vonatkozásokban Germanusét („Az egész könyv [...] erősen iszlámbarát”), végső konklúziója pedig éppen annyira hangzatos, mint amennyire semmitmondó: „A *Bengáli tűz* valóban színvonalas lektűr, talán azért is, mert jó részét – hogy úgy mondjam – nem G. Hajnóczy Rózsa, de nem is Germanus Gyula, hanem maga az élet írta.”¹⁴³ Havasréti tehát zseniális módon felfedezte a könyv *negyedik* szerzőjét: az Életet.

Germanus szándéka, hogy megfossa első feleségét a *Bengáli tűz* szerzőségétől, aligha volt ellenére második feleségének. Éppen ellenkezőleg, joggal gondolhatunk arra, hogy ezt ő maga is szorgalmazta. Szándékának érvényesítésében bizonyára segítségére voltak színészi képességei is, amelyekről egy korabeli feljegyzés is tanúskodik. Amikor ugyanis egy amatőr előadás során Lakatos László *Láz* (1937) című színművében Gróf Ircit alakította, a kritikus megjegyezte: „Kajári Kató megkapóan érzékeltette az urát féltő beteg asszony lelki gyötrődéseit és bravúros színjátzó tehetségével elbűvölte a közönséget.”¹⁴⁴ Ugyanerre céloz a végrendelettel kapcsolatban a Germanus-kutató Udvarvölgyi Zsolt is: figyelembe véve „energikus természetét és manipulatív rábeszélő képességét”,¹⁴⁵ „Germanus második feleségének is aktív szerepe lehetett a végrendelet jelen formájában való megszövegezésében”.¹⁴⁶

Természetesen Germanus nem azért fosztotta meg első feleségét a *Bengáli tűz* szerzőségétől, mert „rosszat akart neki”; ő egyszerűen csak „jót akart” második feleségének. Bizonyára Kajári Katóval közösen forralták ki a tervet, és nem lepne meg, ha kiderülne, hogy felesége azzal segített megnyugtatni férje lelkiismeretét, hogy nélküle Hajnóczy soha nem jutott volna el Indiába, és így a könyv megírását férjének köszönheti. Ami *részben* igaz is.¹⁴⁷

6. HAJNÓCZY RÓZSA ÖNGYILKOSSÁGÁNAK ÚJRAÉRTÉKELÉSE

És itt kanyarodhatunk vissza Hajnóczy Rózsa halálának meglehetősen gyanús körülményeihez. Láthattuk, hogy az öngyilkossági motívumok közül egyik sem állja meg a helyét.

Tagore sántimikétani háza (1930. Baktay Ervin fotója)

1. (*Férje féltése miatt lett öngyilkos*) Öngyilkossága zsidó férje megpróbáltatásai miatt teljességgel érthetetlen akkor, amikor ilyen megpróbáltatásai Hajnóczy haláláig nem is voltak Germanusnak, ráadásul már el is hidegültek egymástól, és Hajnóczyt csak a „betyárbeccsület” tartotta férje mellett, ugyanis egy válás esetén sokkal inkább ki lett volna téve a zsidóellenes intézkedéseknek, mint keresztény feleséggel az oldalán.

2. (*Önmaga féltése miatt lett öngyilkos*) Egy olyan ember, akit a komoly indiai megpróbáltatások megedzettek, nem lesz öngyilkos akkor, amikor Budapest igazán komoly megpróbáltatásai még el sem kezdődtek. Ha pedig vidékre akart volna költözni Budapestről, mint akkoriban oly sokan, megtehetette volna, és a lakáskereséssel nem kellett volna megbíznia a férjét, mint holmi tehetetlen úriasszonynak. Ráadásul miért lett volna öngyilkos *éppen akkor*, amikor férje a problémája megoldásán fáradozott?

3. (*Féltékenységében lett öngyilkos*) Féltékenységében sem lehetett öngyilkos, mert már több mint tíz éve tartott eltávolodásuk egymástól, ráadásul már neki is volt komoly kéréje.

Az első két öngyilkossági indíték forrása Germanus. Valószínűleg az első magyarázat volt időben is az első,¹⁴⁸ csak Germanus egy idő múlva úgy gondolta, hogy egy elfogadhatóbb magyarázatot kellene adnia felesége öngyilkosságára – s ekkor született az az értelmezés, hogy *önmagát féltette*, s ezért lett öngyilkos. Ekkor jelenhetett meg az esetnek az a komponense is, hogy Germanus vidékre utazott, hogy lakást keressen a feleségének.¹⁴⁹ Vajon nem lenne-e indokolt elvárni egy íróembertől, hogy búcsúlevelében adjon magyarázatot öngyilkossága okáról, különösen ha tudta, hogy férje teljesen értetlenül fog állni öngyilkossága előtt.¹⁵⁰ Különösen akkor, amikor a férje éppen az ő érdekében fáradozik, hogy „halálos” gondját megoldva vidéki visszavonulási helyet keressen számára. Bú-

csúlevél azonban vagy nem volt, vagy ha volt is, azt Germanus eltüntette – de az sem elképzelhetetlen, hogy Hajnóczy úgy halt meg, hogy nem is lett volna módja búcsúlevelet írni.

Hajnóczy Rózsa öngyilkosságának tehát egyetlen logikus magyarázatával sem rendelkezünk.

Ezzel szemben Hajnóczy utolsó éveinek vizsgálata azt mutatja, hogy telve lendülettel éppen 1944-ben volt addigi élete csúcspontján, mind irodalmilag, mind pénzügyileg: ekkor jelent meg a *Bengáli tűz* harmadik kiadása – vagyis egyetlen év leforgása alatt háromszor jelent meg a könyv; ekkor látott napvilágot a kor egyik legjelentősebb német írójának főművéből készült hatalmas fordítása; önálló üzleti vállalkozásba fogott, és önálló – Germanustól független – életet készült kezdeni; és még komoly kérője is akadt egy magasabb rangú katonatiszt személyében.¹⁵¹ A legjobb barátnő, Barsy Irma sem utalt arra, hogy halála előtt Hajnóczy olyan élethelyzetbe került volna, amelyben felmerülhetett volna az öngyilkosság gondolata, pedig mint bizalmas barátnőnek, erről tudnia kellett volna. Ráadásul Hajnóczy önfeláldozó módon mentette az üldözötteket (lásd Gross Aladár rokona). Az öngyilkosság ilyen módon nagy valószínűséggel kizárható.

Ami viszont Germanust illeti, az ő helyzete egészen más volt: számottevő, önálló munkája a Hajnóczy halálát (1944) megelőző *nyolc évben* nem született, nem jelent meg. Utolsó komoly műve, az *Allah akbar!* 1936-ban látott napvilágot.¹⁵² Míg feleségét, lévén „árja”, nem fenyegették a korabeli zsidóellenes törvények – különösen nem katonatiszt udvarlója oldalán –, addig Germanusnak éppen Hajnóczyval való házassága jelentett védelmet a zsidók számára kötelező megkülönböztető jelzés viselésével szemben, és felesége csak reá való tekintettel mondott nemet kérőjének, ugyanis válaszával kiszolgáltatva volna Germanust a zsidóellenes intézkedéseknek. E függőség, különösen figyelembe véve, hogy házasságuk már kihűlt, és feleségének kérője is volt, aligha lehetett megnyugtató Germanus számára. Özvegyként viszont már nem fenyegette volna semmi a védettséget, mert az „árja-párják” özvegyként sem veszítették el kiváltságaikat; ugyanakkor felszabadult volna a házasságának köteléke alól is. Ráadásul özvegyi léte biztosította számára, hogy ő legyen Hajnóczy jogörökös, és a *Bengáli tűz* kiadásai utáni jogdíjakat ő kapja, amelyről természetesen szó sem lehetett volna, ha elválnak. Özvegygé válásánál tehát ideálisabb megoldást el sem lehetett volna képzelni Germanus Gyula számára: továbbra is biztosította számára a védettséget a zsidótörvényekkel szemben; feleségével való házassága többé nem kötötte meg, szabad ember lett (ekkoriban már hat éve ismerte élete legnagyobb szerelmét, Kajári Katót); végül pedig ő lett felesége jogutódja. Semmi oka nem volt tehát arra, hogy az események illetén fordulata miatt kétségbe essen. Éppen ellenkezőleg.

Hogy pontosan mi történt 1944. július 11-én Hajnóczy Rózsával, azt alighanem örökre homály fogja fedni. Ehhez túlzottan kevés információval ren-

delkezőnk ama nap történéseivel kapcsolatban, ráadásul még ezek is bizonytalanok. Ha öngyilkos is lett, teljesen más okból, mint amit ismerünk. E sötét nap titkát Germanus és Kajári magukkal vitték a sírba. Csupán egyetlen dologban lehetünk biztosak: nem az történt, mint amit Kajári Kató 1985-ben leírt, és amiről Barsy Irma már 1945-ös naplójában – nyilvánvalóan végső soron Germanus információi alapján – megemlékezett.

Hogy van-e tényleges összefüggés Hajnóczy Rózsa tisztázatlan körülmények között bekövetkezett halála és szerzőségétől való, úgyszintén tisztázatlan háttérű megfosztása között, nem tudhatjuk. Szimbolikus összefüggés azonban a két esemény között mindenképpen van: az előbbi ugyanis az író *fizikai*, az utóbbi pedig *irodalmi* halálához vezetett. Az előbbi csúcspontján törte derékba életét; az utóbbi csúcspontján roppantotta meg posztumusz irodalmi pályáját. Talán több mint ironikus, hogy miközben Hajnóczyt a férje megfosztotta szerzőségétől, Hajnóczy életének utolsó jelentős ténykedése egy szerzői jogokkal foglalkozó társaság alapítása volt. A halál azonban közbeszólt, és éppen saját szerzői jogai estek áldozatul egy olyan döntésnek, amely a magyar szerzői jog történetében példa nélkül álló.

IRODALOMJEGYZÉK

A DEFAB hírei

A DEFAB hírei. *Új Élet*, 1945. március 28. 4e.

Agnijugé Sántinikétané

Agnijugé Sántinikétané. Hángérija dampatira szmrtilipi.

<https://www.anandapub.in/book-details/3524> [bengáli]

Agniparva – Sántinikétan

Agniparva – Sántinikétan.

<https://prayog.pustak.org/index.php/books/bookdetails/7964> [hindi]

A Szépirodalmi Könyvkiadó közlése

A Szépirodalmi Könyvkiadó közlése. *Élet és Irodalom*, 1981/50. 8d.

Baktay Ervin: Bengáli tűz

Baktay Ervin: Bengáli tűz. G. Hajnóczy Rózsa könyve Indiáról. *Tolnamegyei Ujság*, 1943. július 14. 2a–d.

Bangha, Imre: *Hungry Tiger*

Imre Bangha: *Hungry Tiger. Encounters between Hungarian & Bengali Literary Cultures*. New Delhi, 2008, Sahitya Akademi

Bangha Imre: *Jöttem a Gangesz partjairól*

Bangha Imre: *Jöttem a Gangesz partjairól. Bengáli kultúra és magyar irodalom*. Budapest, 2011, L'Harmattan Kiadó

- Bangha Imre: *Költők és koldusok között***
 Bangha Imre: *Költők és koldusok között. Indiai napló 2001–2017*. Budapest, 2019, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó
- Barabás Tamás: *Tiszavirág a sátorban***
 Barabás Tamás: Tiszavirág a sátorban. Beszélgetés szoboravatás előtt Germanus Gyula özvegyével. *Esti Hírlap*, 1986. július 19. 2a–c.
- Barsy Irma: *Eltemettünk egy asszonyt***
 Barsy Irma: Eltemettünk egy asszonyt. Dr. Germanus Gyuláné, Hajnóczy Rózsa halálára. *Pesti Hírlap*, 1944. július 16. 7d.
- Barsy Irma: *Magyar asszony Indiában***
 Barsy Irma: Magyar asszony Indiában. *Új Idők*, 1932/20. 604a–606a.
- Barsy Irma: *Pincenapló***
 Barsy Irma: *Pincenapló. Ne fordulj vissza! 1944–1945*. Barót, 2016, Tortoma Könyvkiadó
- Benedek István Gábor: *Kiegészítés Szerdahelyi István cikkéhez***
 Benedek István Gábor: Kiegészítés Szerdahelyi István cikkéhez. *Remény. Zsidó társadalmi, közéleti és kulturális folyóirat*, 2000/5. 103–104.
- Benedek István Gábor: *Szerdahelyi István és a Germanus-titok***
 Benedek István Gábor: Szerdahelyi István és a Germanus-titok. *Ezredvég. Irodalmi, művészeti és társadalomkritikai folyóirat*, 2018/1. 11–13.
- Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust***
 Randolph L. Braham: *A magyar holocaust I–II*. Budapest, 1988, Gondolat Könyvkiadó
- b. v. a: *Aprópecsenye***
 b. v. a: Aprópecsenye. *Magyarság*, 1943. szeptember 19. 15c–d.
- Chanda, Ipshita: *Fire of Bengal by Rózsa Hajnóczy***
 Ipshita Chanda: Fire of Bengal by Rózsa Hajnóczy. *South Asia Research*, 1994/3. 234–237.
- Cholnoky Jenő – Germanus Gyula: *Európa, Kisázsia, Belső- és Kelet-Ázsia***
 Cholnoky Jenő – Germanus Gyula: *Európa, Kisázsia, Belső- és Kelet-Ázsia*. Budapest, 1938, Révai Irodalmi Intézet
- Cúthné Gyóni Eszter: *Horváth Konstantin ciszterci naplói***
 Cúthné Gyóni Eszter: „Elfújta ez a nagy politikai, gazdasági meg háborús vihar a mi gyönyörű intézményünknek, Rendünknek mindenét.” Horváth Konstantin ciszterci naplói. *Egyháztörténeti Szemle*, 2021/3. 77–85.
- Dzsítésvari Száhu: „Agniparva – Sántinikétan”**
 Dzsítésvari Száhu: „Agniparva – Sántinikétan.” Ék alaksit dájarí kí csarcsa. <https://www.khabargali.com/Article/aganaiparava-saanatainaikaetana-eka-ala-kasaita-daayarai-kai-caracaa-jaitaesavarai-saahau> [hindi]
- Dutt, K. C.: *The Fire of Bengal***
 K. C. Dutt: The Fire of Bengal. Discovery of a Hungarian Classic. *Indian Literature*, 2009/6. 218–226.
- Emléktábla a jezsuitáknál bújtatott Harsányi Jánosnak**
 Emléktábla a jezsuitáknál bújtatott Harsányi Jánosnak. *Szombat*, <https://www.szombat.org/hirek-lapszemle/emlektabla-a-jezsuitaknal-bujtatott-harsanyi-janosnak>

- f. á.: Germanus Gyula cikke indiai folyóiratban**
 f. á.: Germanus Gyula cikke indiai folyóiratban. *Magyar Nemzet*, 1974. november 19. 3a–b.
- Gaur, Savita: Rózsa G. Hajnóczy's Bengáli tűz**
 Savita Gaur: Rózsa G. Hajnóczy's Bengáli tűz ['Fire of Bengal']. *Hungarian Cultural Studies*, 2019, 65–77.
- Germanus Gyula: A Bölcsesség Iskolája**
 Germanus Gyula: A Bölcsesség Iskolája. Egy magyar tudós cikke Santiniketánból. *Pesti Napló*, 1931. április 12. 41a–42c.
- Germanus Gyula: A varjú**
 Germanus Gyula: A varjú. *Színházi Élet*, 1938/18. 56–58.
- Germanus Gyula: Allah akbar!**
 Germanus Gyula: *Allah akbar!* I–II. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968
- Germanus, Giulio: Sulle orme di maometto**
 Giulio Germanus: *Sulle orme di Maometto. Vita e pensiero dei musulmani* I–II. Milano, 1938, Fratelli Treves
- Germanusné Kajári Kató: Kelet vándora**
 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora. Visszfény*. Budapest, 1985, Magvető Könyvkiadó
- Gulyás Pál (szerk.): Magyar írói álnév lexikon**
 Gulyás Pál (szerk.): *Magyar írói álnév lexikon*. Budapest, 1956, Akadémiai Kiadó
- Hadobás Sándor: Hajnóci R. József**
 Hadobás Sándor: Hajnóci R. József, a szepesi bányavidék történetírója. *Bányászattörténeti közlemények*, 2012/2. 132–141.
- Hajnóczy Rózsa, G.: Bengáli tűz**
 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története* I–II. Budapest, 1966, Szépirodalmi Könyvkiadó
- [Hajnóczy Rózsa:] Magyar levél a forrongó Indiából**
 [Hajnóczy Rózsa:] Magyar levél a forrongó Indiából. *Kassai Újság*, 1930. június 25. 6b–d.
- Havasréti József: A Kelet: karrier**
 Havasréti József: Elfogulatlan kritika I–III. A Kelet: karrier. G. Hajnóczy Rózsa: Bengáli tűz. Elfogulatlan kritika 2. *Jelenkor Online*, <https://www.jelenkor.net/tarca/125/a-kelet-karrier>
- Huszka Ágnes: Germanus Gyuláné beszél indiai regényéről**
 Huszka Ágnes: Germanus Gyuláné beszél indiai regényéről. *Színházi Magazin*, 1943/23. 15a.
- Kováts Miklós: Utazzunk a csodás Indiába a betűk szárnyán**
 Kováts Miklós: Utazzunk a csodás Indiába a betűk szárnyán. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1943. június 23. [4a–b.]
- László József: A kegyes Isten magyar szolgája**
 László József: A kegyes Isten magyar szolgája. Abdul Karim Hadzsi, vagyis Germanus Gyula kalandos élete. *Magyar Hírlap*, 2007. június 15. 18a–d.
- Lendvai Timár Edit (szerk.): Germanus Gyula**
 Lendvai Timár Edit (szerk.): *Germanus Gyula. A tudós és az ember*. Budapest, 2009, Magyar Földrajzi Múzeum

- Löwensohn Enikő: 14 kicsi filmnéger**
Löwensohn Enikő: 14 kicsi filmnéger. <https://nfi.hu> (Nemzeti Filmintézet)
- Lukács Gyula: Évforduló**
Lukács Gyula: Évforduló. *Haladás*, 1946. április 20. 9a.
- Kiss Dávid Sándor: Germanus Gyula**
Kiss Dávid Sándor: Germanus Gyula (<https://eltearabszak.hu/wp-content/uploads/2017/01/Germanus-Gyula-%C3%A9lete.pdf>)
- Kiss Iván: A zsidó Germanus Gyula**
Kiss Iván: A zsidó Germanus Gyula. *Múlt és Jövő*, 2017/3. 96–101.
- Kosztolányi Dezső: Levél Quintus Horatius Flaccus-hoz**
Kosztolányi Dezső: Levél Quintus Horatius Flaccus-hoz. Krisztus előtt 65 – Krisztus után 35. *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1935. január 6. 3–4.
- Krizsán László: Tudomány a vádlottak padján**
Krizsán László: Tudomány a vádlottak padján. Almásy László népbírói pere. *Vasi Szemle*, 2000/5. 617–635.
- Krúdy Gyula: A magyar sasfőök**
Krúdy Gyula: *A magyar sasfőök*. Budapest, [1943] Fővárosi Könyvkiadó
- Krúdy Gyula: Kossuth fia**
Krúdy Gyula: *Kossuth fia*. Budapest, 1976, Magvető Könyvkiadó
- Lakner, Klara: Eine Ungarin im Indischen Urwald**
Klara Lakner: Eine Ungarin im Indischen Urwald [Interjú Hajnóczy Rózsával és Germanus Gyulával]. *Pester Lloyd*, 1934. április 22. 12a–d.
- Madarász Imre: Bengáli rejtély, avagy az eltüntetett szerző**
Madarász Imre: Bengáli rejtély, avagy az eltüntetett szerző (polémia). Egy kis filológiai krimi. *PoLiSz*, 108. (2007. október), 86–87.
- Mann, Heinrich: Egy király ifjúsága**
Heinrich Mann: *Egy király ifjúsága*. Budapest, [1944] Fővárosi Könyvkiadó. Ford. G. Hajnóczy Rózsa
- Mester Sándor (szerk.): A toll mártírjai**
Mester Sándor (szerk.): *A toll mártírjai*. Budapest, 1947, A Magyar Ujságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja
- Nagysikerű magyar színi előadás Párkányban**
Nagysikerű magyar színi előadás Párkányban. *Prágai Magyar Hírlap*, 1938. február 16. 9a.
- Nyisztor Zoltán: Keletről – Nyugatnak**
Nyisztor Zoltán: Keletről – Nyugatnak. *Nemzeti Ujság*, 1943. október 10. 13b–c.
- Oláh András Pál: Az amerikai légierő Budapest elleni légitámadásai a II. világháború idején**
Oláh András Pál: Az amerikai légierő Budapest elleni légitámadásai a II. világháború idején. *Belvedere Meridionale*, 2019/3. 99–146.
- Pap Ágnes: G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei**
Pap Ágnes: G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei I–III. *Irodalmi Szemle*, 2012/7. 76–85., 2012/9. 28–33. és 2012/10. 57–64.
- Römpp Vegyészeti Lexikon**
Römpp Vegyészeti Lexikon I–III. Budapest, 1960, Műszaki Könyvkiadó
- Ruffy Péter: Incze Sándor és Korda Sándor színházi világlapot indít Newyorkban**

- Ruffy Péter: Incze Sándor és Korda Sándor színházi világlapot indit Newyorkban. *Brassói Lapok*, 1938. december 18. 7a–d.
- Paraizs Júlia; N. Mandl Erika: Színház a magyar sajtóban a két világháború között**
Paraizs Júlia; N. Mandl Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára.* 447–453. [Recenzió]
- Prof. Germanusz Gyula és India**
Prof. Germanusz Gyula és India-Prof Julius Germanus and India [sic!]. <https://youtu.be/j4aMoYKAjII>
- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: Napló**
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló I–II.* Budapest, 2014, Jaffa Kiadó
- Simon Róbert: Európai zarándokok Mekkában**
Simon Róbert: Európai zarándokok Mekkában. *Vallástudományi Szemle*, 2009/1. 9–26.
- Szili Leontin: Egy erkölcstelen könyv**
Szili Leontin: Egy erkölcstelen könyv. *Színházi Magazin*, 1944/12. 18–19.
- Szerdahelyi István: A Germanus-titok**
Szerdahelyi István: A Germanus-titok. Krimi Indiában és a pesti kávéház törzsszatalánál. *Remény. Zsidó társadalmi, közéleti és kulturális folyóirat*, 2000/5. 97–102.
- „Szerzői jogokat közvetítő korlátolt felelősségű társaság”**
„Szerzői jogokat közvetítő korlátolt felelősségű társaság.” Budapest. *Központi Értesítő*, 1944/18. 554a.
- Telbisz Tamás: Az ál- és az igazi hadzi**
Telbisz Tamás: Az ál- és az igazi hadzi. Vámbéry és Germanus párhuzamos életútja. *A Földgömb*, 2013/május, 16–31.
- Tóth Eszter Zsófia: Antall József útja a miniszterelnökségig**
Tóth Eszter Zsófia: „A politikában és a szerelemben nincs mindig és nincs soha.” *Antall József útja a miniszterelnökségig. (1932–1989).* Budapest, 2015, Veritas Történelemkutató Intézet – Magyar Napló
- Törvények és rendeletek**
Törvények és rendeletek. *Köztelek. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közlönye*, 1944/8. 184a–193a.
- Trócsányi Zoltán: A budapesti német könyvharácsolás**
Trócsányi Zoltán: A budapesti német könyvharácsolás. *Magyar Könyvszemle*, 1945/1–4. 1–21.
- Tusnád László: Joggyakorlat és varázslat**
Tusnád László: Joggyakorlat és varázslat. *PoLiSz*, 110. 2007/2008 december–január, 4–9.
- Udvarvölgyi Zsolt: Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről**
Udvarvölgyi Zsolt: Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről. *Valóság*, 2018/6. 55–62.
- Udvarvölgyi Zsolt: Egy különös barátság**
Udvarvölgyi Zsolt: Egy különös barátság a szolgálatok látókörében. Endrédy Vendel zirci főpap és Germanus Gyula orientalista. *Egyháztörténeti Szemle*, 2015/3. 98–102.

Udvarvölgyi Zsolt: Germanus Gyula tudományos munkásságáról

Udvarvölgyi Zsolt: Germanus Gyula tudományos munkásságáról. *Vallástudományi Szemle*, 2010/3. 167–173.

Udvarvölgyi Zsolt: Kelet igézetében

Udvarvölgyi Zsolt: *Kelet igézetében. Germanus Gyula élete és munkássága. Tanulmánykötet*. Miskolc, 2023, Miskolci Egyetem BTK ATTI (https://atti.uni-miskolc.hu/docs/Keletigezeteben_tanulmanykotet.pdf)

Udvarvölgyi Zsolt András: Epizódok az irodalmár Germanus Gyula életéből

Udvarvölgyi Zsolt András: Epizódok az irodalmár Germanus Gyula életéből. *Szellem és Tudomány*, 2023/1. 16–25.

Varga Mihály: Tudós tanár Kecskeméten

Varga Mihály: Tudós tanár Kecskeméten. Hajnóczy Iván, a Katona-kultusz ápolója. *Forrás*, 2011/11. 107–115.

Világirodalmi Lexikon

Világirodalmi Lexikon I–XIX. Budapest, 1974–1996, Akadémiai Kiadó

Zelk Zoltán: Az eltépett kézirat

Zelk Zoltán: Az eltépett kézirat. *Élet és Irodalom*, 1964/28. 2c.

HAJNÓCZY RÓZSA MŰVEI

1928

Dr. Germanus Gyuláné Hajnóczy Rózsa: Bulgáriai emlékek
Nagyasszony, 1928/3. 43–45.

1929

Dr. Germanusné Hajnóczy Rózsa: Keletindiából
Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap, 1929. június 1. 2b–d.

1932

Barsy Irma: Magyar asszony Indiában [Interjú Hajnóczy Rózsával]
Új Idők, 1932/20. 604a–606a.

1933

Germanusné Hajnóczy Róza: Bengáli asszonyok
Új Idők, 1933/3. 88a–91b.

1936

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Lócse, a fehér asszony városa
Budapest I. (Rádió), 1936. május 3. 16.30–17.00

Germanus Gyuláné dr.: Rabindranath Tagore otthonában [I.]
Budapest II. (Rádió), 1936. augusztus 31. 17.25–17.55

Dr. Germanus Gyuláné: Rabindranath Tagore otthonában [II.]
Budapest II. (Rádió), 1936. október 8. 19.20–20.00

Hajnóczy Rózsa: Lócse, a fehér asszony városa
Pestvármegyei Népművelés, 1936/10. 378–382.

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Késmárk
Budapest I. (Rádió), 1936. november 29. 16.20–16.50

1937

Hajnóczy Rózsa: Késmárk

Pestvármegyei Népművelés, 1937/1. 12–15.

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Válasz Karinthy Frigyes „Hindu apostol a kávéházban” című cikkére

Pesti Napló, 1937. november 26. 13a.

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Kassa

Budapest I. (Rádió), 1937. december 5. 16.30–17.00

1938

Germanus Gyuláné: Háztartásom Indiában

Budapest II. (Rádió), 1938. január 30. 19.15–20.00

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Emlékezés Eperjesre

Budapest I. (Rádió), 1938. március 27. 16.30–17.00

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Röpcédulák a Kisstáció uccában. Levél a szerkesztőhöz

Pesti Napló, 1938, április 24. 17b.

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Beszélgetés egy hindu leánnyal

Az Est, 1938. június 12. 14a–b.

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Lóhátról beleszeretett Magyarországra egy szép angol írónő

Az Est, 1938. július 3. 13a–b.

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Miért él a keleti ember száz évig?

Az Est, 1938. szeptember 24. 13a–b.

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Háztartásom Indiában

Tolnamegyei Ujság, 1938. december 24. 10a–11c.

Haszan Kámil asszajrafi [asz-Szajrafi]: Az áldozat

Tolnamegyei Ujság, 1938. december 30. 4b. Fordította dr. Germanusné Hajnóczy Rózsa

1939

Germanusné Hajnóczy Rózsa: Bártfa

Budapest I. (Rádió), 1939. január 1. 16.30–17.00

Germanusné Hajnóczy Rózsa: „Szép Szepesség”

Budapest I. (Rádió), 1939. október 8. 16.30–17.00

1942

Dr. Germanus Gyuláné: Barangolás a Bakonyban

Budapest I. (Rádió), 1942, április 12. 16.40–17.00

1943

Dr. Germanusné Hajnóczy Rózsa: A hindu gyermekházasságokról

Magyar Nők Lapja, 1943/6. 15a–b.

Huszka Ágnes: Germanus Gyuláné beszél indiai regényéről

Huszka Ágnes: Germanus Gyuláné beszél indiai regényéről. *Színházi Magazin*, 1943/23. 15a. [Interjú Hajnóczy Rózsával]

G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három esztendő története I–III.*

Budapest, 1943. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. 342 + 280 + 216 oldal [1. kiadás]

G. Hajnóczy Rózsa: Indiai emlék. A világ leggazdagabb fejedelme napi három pengőből megél

- Uj Magyarság*, 1943. július 21. 6b–d.
- G. Hajnóczy Rózsa: Indiai emlék. A kasztok világa
Uj Magyarság, 1943. augusztus 6. 4b–d.
- Germanusné Hajnóczy Rózsa: Hindu néphit
Budapest II. (Rádió), 1943. augusztus 14. 20.20–20.50
- G. Hajnóczy Rózsa: Indiai emlék. Barangolás a holtak birodalmában I.
Uj Magyarság, 1943. szeptember 5. 8a–c.
- G. Hajnóczy Rózsa: Indiai emlék. Barangolás a holtak birodalmában II.
Uj Magyarság, 1943. szeptember 19. 8a–d.
- G. Hajnóczy Rózsa: Indiai emlék. Hindu néphit I.
Uj Magyarság, 1943. október 1. 6a–d.
- G. Hajnóczy Rózsa: Indiai emlék. Hindu néphit II.
Uj Magyarság, 1943. november 14. 17a–d.
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három esztendő története* I–III.
Budapest, 1943. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. 342 + 280 + 216 oldal [utánnomás]
1944
- Germanusné Hajnóczy Róza: „A yogázás nálunk divatos hóbort” [Interjú]
Magyar Nők Lapja, 1944/4. 10a–b.
- G. Hajnóczy Rózsa: Emlékek. A Burma-indiai határról
Uj Magyarság, 1944. április 16. 17a–c.
- Heinrich Mann: *Egy király ifúsága*
Budapest, [1944] Fővárosi Könyvkiadó. Ford. G. Hajnóczy Rózsa. 604 oldal
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három esztendő története* I–III.
Budapest, 1943. Új Idők Irodalmi Intézet. 342 + 280 + 216 oldal [utánnomás]
1957
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története*
Budapest, 1957. Bibliotheca Könyvkiadó. 748 oldal [2. kiadás]
1964
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története* I–II.
Budapest, 1964. Szépirodalmi Könyvkiadó. 371 + 519 oldal [3. kiadás]
1966
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története* I–II.
Budapest, 1964. Szépirodalmi Könyvkiadó. 371 + 519 oldal [utánnomás]
1969
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története*
Budapest, 1969. Szépirodalmi Könyvkiadó. 788 oldal [4. kiadás]
1972
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története*
Budapest, 1972. Szépirodalmi Könyvkiadó. 788 oldal [utánnomás]
1974
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története*
Budapest, 1974. Szépirodalmi Könyvkiadó. 788 oldal [utánnomás]
1977
- G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Három év története*
Budapest, 1977. Szépirodalmi Könyvkiadó. 788 oldal [utánnomás]

1981

G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Regény*
Budapest–Bratislava, 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó – Madách Kiadó. 736 oldal
[5. kiadás]

1985

G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz. Regény*
Budapest–Bratislava, 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó – Madách Kiadó. 714 oldal
[6. kiadás]

1993

Rózsa Hajnóczy: *Fire of Bengal*
Dhaka, 1993, The University Press. Ford. Éva Wimmer és David Grant. 589 oldal
2002

G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*
Budapest, 2002. Új Palatinus Könyvesház. 703 oldal [7. kiadás]

2008

G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*
Budapest, 2008. Új Palatinus Könyvesház. 703 oldal [utánnomás]

2011

Rózsa Hajnóczy Germanus: *Agniparva – Sántinikétan. Ek Hangérijan grhavádhuki dá-
jari*

New Delhi, 2011, Rajkamal Prakashan. Ford. Kartik Chandra Dutt. 620 oldal [1. –
keménytáblás – hindi kiadás]

2012

Pap Ágnes: G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei I–III.
Irodalmi Szemle, 2012/7. 76–85., 2012/9. 28–33. és 2012/10. 57–64.

2013

Rózsa Hajnóczy Germanus: *Agniparva – Sántinikétan. Ek Hangérijan grhavádhuki dá-
jari*

New Delhi, 2013, Rajkamal Prakashan. Ford. Kartik Chandra Dutt. 620 oldal [2. –
puhatáblás – hindi kiadás]

2019

Rózsa Hajnóczy-ra dinalipi théké
Sríkumár Csattópádhjá (szerk.): *Sántinikatanér sékál*. Kolkata, 2019. Kishaloy Pra-
kashan. Ford. Gautam Bose [bengáli szemelvényes fordítás]

2020

G. Rózsa Hajnóczy: *Agnijugé Sántinikétané. Hángérija dampatira szmrtilipi*
Kolkata, 2020, Ananda Publishers / Signet Press. Ford. Vicsitrá Bhattácsárja. 692
oldal [bengáli kiadás]

2022

G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*
Budaörs, 2022. Digi-Book Magyarország Kiadó. E-könyv [8. kiadás]

JEGYZETEK

- * A címben szereplő idézet forrása Madarász Imre: Bengáli rejtély, avagy az eltüntetett szerző, 86. A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Ratkó Lujzának, Gabulya Gábornak és Madácsy Istvánnak, valamint az Arcanum Adatbázis Kft.-nek.
- ** A mottó magyarítását lásd lejjebb.
- 1 *Römpy Vegyészeti Lexikon*, I. 226a.
- 2 Természetesen egyes kiadások, melyek változatlan formában jelenítették meg a könyvet, utánnymásnak is minősíthetők.
- 3 Amiya Chakravarty (1901–1986) indiai irodalomtörténész, vallástörténész, bengáli költő, Rabindranáth Tagore és Mahátma Gandhi munkatársa. Dán feleségének, (Shrimati) Haimanti Chakravartynak (eredeti nevén Hiordis Siggaard), akit Hajnóczy alighanem az egyszerűség kedvéért Helgának nevez, sem a születési, sem a halálozási évét nem sikerült kiderítenem, de levelezésének tanúbizonysága szerint 1993-ban még élt.
- 4 Amiya Chakravartyból Atanu Ray, Haimantiból pedig Himjhuri lett.
- 5 Természetesen a hindi és bengáli kiadás is az angol fordítás alapján készült.
- 6 Indiai humanista, filozófus, irodalomkritikus, költő (1921–2008), akit éppen Sántinikétanban ért a halál.
- 7 Idézi K. C. Dutt: *The Fire of Bengal*, 222. Chakravarty a többes szám használatával valószínűleg magára és feleségére utalt.
- 8 A hölgyet nem sikerült azonosítanom.
- 9 Idézi K. C. Dutt: *The Fire of Bengal*, 222.
- 10 Valójában a „bengálitűz” (*bengal fire*) kifejezés az angolban sem létezik, hanem helyette a *flare* kifejezést használják. Ezért voltak kénytelenek az angol fordítók is a „Bengáli tűz” helyett a „Bengália tüze” (*Fire of Bengal*) címet adni a könyvnek.
- 11 Egy alapos recenzió a hindi kiadásról: Dzsítésvarí Száhu: „Agniparva – Sántinikétan.” A recenzens kiemeli, hogy a könyv India egyik legkritikusabb történelmi időszakának olyan részleteire derít fényt, amelyekre egyetlen indiai könyv sem. Egy hasonlóképpen alapos recenzió az angol kiadásról Ipshita Chanda professzorasszony tollából: *Fire of Bengal* by Rózsa Hajnóczy.
- 12 Lásd Agniparva – Sántinikétan.
- 13 Lásd Agnijugé Sántinikétané.
- 14 Huszka Ágnes: Germanus Gyuláné beszél indiai regényéről, 15a.
- 15 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 113.
- 16 Nyisztor Zoltán: Keletről – Nyugatnak. In: *Nemzeti újság*, 13c.
- 17 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 202–217.
- 18 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, II. 382–397.
- 19 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, II. 389–390.
- 20 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 154.
- 21 Kováts Miklós: Utazzunk a csodás Indiába a betűk szárnyán, 4a–b. Kováts Miklós (1891–?) kárpátaljai újságíró, fordító, irodalmár, lapszerkesztő.
- 22 Baktay Ervin: *Bengáli tűz*, 2c–d.
- 23 *Világirodalmi Lexikon* XVI. 249a–250b. („útleírás”)
- 24 Bangha Imre: *Költők és koldusok között*, 167. Ugyanez a tévedés jelenik meg a szerző másik két könyvében, a *Hungry Tiger*, valamint a *Jöttem a Gangesz partjairól* című munkákban.
- 25 Lásd például Germanus Gyula: A Bölcsesség Iskolája; továbbá [Hajnóczy Rózsa:] Magyar levél a forrongó Indiából, 6b.
- 26 Bangha Imre: *Költők és koldusok között*, 167. és 168.

- 27 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 194. 1929 januárjában dőlt el, hogy három évre Indiába mennek. Hajnóczy valószínűleg ekkor kezdett el angolul tanulni. Első „éles bevetése” az indiai hajóút volt ugyanezen év áprilisában.
- 28 Barsy Irma: Magyar asszony Indiában, 606a.
- 29 Bangha Imre: *Jöttem a Gangesz partjáról*, 145.
- 30 Hogy Banghának a Germanus házaspárral szembeni szemmel látható ellenszenvé miből táplálkozik, azt csak találgatni lehet, de minden bizonnyal komoly szerepe lehetett ebben annak is, hogy sem Germanus, sem Hajnóczy nem vált lelkes és kritikátlan hívévé sem Indiának, sem Tagorénak.
- 31 Kosztolányi Dezső: Levél Quintus Horatius Flaccus-hoz, 3a. Hajnóczy valószínűleg Kosztolányi fordításában (1935) ismerte Horatius versét.
- 32 Barsy Irma: Eltemettünk egy asszonyt, 7d.
- 33 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 80–81.
- 34 László József: A kegyes Isten magyar szolgája, 18c.
- 35 Lendvai Timár Edit (szerk.): *Germanus Gyula*, 56. (Fehérvári Géza: „Germanus Gyula – a tanár, mint nagyapa”)
- 36 Barsy Irma: *Pincenapló*, 42–43.
- 37 A Rózsánál kilenc évvel idősebb Ivánnal kapcsolatban lásd Varga Mihály: Tudós tanár Kecskeméten. Barsy szerint Hajnóczy Iván rendszeresen járt hűgához Budapestre (*Pincenapló*, 26.)
- 38 „Az én feladatam a legprózaibb, de egyben a legfontosabb, mert a pihenés fő feltétele a jó ellátás. Ezt pedig Indiában a hegyek között csak szorgos munkával lehet felkutatni.” (G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, II. 136.)
- 39 Budapest bombázásával kapcsolatban lásd Oláh András Pál rendkívül alapos tanulmányát: Az amerikai légierő Budapest elleni légitámadásai a II. világháború idején.
- 40 A nem zsidó származású háborús öngyilkosok a szovjet megszállás, illetve az annak árnyékában kialakuló bolsevik elnyomás hatására vetettek véget életüknek.
- 41 Telbisz Tamás: Az ál- és az igazi hadzi, 19.
- 42 Randolph L. Braham: *A magyar holocaust*, I. 392.
- 43 Hogy a későbbiek folyamán – már felesége halála után – pontosan hogyan alakult Germanus sorsa, azt nem lehet tudni, mert a mentesített zsidók számát a Szálasi-kormány alatt radikálisan csökkentették.
- 44 Lásd Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 9.
- 45 Lásd Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 78–94.
- 46 Lásd A DEFAB hírei: „Kovács Éva a felszabadulás után Guttauban maradt, ugyanitt maradt Kajári Kató és Klein Éva, Edit hűgával. Utóbbiak egyelőre a thorni [ma Toruń] kórházban vannak.” (DEFAB = „Deportáltak Felszabadítására Alakult Bizottság”)
- 47 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 130.
- 48 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 29.
- 49 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 14–29. („Gyökér”)
- 50 Kajári Kató első férje, Ranschburg György könyvkereskedő, antikvárius és régiségszakértő.
- 51 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 14–15. Kiemelés általam.
- 52 Udvarvölgyi Zsolt: Egy különös barátság, 22.
- 53 Udvarvölgyi Zsolt: Germanus Gyula tudományos munkásságáról, 173.
- 54 A *Bengáli tűz*höz írott bevezetésében (5–16.) le sem írta felesége nevét, és a bevezetés nagy része India ötezer éves történetének-kultúrtörténetének meglehetősen száraz, lexikonszerű áttekintése.
- 55 Ellentétben fiának elvesztésével, amelynek egy külön fejezetet szentelt. Lásd *Kelet vándora*, 69–73. („Andris”)
- 56 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 358.
- 57 Barsy Irma: *Pincenapló*, 42–43.

- 58 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 58. Figyelemreméltó a kapcsolat beteljesületlenségére adott két magyarázat (Barsy és Kajári) *tökéletes* ellentéte. Barsy értelmezése lélektani szempontokat figyelembe véve alighanem közelebb áll a valósághoz.
- 59 Barsy Irma: *Pincenapló*, 43.
- 60 Barsy Irma: *Pincenapló*, 54.
- 61 Barsy Irma: *Pincenapló*, 172. Az eredeti („az árja párja menti a nem-árját”) félreérthető. A lényeg, hogy a vegyes házasságokban az árja mentette a nem-árját.
- 62 Lásd „Szerzői jogokat közvetítő korlátolt felelősségű társaság.” A kenyér korabeli és mai árát figyelembe véve (1944-ben 0,6 pengő, 2024-ben 600 Ft) ez ma kb. 13 millió forintnak felel meg. (Lásd Törvények és rendeletek, 191b.)
- 63 Mivel a társaság irodája Rexa Dezső lakása volt, ezért valószínű, hogy míg Rexa a lakásával, Hajnóczy a pénzével szállt be a vállalkozásba. Hogy milyen példányszámban jelent meg a könyv Hajnóczy életében, nem tudni, de következtetni lehet rá abból, hogy az 1966-os kiadás 64.000, az 1972-es pedig 100.000 példányban látott napvilágot. Összevetésképpen: Germanus *Allah akbar!*-ja 1968-ban csak 24.800 példányban jelent meg.
- 64 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 80–81. Ugyanezt visszhangozzák más írások is: „Hajnóczy Rózsa elvesztése Germanust évekig tartó gyászba sodorta.” (Lendvai Timár Edit [szerk.]: *Germanus Gyula*, 21.) „Ez [felesége öngyilkossága] annyira megrázta, hogy több évre visszavetette tudományos munkáját.” (Kiss Dávid Sándor: Germanus Gyula, oldalszám nélkül.)
- 65 Udvarvölgyi Zsolt: *Kelet igézetében*, 97.
- 66 Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 79.
- 67 Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 96.
- 68 Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 95.
- 69 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 352–353.
- 70 Figyelemreméltó azonban, hogy Germanus 1974-ben még úgy utalt a *Bengáli tűzre*, mint amit feleségével *közösen* írt (lásd f. á.: Germanus Gyula cikke indiai folyóiratban, 3a.), noha ekkor már a Szerzői Jogvédő Hivatal Germanus kizárólagos műveként határozta meg a könyvet. Germanus minden bizonnyal ezzel a felesége iránti „engedménnyel” kívánta felkészíteni olvasóit arra a majdani hírre, hogy a *Bengáli tűznek* ő a *kizárólagos* szerzője.
- 71 A Szépirodalmi Könyvkiadó közlése.
- 72 Idézi Pap Ágnes: G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei, I. 77.
- 73 Hajnóczy Rózsa nem volt nemesi születésű.
- 74 Benedek István Gábor: Szerdahelyi István és a Germanus-titok, 11–12. Lásd még Benedek István Gábor: Kiegészítés Szerdahelyi István cikkéhez, 103.
- 75 Löwensohn Enikő: 14 kicsi filmnéger, oldalszám nélkül.
- 76 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 99.
- 77 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 99b.
- 78 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 100a.
- 79 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 100b.
- 80 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 103b.
- 81 Lásd Lukács Gyula: Évforduló. Továbbá lásd még Mester Sándor (szerk.): *A toll mártírjai*, 86. Itt természetesen nem Lukács Gyula már említett özvegyéről – és második feleségéről –, Wahrmann Erzsébetéről van szó, akivel 1947-ben házasodott össze, hanem első feleségéről, Berger Ibolyáról.
- 82 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 102a–102b. Szerdahelyi, megpróbálva értelmezni a történeteket a szükséges információk híján, arra a – téves – következtetésre jutott, hogy „az akkori szokásoknak megfelelően mundérba bújtatott, Zsuzsinál is sokkal fiatalabb német gyerek húz[t]ja meg a ravaszt, mert pánikba es[ett], amikor a zsidók leugráltak a vonatról”.

- 83 Benedek István Gábor: Kiegészítés Szerdahelyi István cikkéhez, 104b. Az angolszász – valójában amerikai – támadás 48 honi zsidó áldozatának emlékművén ma is ott a korabeli német felirat: „Itt nyugszik gyilkos kezeknek áldozatul esett 48 fivérünk és nővérünk a theresienstadti koncentrációs táborból.” Az új feliraton pedig ott látható Lukács feleségének és leányának neve.
- 84 A lap „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” rendelkező 1939. évi IV. törvénycikk áldozatává vált.
- 85 Ruffy Péter: Incze Sándor és Korda Sándor színházi világlapot indít Newyorkban, 7b.
- 86 Az egyik színházi előadáson egy szemtanú szerint odaszólt az egyik színikritikusnak: „Mondja kérem, nem akarja, hogy maga helyett megírjam a kritikáját?” (b. v. a: Aprópecsenye, 15c.)
- 87 „A lap alapvetően mint rentábilis bulvárjelenség áll előttünk, amely a sztárkultusz éltetése és a piaci szempontok kiszolgálása mellett kevés színházesztétikai mozzanattal bír.” (Paraizs Júlia: N. Mandl Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között*, 448.)
- 88 Zelk Zoltán: Az eltépett kézirat, 2e.
- 89 Krúdy Gyula: *Kossuth fia*, 381.
- 90 Néhány hónappal megismerkedésük után jelent meg Germanus egy novellája a lapban „A varjú” címen.
- 91 A Krúdy-kötet esetében a szerző azonban nem protestálhatott, mert már halott volt.
- 92 A szocialista érában először 1957-ben jelent meg.
- 93 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 99b.
- 94 Löwensohn Enikő: 14 kicsi filmnéger, oldalszám nélkül.
- 95 Lukács Gyuláné Wahrmann Erzsébet 1986. május 28-án hunyt el.
- 96 A könyvvel kapcsolatban lásd Szili Leontin kiváló recenzióját: Egy erkölcsstelen könyv.
- 97 Tusnády László: Joggyakorlat és varázslat, 5a.
- 98 Tusnády László: Joggyakorlat és varázslat, 8b.
- 99 Tusnády László: Joggyakorlat és varázslat, 9a („A Hajnóczy-ügy kapcsán a jog felesküdt emberei olyannyira elvarázsolódtak, hogy ezen állapotukban méltatlanok voltak hivatásukhoz.”)
- 100 Madarász Imre: Bengáli rejtély, avagy az eltüntetett szerző, 87.
- 101 Például Savita Gaur szerint a *Bengáli tűz* először 1944-ben jelent meg (valójában 1943-ban), és összesen három kiadást ért meg (valójában több mint tizet); az első kiadás két kötetben jelent meg (valójában háromban); Germanus 1972-ben jelentette be igényét a szerzősége (valójában 1973-van vagy 1974-ben); Germanus a II. világháború alatt keresztelkedett ki a zsidóüldözések hatására (valójában 1909-ben), és később vált muszlimmá (valójában 1930-ban) stb. (Savita Gaur: Rózsa G. Hajnóczy’s Bengáli tűz, elszórva.) Mindezek a pontatlanságok részint a szerző magyar nyelvi korlátaiból, részint pedig a *Bengáli tűz* általa használt angol és hindi kiadásának tévedéseiből fakadnak. Ezekről eltekintve Gaur Hajnóczy Rózsaival kapcsolatos tanulmányai hiánypótló jelentőségűek.
- 102 Savita Gaur: Rózsa G. Hajnóczy’s Bengáli tűz, 68–72. („The Dilemma Surrounding the Authorship of Bengáli Tűz”).
- 103 Savita Gaur: Rózsa G. Hajnóczy’s Bengáli tűz, 70.
- 104 Udvarvölgyi Zsolt András: Epizódok az irodalmár Germanus Gyula életéből, 25. Udvarvölgyi ezt nem konkrétan a *Bengáli tűz* szerzőségével kapcsolatban fogalmazta meg, hanem általában Germanus szépirodalmi jellegű írásaival kapcsolatban.
- 105 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 110b.
- 106 Barsy Irma: Eltemettünk egy asszonyt, 7d.
- 107 Kováts Miklós: Utazzunk a csodás Indiába a betűk szárnyán, 4a.
- 108 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 110b.
- 109 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 110a.

- 110 Trócsányi Zoltán: A budapesti német könyvharácsolás, 4. Lukács Gyula is publikálási tilalom alá esett.
- 111 Trócsányi Zoltán: A budapesti német könyvharácsolás, 7. E névsorban olyan – többnyire akkoriban még élő – zsidó származású/vallású művészek és tudósok is szerepelnek, mint Balázs Béla, Erdős Renée, Füst Milán, Gábor Andor, Jászi Oszkár, Karinthy Frigyes, Ligeti Ernő, Molnár Ferenc, Radnóti Miklós, Róheim Géza, Szerb Antal – és Vámbéry Ármin (†1913). E sorból maradt ki Germanus Gyula. A publikálási tilalom a háború után sem szűnt meg, csak éppen – gyakran vallási elkötelezettségük miatt – más szerzők kerültek publikálási tilalom alá, és nem néhány hónapra, mint a fenti szerzők, hanem évtizedekre.
- 112 Szerdahelyi István: A Germanus-titok, 98a.
- 113 Simon Róbert: Európai zarándokok Mekkában, 24–25. Láthattuk fentebb, hogy Kajári Katóval és férjével való első találkozás alkalmával is saját magáról tartott előadást nekik.
- 114 Kiss Iván: A zsidó Germanus Gyula, 101a.
- 115 Lásd Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 77.
- 116 Lásd Telbisz Tamás: Az ál- és az igazi *hadzsi*.
- 117 Lásd Lendvai Timár Edit (szerk.): *Germanus Gyula*, 58b. Továbbá lásd még Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 94.
- 118 Lendvai Timár Edit (szerk.): *Germanus Gyula*, 58b.
- 119 Lásd Emléktábla a jezsuitáknál bújtatott Harsányi Jánosnak.
- 120 Az már a sors fintora, hogy az üldözöttek bújtatói és mentői a német megszállást felváltó szovjet megszállással azonnal üldözöttekké váltak: egzisztenciálisan ellehetetlenítették, publikációs tilalommal sújtották, otthonaikból és hazájukból elűldözték, kényszermunkára hurcolták, megkínózták, börtönbe zárták és meggyilkolták őket, és pedig anélkül, hogy korábbi védenecik, akikért életüket kockáztatták, kiálltak volna a védelmükben.
- 121 Lásd Udvarvölgyi Zsolt: Egy különös barátság.
- 122 Lásd Cúthné Gyóni Eszter: Horváth Konstantin ciszterci napló, 79. Miután egyre szorult körülötte a hurok, 1950-ben Endrédy Vendelt is letartóztatták, megkínózták, hogy aztán nevéből is megfosztva a 475-D–975 számú fogvatartottként tizennégy évi fegyházbüntetésre ítélje az a rendszer, amelynek első számú vezetője, Rákosi Mátyás Germanus személyes ismerőse volt.
- 123 A jezsuita rend 1946-ig nem fogadott be zsidó származásúakat. A „kommunista jezsuita” pedig természetesen *contradictio in adiecto* – legalábbis az 1940-es években még mindenképpen az volt.
- 124 Viszont konkrétan tudunk egyvalakiról, akit maga *Hajnóczy Rózsa* mentett meg, mint ahogy az *Hajnóczy* halála után az „angol beteg”, Almásy László pere kapcsán Almásy védőügyvédje, Gross Aladár révén kiderült: „Gross ügyvéd egyike volt azoknak, kiknek családtagját Germanusné, Hajnóczy Róza [*sic!*] önfeláldozás árán mentette meg a nyilasoktól.” (Krizsán László: Tudomány a vádlottak padján, 628.)
- 125 Germanus Gyula: *Allah akbar!*, 7–8.
- 126 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 67.
- 127 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 176.
- 128 G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, II. 383.
- 129 „Gyula előadását zsúfolt hallgatóság előtt tartotta meg. Az iszlám világ mozgalmairól beszélt, s viharos sikert aratott.” (G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 360.)
- 130 A *hindu* India nem különösebben érdekelte Germanust.
- 131 Tusnády László: Joggyakorlat és varázslat, 8b.
- 132 Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 79–80.
- 133 Prof. Germanusz [*sic!*] Gyula és India, 2:07–2:22.
- 134 „A domboldalról marokszám szedtem a hortenziát, és teljesen beborítottam virággal a sírt. Sokáig álltunk a sírnál, megfogadtuk, gyakran ellátogatunk ide. S valóban, ha gyötört a honvágy, kiszaladtam a temetőbe Körösi Csoma Sándorhoz. Amíg Dardzsilingben nya-

- raltunk, sírját mindig friss hortenziával borítottam be.” (G. Hajnóczy Rózsa: *Bengáli tűz*, I. 173.)
- 135 Germanus már 1966-ban úgy említette Antall Józsefnek a *Bengáli tűz*-t, mint a saját könyvét. Lásd Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 79.
- 136 Tusnády László: *Joggyakorlat és varázslat*, 4b.
- 137 Tusnády László: *Joggyakorlat és varázslat*, 8b. Hogy körülbelül milyen összegekről volt itt szó, ahhoz elegendő csak arra gondolni, hogy az 1972-es kiadás 100.000 példányban jelent meg, és ha a jogutód csupán egyetlen forintot kapott egy példány után, az 100.000 Ft-ot jelent, ami az 1972-es havi átlagkereset (2450 Ft – KSH) *negyvenegyszerese*. Ha viszont a szokásos 6-7 százalék volt a jutaléka (a könyv eredeti ára 68 Ft volt), akkor a havi korabeli átlagkereset körülbelül *százhetvenszeresét* kapta.
- 138 Savita Gaur: Rózsa G. Hajnóczy’s *Bengáli tűz*, 70.
- 139 Lásd Simon Róbert: Európai zarándokok Mekkában, 25. („Így ugyanis nem a jogutódnak járó jogdíjat, hanem szerzői honoráriumot kapott.”)
- 140 Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 20. Lásd még: „Elképzelhető, hogy második feleségére való tekintettel döntött így Germanus, mivel így második felesége megörökölte a szerzői jogdíjat is.” (80.)
- 141 Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 80.
- 142 Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig*, 20.
- 143 Havasréti József: A Kelet: karrier, oldalszám nélkül.
- 144 Nagysikerű magyar színi előadás Párkányban.
- 145 Udvarvölgyi Zsolt: Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről, 60.
- 146 Udvarvölgyi Zsolt: *Kelet ígézetében*, 97.
- 147 Kajári Kató egy 1986-os interjújában, alighanem megfélemlítve férje végrendeletéről, Hajnóczy Rózsának tulajdonítja a *Bengáli tűz* szerzőségét: „Germanus azonban a *Bengáli tűz* íróőjének, Hajnóczy Rózsának volt akkor [1938-ban] a férje.” (Barabás Tamás: *Tiszavirág a sátorban*, 2b.)
- 148 Ez már Barsy Irma 1945. július 11-i naplóbejegyzésében megjelent (*Pincenapló*, 172–173.).
- 149 Barsy 1945-ben még nem tudott semmiféle vidéki útról; elmondása szerint Hajnóczy akkor vette be az altatókat, amikor az egyik délután a férje nem volt otthon (lásd *Pincenapló*, 173.). Ha férje féltése miatt lett volna öngyilkos, akkor férje szándéka, hogy vidéki lakást szerezzen neki, amúgy is értelmetlen lett volna. Germanus később konstruált vidéki útja egyébként is felveti a fiktív alibi gyanúját.
- 150 Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*, 80–81.
- 151 Barsy Irma: *Pincenapló*, 172. A férjjelölt Hajnóczy halálát követően meghalt a háborúban.
- 152 1938-ban jelent meg az *Allah akbar!* olasz fordítása *Sulle orme di Maometto* (Mohamed nyomában) címmel. Továbbá ugyanebben az évben jelent meg *A föld felfedezői és meghódítói* sorozat első köteteként *Európa, Kisázsia, Belső- és Kelet-Ázsia* címmel közös könyve Cholnoky Jenővel, melynek „Arábia, Szíria és Mezopotámia felfedezése és meghódítása” című részét (367–474.) írta Germanus.

SIMON LAJOS ZOLTÁN

Adamik Tamás: *Carmina Fructifera*: Versek és műfordítások

(ÜVEGHEGY KIADÓ, SZÁZHALOMBATTA, 2023.)

A *fructifer* ‘gyümölcsöző’ melléknév a klasszikus latin nyelvben ritka, először Seneca *Erkölcsei leveleiben* (98,5) fordul elő, szórványosan megvan a késő császárkor prózájában, Columellánál, Pliniusnál, de igazán elterjedtté Szent Jeromos Vulgata-fordítása nyomán az ókeresztény és a középkori latin irodalomban válik. „*Ego autem, sicut oliva fructifera in domo Dei*”, „Én azonban, mint zöldellő olajfa, olyan vagyok Isten hajlékában”, olvassuk a zsoltárban (52,10), „*dans pluvias et tempora fructifera, implens cibo et laetitia corda nostra*”, „adott nektek esőt és gyümölcsöt érlelő nyarat, ételt és a szívetekbe örömet”, mondja Barnabás és Pál apostol a pogány tömegnek Lisztrában (ApCsel 14,16, Szent István Társulat fordítása). A kötet tehát már címében is átfogja mindazon korszakokat, melyekkel Adamik Tamás filológusként foglalkozik, miként az eredeti versek között gondosan elhelyezett műfordítások is tizenkét évszázad latin költészetének panorámáját nyújtják Horatiustól Clairvaux-i Szent Bernátig.

A szerző első, 80. születésnapja alkalmából megjelent verseskötete (*Carmina Rustica*, Üveghegy Kiadó, Százhalombatta, 2018) a hetes szám köré szerveződött, hét fejezetben hetvenhét, 1956-tól 2017-ig keletkezett saját verssel és műfordítással, s ezt kerekítette ki három költőtárs verslaudációja nyolcvanra. Az új kötet – megtartva az előző szerkezetét és a versek számozását – új ciklussal bővült. A *Téli kertem virágai* 24 új verset és 15 műfordítást foglal magába, így a kötet összesen 116 költeményt tartalmaz. Hódolat ez a szerző kedves költője, C. Valerius Catullus előtt, a nagy műgonddal megkomponált *Catulli Veronensis liber* ugyanis 116 költeményből áll. A kötet záródarabja is Catullust szólítja meg: „Drága Catullusom, itt berekesztem szép szavak árját, / Nálad több verset írni nekem tilos ám.” Idézzük itt föl, hogy Adamik Tamás első jelentős munkája, a Catullus verseihez írott kiváló kommentár több mint fél évszázada, 1971-ben látott először napvilágot, s azóta több kiadást megért.

Az új ciklus versei 2018 és 2023 között keletkeztek. A műfordításokból közölt szerény válogatás is ezen időszak termése, az elmúlt évtizedben ugyanis Adamik professzor négy vastag kötetben (2014, 2017, 2020, 2022) megírta a középkori latin irodalom történetét, és a tömördek szemelvény formahű fordítását is túlnyomórészt maga végezte el. Az új ciklus tehát éppúgy egy fáradhatatlanul munkálkodó, termékeny (*fructifer*), „férfias élet” (51. o.) lenyomata, mint a korábbiak. Első olvasásra is szembetűnő, miként az *Előszóban* Deák-Sárosi László fölhívja rá a figyelmet, a versek rendkívüli formagazdasága. Megszólal a felező tizenkettes (*Imádság koronavírus idején*), a felező nyolcas (*Sárga*

levél) és annak sorrövidüléssel változata (*Szárazság*), vagy a harmadoló tizenkettes (*Ősz*), a tiszta hetes (*Isten közelsége*), az ötszótagú kissor (*Ima igaz hitért*), a szonett (*Anyám szava*), s természetesen az antik formák, így a szapphói strófa (*Vágyakozás*), a hexameter (*B. Tóth Klára születésnapjára*) vagy a disztichon (*Epigramma*).

Ki kell azonban térnünk itt a ciklusban elhelyezett szabadversek különleges szépségére. Izgalmas költői kísérlet a *Hamvasi divináció*, mely Ovidius elégius disztichonjait oldja föl szabadverssé. Először érdemes talán Ovidiust idézni Gaál László fordításában: „Mert él Maeonides, míg áll Tenedos meg az Ide, / Míg rohanó Simois tenger ölére suhan. / Ascrai dalnok is él, míg musttól duzzad a szőlő, / S görbe kaszák döntik földre a búzavetést.” (*Szerelmek* 1,15,9–12); „Míg hitvány rabszolga, kemény apa, ronda kerítő, / És míg utcai lány lenne, Menander is él.” (1,15,17–18); „Míg csak Amor nyila száll, s szerelem tüze gyúl a szivekben / Halk szavu Albiusom, zengik a verseidet” (1,15,27–28). Adamiknál a költészet halhatatlanságát jövendőliő sorok komolyságát éppen a szabadvers dísztelensége – és Ovidius sorainak az idézett versfordításnál pontosabb tolmácsolása – adja vissza: „Mert Homérosz élni fog, / ameddig Tenedosz és Ida hegye áll. / Élni fog Hésziodosz, / amíg musttól duzzad a szőlő. / Amíg ravasz szolga és bájos utcalány lesz, / Menandrosz is él. / S amíg szerelem virul / szívből dalolják a míves Tibullus / elégiáit.” Teljes egészében kellene idéznünk *A béke* című, hosszabb szabadverset, ahol a prózaian kopár mondatok szinte bibliai szózattá alakulnak: „Szeresd a békét! / Kérded, miért szeressed? / Mert boldogok a békeségesek. / És minden ember boldog akar lenni. / És boldognak lenni csak békében lehet. / De hát miért csak békében boldog az ember? / Mert a békében rend van. / És tisztaság. / És ahol rend van, ott helyén vannak a dolgok. / Ahol tisztaság van, ott kellemes élni.” Hasonlóan veretes a *Platón Timaiosza* is, melyben a jambikus lejtés a görög tragédiák monológjait idézi: „Ha apád mondja ezt neked, vagy jó anyád, / mint avult, ósdi szokást egyszer csak elhagyod. / Ha papodtól hallod ezt a templomban / igeként, melyet követned illik életed során, / a pap ebből él, gondolod magadban, / s kenyerét félti, ezért prédikálja.”

Ez a sok évtizedes műfordító gyakorlattal csiszolt, oldott versbeszéd teszi izgalmassá a kötött formájú verseket is. A alkaioszi strófában íródott *Deák-Sárosi Lászlónak* c. költemény első sora berzsenyis hangulatú („Érett koromnak gondja, reménye”), utolsó sora horatiusi reminiscencia („hörpintsd kupád”), maga a vers mégis a baráti beszélgetés meghittségével szólal meg. A szapphói strófában íródott *Vágyakozás* fölütése Catullus híres, a magyar irodalomban Kölcseyt és Adyt is megihlető szerelmes versét (51. *carmen*) idézi: „Elborul szívem, odalesz nyugalmam, / Két szemem vibrál, nem is érzi arcod. / Vágyom utánad.” A költemény további része azonban már az istennőkhöz szóló antik és a középkori Mária-himnuszok hangulatát adja: „Fönt lebegsz égben lila csillagok

közt. / Nagy hegyek trónján le-leülsz magasban. / Fényes út hívón csalogat ragyogva / Szikraesőben”.

Az ütemhangsúlyos verseket könnyed, letisztult dalszerűség jellemzi: „Én is mindig izgek-mozgok, / sóhajtozom, talpra ugrok, / itt kutatok, ott keresek, / földre nézek, égre lesek” (*Sárga levél*). Humoros kis életképet találunk a szerző 84. születésnapján (2021. augusztus 6.) keletkezett *Szárazság* című versben: „Én is csak úgy tengődöm: / tennivalóm mellőzöm. / Nézek bambán, sóhajtok, / már semmit sem óhajtok” Ám e versnek párja is van, az egy héttel később (2021. augusztus 14.) azonos mértékben íródott *Isten közelsége*, melynek strófái az előzővel felelnek: „Dolgozom is szorgosan. / Munkám végzem gondosan: / kelő nappal együtt kelek, / udvart söprök, betűt vetek”. A József Attila-allúzió (*Kertész leszek*) nem véletlen. (Ne feledjük a szerzőnek a Szent István Akadémián tartott székfoglalóját, melynek tárgyául József Attilát választotta.) A ciklus egyik vezérmotívuma a világot jobbra tevő, szakadatlan tevékenykedés, alkotás öröme. Ez az életeszemély köti össze a barátokkal is: „Hetvenéves lettél immár, / munkálkodva szorgosan” (*Kozma Lászlónak*), „Hetvenkedj hát szorgosan, / Isten óvjon gondosan” (*Köszöntő Szekeres Máriának*).

Annak tudata, hogy „hasznos a létezés”, és „így téve Istent is követed talán” (*Deák-Sárosi Lászlónak*), az alföldi tanyavilágban eszmélődő, a csillagos ég alatt juhászokdó költő mélyen gyökerező, meghatározó élménye. Hol himnikus emelkedettséggel emlékezik meg erről: „Az én anyám / dolgos két keze / munkára fogta / gyermekeit” (*Nyíri Erzsébet születésnapjára*), hol humorosan: „Te is akarsz tanulni? – / emelte rám szűrös szemét a pap. / Vagy úgy véled, hogy többet ér tunyulni?” (*Köszönet a kecskeméti piaristáknak*). Vergilius *Georgicájának* híres sora jut eszünkbe: *labor omnia vincit / improbus*; „[A]z szüntelen való munka mindeneket megh győz” (Régi iskolai fordítás). S miként a *Georgica* világában, a szüntelen munka képes a letűnt aranykori állapotokat helyreállítani. „Színekkel telehínted e sápadt, szürke világot, / És ami megromlott, kifakult már, újra teremted” (*B. Tóth Klára születésnapjára*). Szorosan kapcsolódik ide a másik fő motívum, mely a teljes életműben, a saját versekben, de a közjük bevalogatott műfordításokban is újra meg újra megjelenik: a gondosan megművelt, bőségesen termő gyümölcsös képe. Igazi remeklés a költő kertjének leírása a *Hamvas Béla: A magyar Hüperion* című versben: „Látom, hogy öt hosszú málnasor / uralja felét. / Elöl egy besztercei szilvafa örködik, / hátul pedig egy százéves körtefa. / A kert bal fele még ennél is / több örömet kínál: / elöl és oldalt ribizlibokrok / koszorúzzák, / hátul pedig aranyeső / hinti rá aranyát.”

E rendkívül változatos darabokból álló versciklus, miként a *Catulli Veronensis liber*, igen jól átgondolt kompozícióba rendeződik. Első olvasásra is föltűnik két párvers, a már említett *Diptichon* (*Szárazság, Isten közelsége*), valamint a Hamvas Béla emlékét idéző két, szintén egymás mellé helyezett szabadvers. E két párvers három költeményt fog közre, mégpedig egy időmértékeset (*B. Tóth Klárának születésnapjára*), egy szabadverset (*Platón Timaiosza*) és egy

ütemhangsúlyos darabot (*Sárga levél*). A kompozíció e magját hét vers előzi meg, és kilenc követi. Ezután jön a tizenöt műfordítás, s végül, az antik költőknél gyakori, szép pecsétként (*szphragisz*) a Catullust megszólító *Epigramma*. S miként Catullusnál, itt is meghatározó a folyamatos olvasást üdítővé tévő rendezőelv, a változatosság, a *varietas*. Folyton váltakoznak a versformák, a barátokat megszólító és az önreflexív versek, a himnikusan fenséges, a barátian közvetlen, az elmélkedő-imádságos, a humorosan emlékező, a derűs életöröm pillanatait megörökítő darabok. E versek látszólag egyszerűek – az ovidiusi „*ars latet arte sua*” elvére keresve sem találánk jobb példát –, de sokadszori újraolvasásra is frissnek, meglepőnek hatnak. Adamik Tamás gazdagon termő gyümölcsös-kertbe hív minket vendégségbe, olyan varázslatos kertbe, amely igazi fölüdülést nyújt a léleknek, s ahová újra meg újra visszatérni vágyunk. S várjuk, hogy a következő évek terméséből majd ismét kézbe vehessünk egy kötetre valót.

ZALÁN TIBOR

Hamletrock

(SHAKESPEARE NYOMÁN, ARANY JÁNOS
FORDÍTÁSÁT KI- ÉS FELHASZNÁLVA)

V. FELVONÁS 1. JELENET

Temető. Két sírásó jön ásóval, kapával.

SÍRÁSÓ1 Önként kurtított életén,
Vízben nyúvadt ki a szegény.
Jár-e neki keresztény temetés?

SÍRÁSÓ2 A halottkém megvizsgálta,
megforgatta, meggusztálta,
azt mondta, hogy jó halott.
Szentelt földet kaphat itt.

EGYÜTT Ássunk, ássunk szaporán,
nőjön a gödör!
Hamar itt a koporsó,
Rög lesz az emberi rögön.

SÍRÁSÓ1 Márpedig, hogy készakarva
vetődött a piszkos habba,
annyi bizonyos!
Jár-e neki keresztény temetés?

SÍRÁSÓ2 Az is lehet, hogy ártatlan,
nem ő ment a vízhez oda,
hanem a víz, hozzá, ide
jött.
Ergó, nem fujtotta magát
belé, csak ott hagyta fogát
benne.
Víz az oka, úgy bizony,
mert víz az úr.
Én már csak tudom.

SÍRÁSÓ1 Ez vóna a törvény?

SÍRÁSÓ2 Ez írta a halottkém,
az a rusnya, sanda lény.

SÍRÁSÓ1 S ha nem kisasszony vóna?

SÍRÁSÓ2 Akkor a vízbe se fúna!

SÍRÁSÓ1 Úgy járna, mint mások,
neki is jutna temetőárok.
Hát – nekik mindent szabad!
De ne kössük karóhoz az ebet.
Kérdezek én tőled valamit
emez helyett.

SÍRÁSÓ2 Csak azt kérdezd, tudok, amit.
SÍRÁSÓ1 Ki az, aki kőművesnél,
ácsnál, hajóépítőnél
tartósabb szállást épít?

SÍRÁSÓ2 Akasztó-csináló, mert ő
túléli a művit.

SÍRÁSÓ1 A sírásó, te marhacsont.
Ahogy temet, csakúgy bont.
Föld alatt rothad a hulla,
pedig a földet rátúrta...
Eredj, szerezz holmi piát
Jakabtul!

Sírásó2 dalolva elmegy. Dalába bekapcsolódik a másik is.

*Hajdanda, míg ifjú valék,
Tartottam szeretőt;
Kényemre, hej! kedvemre, húj!
Tölthettem az időt.*

*Émmeg, hogy épp ifjú vagyok,
Tartok két szeretőt;
Egyikkel, hej! másikkal, húj,
Így töltöm az időt.*

*Hajdanda, víg kedvem valék,
reggelig vitt a vágy.
Asszonytól, hej! A lányhoz, húj!
Nem maradt szűzen ágy!*

*Émmeg, hogy épp benne vagyok,
Nem csak a szájam jár.
Jobbról húz, hej! Balról lök, húj!
Kettőből egy: talál!*

Amíg csak élsz, mind azt hiszed,

*Az élet élvezet!
Aztán meg, hűj, egyszer kinyúlsz,
Ennyi volt életed.*

*Ássuk a sírt, látjuk a zűrt,
Könnyek s végrendelet.
Pap lóbál, hej, szenteltvíz, hűj,
A féreg már ehet.*

Refrén:

*Így vagyunk, hej, tudjuk jól, hűj, az élet körmenet,
Ássuk a sírt, mindegy, kinek, mindegy, ki kit temet –
Ma temet hej, holnap már, hűj, ő lesz az új tetem,
Porból ha jött, a porba tér, így szól a rendelet!*

Feltűnik távolabb Hamlet és Horatio

- HAMLET Nem érzi ez a bunkó, mit csinál, hogy nótázik, míg sírt ás?
HORATIO Megezdette a mindennapi megszokott dolga.
HAMLET Milyen igaz! Csakis a kevés dolgú kézzel jár együtt a finomabb érzés.
- SÍRÁSÓ1 *(dalol)*
*De a vénség lopva megragad,
keze markol, körmibe fog – jaj,
az én hajóm már elhaladt,
kutya sorsom a partra kidob.” (Eldob egy koponyát.)*
- HAMLET Annak a koponyának valamikor nyelve volt és énekelt... S hogy vágja földhöz a pimasz!... Mintha csak a Káin szármárcsontja volna, amivel az első gyilkosságot elkövette!
- SÍRÁSÓ1 *(dalol)*
*Ide hát, ide hát a szemfedőt!
A koporsót bélleni jó.
Ásó, kapa kell meg sárga föld –
az ilyenek egyéb se való. (Feldob egy másik koponyát.)*
- HAMLET Ehol egy másik! Mért ne lehetne egy ravasz ügyvéd koponyája? Hol vannak most szócsavarásai, kibúvói, tényállaldekai és birtokjogai, s megannyi cselfogása? Mért tűri, hogy egy ilyen otromba bunkó fejbe kólintsa a piszkos ásójával? Nem bizonyítja rá a „súlyos testi sértést”?
- HAMLET Ki sírja ez, hékás!
SÍRÁSÓ1 Az enyim, uram. *(dalol)*

*Ásó, kapa kell meg sárga föld –
az ilyenek egyéb se való.*

- HAMLET
SÍRÁSÓ1 Kötve hiszem, hogy a tiéd azért, mert benne állsz.
Míg fel nem kötnek, kötve nem hihetsz, uram. Enyim biz
ez, míg benne állok.
- HAMLET Ez nem áll, ha benne állsz is! Holté a sír, nem elevené. Ló-
dítani tudsz, azt látom.
- SÍRÁSÓ1 Meglátod, hogy tudok lódítani, ha az ilyen parittyakö-
veid majd visszalódítom terád, uram.
- HAMLET Miféle embernek ászod ezt?
SÍRÁSÓ1 Nem-embernek, uram.
HAMLET Néembernek hát?
SÍRÁSÓ1 Annak se.
HAMLET Kit temetnek belé?
SÍRÁSÓ1 Olyat, aki nő vót ugyan, de mán nem nő tovább, mer ha-
lott az istenadta.
- HAMLET Hogy bírja a nyelvelést a betyár! Vigyázzon az ember, mit
szalaszt ki száján, különben lefözi a szócsavarásaival. Iste-
nemre, Horatio, három éve figyelem ezt: úgy nekibátoro-
dott a mi korunk, hogy a paraszt lábujja már az udvaronc
sarkára hág a nagy sietségben. – Mióta vagy sírásó?
SÍRÁSÓ1 Az esztendő sok-sok napja közül aznap adtam rá a fejem,
amikor boldogult Hamlet királyunk legyőzte az öreg For-
tinbrast.
- HAMLET Mennyi ideje annak?
SÍRÁSÓ1 Nem tudod, uram? Akármelyik bolond megmondhassa.
Aznap vót ez, amikor az ifjabb Hamlet világra gyött – az,
aki megbolondút.
- HAMLET S hogy bolondult meg?
SÍRÁSÓ1 Igen furcsán, aszondják.
HAMLET Hogyhogy furcsán?
SÍRÁSÓ1 Valami nyavalyába eshetett.
Hamlet Hagyjuk akkor benne a nyavalyában! Meddig áll el az em-
ber a földben rothadatlanul?
- SÍRÁSÓ1 Hát, aki éltibe meg nem rohadt – mer annyi rossebb rágta
test kerül ám ide manapság, hogy némelyik a sírbatételt
alig állja -, de a többi nyóc-kilenc évig eláll. Cserzővarga
kilencig.
- HAMLET Az miért bírja tovább a többinél?
SÍRÁSÓ1 Mer annak az irhája úgy kicserződik munka közbe, hogy
soká nem ereszti által a vizet. Mánpedig a víz a legkomi-

szabb ellensége a mi kurafi testünknek holtunk után. Ihol ez a koponya! Ez huszonhárom esztendejig vót itt a földbe.

HAMLET
SÍRÁSÓI
Kurafi egy bolond fickó kobakja ez. Mit saccolsz, uram, kié?

HAMLET
SÍRÁSÓI
Nem tudom.
Franc egye a bolond agyát ennek a betyárnak – egyszer egy egész üveg rajnait öntött a fejem búbjára! Ez a koponya nem másé, Yorické, a hajdani király hajdani bolondjáié.

HAMLET
SÍRÁSÓI
Ez? *(Átveszi a koponyát.)*
Pontosan!

HAMLET
Szegegy Yorick! – Ismertem, Horatio. Csupa fáradhatatlan játék, csupa sziporkázó ötlet volt ez a fickó. A hátán lovagoltatott ezerszer is – most meg hogy irtózom tőle! A gyomrom is émelyedik belé. Itt csüngött az az ajk, amit Isten tudja, hányszor csókoltam meg! Hova lettek gúnydalaid, bukfenceid, énekeid, sziporkáid, amiktől úgy határozott mindenki az asztal körül? Kérdeznék tőled valamit, Horatio!

HORATIO
Mit, jó uram?

Hamlet
Mit gondolsz, mindenki ilyenné lesz a földben?

HORATIO
Éppilyenné.

HAMLET
Milyen alantas célokra használhatnak még bennünket, Horatio! Elképzelhető, hogy nemes maradványainkból végül tán hordódugasz lesz?

HORATIO
Ez aztán a furcsa képzelődés!

HAMLET
Nem is olyan furcsa. Csak szépen kísérvük el útján, fokról-fokra, ahogy hihetőleg vándorol. Meghalunk – eltemetnek – porrá leszünk – pora földdé – a földből agyagot nyerünk – így hát a belőlünk lett agyaggal miért ne dugaszolhatnánk be a söröshordót?

EGY HANG
Félre! A király, királyné, udvaroncok...

HAMLET
Mi történik, Horatio, miért épp most hoztál el ebbe a temetőbe, temetésnek idején.

HORATIO
Meg nem mondhattam – most meg... nem merem... nem tudom... nem én akarom...

Claudius, Gertrud, Laertes, egy pap és nemesurak jönnek, koporsót kísérve.

BÁLINT ZSOLT

Hermann Hesse feltalálása

Konzis koromban már rajongtam a Schumann-dalokért. Nemcsak zenéjük, hanem szövegük miatt is. Legkedvesebb volt közülük az *Opus 39.* számú Eichendorff versekre írott *Liederkreis*, amit megmagyarosítva Tölgyfalussy-ciklusnak hívtam. Ez a mű számomra a klasszikus zeneirodalom legnagyobb művei közé tartozik. A zeneszerző még házasságuk előtt menyasszonyának, Clara Wiecknek írta, összefűzve tizenkét költeményt, amelyek zenei anyagát átszővi a beszédes E-H-E motívum.⁽¹⁾

De az igazság az, hogy a Tölgyfalussy-versek szövege jobban elbűvölt a zenéjüknél. Azt a valóságot árasztotta, amiben már kisgyerekkorom óta benne éltem: erdők és patakok, rétek és sziklaszurdokok árnytól és fénytől kontrasztos világa, ami kortársaim számára távolinak és meseszerűnek, vagy riasztónak és idegennek, olykor még félelmetesnek is tűnt. Kutatni kezdtem Eichendorff után, és kis malíciával megállapítottam: egymagam vagyok a sziklaszurdok peremén, csak én látok bele a messi tájba. Rajtam kívül senki sincs itt. A távlatot, amit én láttam be a sziklás hegyvidék gerincéről, a nyugatos magyar irodalom talán szándékosan elkerülte, mert Goethe, Herder, Nietzsche, meg persze Heine útjain kellett járjanak. Emiatt a Tölgyfalussy-mihaszna kisregényen és néhány versen kívül, a magyar irodalom nem vett tudomást Eichendorffról.⁽²⁾ Így hát az egyik jó német lepkészkapcsolatomat kihasználva, a kiküldött lepkékért cserébe nem lepkéket, hanem Eichendorff műveinek kritikai összkiadását kértem.⁽³⁾

Ebben a tölgyfalussys időszakban kellett édesanyámat elkísérjem az Erkel-színházba. Mivel lelkes operalátogató volt, minden évadban megvette a bérletet, és barátnőjével jártak az előadásokra. Olykor a barátnő megbetegedett, ám az estét nem lehetett elmulasztani. Mivel édesanyám számára az operázás első-sorban társadalmi esemény volt, egymaga nem operázhatott. Ilyenkor felvettem az öltönyömet, nyakkendőt kötöttem és gavalléerként elkísértem. Akkor a műsoron balett volt, ami az általam még ma is a nagyon nem szeretett műfajok közé tartozik. Talán ezért nem emlékszem mi volt az elsőként eltáncolt darab, de a másodikra már nagyon: Richard Strauss *Vier letzte Lieder*-jére lejtettek a balerinák. Megjegyzem, nemcsak a balettől, de Strausstól is viszolyogtam, mert zenéjét modorosnak meg kissé harsánynak tartottam, de megvallom: addig csak nagy színpadi műveit és zenekari költeményeit ismertem. Viszont itt most a tölgyfalussys *Abendrot* egészen elbűvölt. És ugyanúgy elvarázsolt az előtte levő három ének, aminek *Frühling*, *Beim Schlafengehen*, és *September* című verseit a megszerzett partitúrából különösképpen magaménak éreztem. Viszont a költőjükről, Hermann Hesséről, addig sose hallottam.

Az „átkos” utolsó éveiben a linzi Voest-művek műszaki rajzolóként alkalmazta édesanyámat, aki rimánkodásomra megvette nekem a Shurkamp-féle ünnepi Hesse díszkiadást.⁽⁴⁾ Szerencsém volt, mert a zilálódó kommunizmusban ilyenekhez még nem, vagy csak nagyon nehezen lehetett hozzájutni. És rácsodálkoztam Hermann Hesse világára, és feltaláltam benne mindazt, amit akkor fel kellett találnjak. Megint szembesültem hát a ténnyel: újból ott vagyok azon a hegygerincen, ahol tölgyfalussys utamon egyszer már feljutottam. Olyan nagyszerű költővel találkoztam, aki a favorizált Franza Kaffka vagy Thomas Mann kortársa volt, és bár irodalmi munkássága az említetteknél sokkal jelentősebb, sokrétebb és szerteágazóbb, a magyar nyugatos és szocialista valóság Hesse fényei elől elbújt, vagy egyszerűen nem vehetett róla tudomást.

Ez a nyolcvanas évek legeleje volt. Abban az időben már Sárosi Bálint keze alatt dolgoztam. Ő ismertette meg Fodor Andrással és Lator Lászlóval, akikkel együtt volt Eötvös-kollégista.⁽⁵⁾ Verseimet a Somogyban Fodor hozta le, akiről kiderült szegről-végről földim. Fodor ajánlott be Latorhoz. Ezt követően rendszeresen jártam az Európa Könyvkiadó szerkesztőségének hatodik emeletére, vittem Latorhoz a Hesse-fordításaimat. Lator a nagy orrával és a pápaszemével a papírra meredve türelmesen javítgatta gépelményeimet, tanácsokkal látott el. Megszerettem, mert Lator ugyanolyan növényes és lepkés volt, mint én. Rémesen türelmes volt hozzám, aki nagyon dadogtam, alig tudtam elmondani a gondolataimat. Persze én is türelmes voltam, sokszor órákig ültem szerkesztőségi ajtaja előtt, bebocsátásra várva. Itt találkoztam Szabó Edével. Éppen a *Glasperlenspiel*-t fordította.⁽⁶⁾ Levelezésben álltam vele Hermann Hesse kapcsán. Mire olyan közel engedett magához, hogy meglátogathattam volna, meghalt. A nagy Hesse-szerelmem eredménye lett egy kötetnyi versfordítás, aminek kézírata valahogy elkallódott az Európánál. Akkor kicsit bántam, de ma már örülök neki, mert ha megjelenik, az életem egészen máshogy alakul. Valószínűleg nem oda jutok, ahol ma vagyok. És ez így jó.

Ragaszkodásom mind a mai napig fennmaradt Hesse iránt. Ha komoly fáradtság tör rám, előveszem a verseit és újraolvasom őket – bár sokat tudok kívülről, felüdítenek egyszerűségükkel és a még mindig nekem szóló üzeneteikkel. Valóban olyanok, mint a gyerekkori üveggyöngyöcskék, amelyek ma már kimentek a divatból, senki se játszik velük. Talán ezért sem szeretik őket. Hiszen ki olvas ma már tiszta és jól megformált, szinte gyermeki egyszerűségű verseket? Azt már nem is kérdezem: vajon ki ír még ilyeneket?⁽⁷⁾

A festőverseket Soros-ösztöndíj alatt fordítottam, a *Wanderung* karcolatokkal együtt. Egyiket-másikat még látta Lator is. De ezek nem az ő, hanem az én íróasztalom fiókjában sülyedtek el. Most, hogy rendeztetem az irataimat, napvilágra kerültek és itt vannak előttem. Csodálkozom, hogy nem változtak semmit. Igaz, én se változtam sokat. De mintha aktuálisabbak lennének most, mint fél évszázada, amikor játszogattam üveggyöngyös szavaikkal. Olvasgatva őket, azt is nyugtázom magamban: bár számos egzisztenciális kérdésre akkor más választ

adtam, régi éneket mégse nem kell megtagadjam. Ugyanúgy tudom a helyemet a világban, akárcsak tudta Hesse, és tudta Sárosi, Fodor meg Lator. Nem vágyom arra, hogy reflektorfényben világító termék felé vezető lépcsőkön lépkedjek, szmokingban és csokornyakkendőben hajlongó szellemi inasok és öntömjénes politikusok között töltsöm az időt, részt véve abban, hogy a saját magától meg-részegült világ mámorosan önmagát tapsolja. Megmaradok az erdők, a hegyek és a vizek, a lepkék és a növények barátjának. Inkább elvagyok a kertemben a palántákkal, nyáron kétszer lekaszálok a gólyaorros-peremizses-tárnicsos fűvet a ház előtt, és ősszel nagy halomba gereblyézem a tölgy- és berkenyefáim által leszórt leveleket.

JEGYZETEK

- 1 Ehe (német) = frigy, házasság. Biológusként elmerenghetek azon, hogy ez mégis milyen természetes dolog: a nászra törekvő férfi, mindent megpróbál, hogy megnyerje választottjának szívét. Akárcsak a legpompázatosabb paradicsommadár híme. Mít sem ér a legtündöklőbb tollruha, ha nem kíséri valami egészen különleges ajándék, a megépített fészekhez érkező nőtény nem csabul el.
- 2 Joseph von Eichendorff, 1826: *Aus dem Leben eines Taugenichts*. Magyarul két fordításban is megjelent. (1) *Egy naplopó életéből*. Fordította Gábor Endre, Brenner Hugo. Budapest: Táltos, 1922. (2) *Egy mihaszna életéből. Elbeszélés*. Fordította Vajda Miklós, versfordító Kormos István. Bukarest, 1968. Ez utóbbit többször is kiadták Magyarországon is. Kisebb Eichendorff versválogatás olvasható a *Lyra Mundi* sorozatban: *Novalis és a német romantika költői*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985
- 3 Joseph von Eichendorff: *Werke*. München: Winkler Verlag, 1970
- 4 Hermann Hesse: *Die Romane und großen Erzählungen*. Jubiläumsausgabe zum hundertsten Geburtstag. *Jubiläumsausgabe, Acht Bände*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1980
- 5 Sárosi Bálint (1925–2022): Kodály-tanítvány, népzenekutató, zeneszerző, zenetudós; az MTA Zenetudományi Intézet tudományos munkatársa. Fodor András (1929–1997): Fülep-tanítvány, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, esszéista. Lator László (1927 – 2023): Jékely-tanítvány, az Európa Könyvkiadó szerkesztője, műfordító, esszéista.
- 6 Szabó Ede (1925–1985): irodalomtörténész, műfordító. Hermann Hesse: *Az üvegyöngyjáték*. Fordította: Szabó Ede. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985
- 7 Lehet, valóban a versek kendőzetlen egyszerűsége az oka annak, hogy a Horváth Géza által szerkesztett nagyszerű magyar Hesse-életműsorozatban nincs verseskötet, és az Európa Könyvkiadó sem tartotta érdemesnek Hermann Hessét a nagyszerű *Lyra Mundi* válogatásában szerepeltetni.

A festő versei

HÁZAK, FÖLDEK, KERTI SÖVÉNY

Kedves házak, kedves kertsövény,
 Mezők, tavak, kígyózó utacska,
 Búzatáblák rőt dombok ölen,
 Kátrányos táviró oszlopocska,
 Ó, ti is el kell, hogy múltatok,
 Halni, hullni, mállani és tovatűnni,
 Elkaszálni, szélben elfeküdni,
 Hogy többé ne lássátok a drága szép napot?
 Akkor, fa barátom, te por leszel újra,
 Vagy zöld zsalu vagy piros zsindely a házon?
 Ó, pedig zizeg a fű, az erdő lombja zúg ma,
 Szeretetek teli kelyhe izzón varázsos!
 Kiürítem hát, hogy így betöltsetek,
 Fűvek, tavak, pálmafák, a tietek leszek!
 Miért is vagyunk egymástól elszakítva?
 Hazudtok? Örültök? Békéteknek mi a titka?
 Ez a láng csak engemet emészt?
 Édességes izzó fájdalmába vonz,
 Örületbe kerget, hogy vesszen a béke,
 Csak engem kínoz az idő, a halál, a gond?
 Bár hallgattok, ezt üzenitek:
 Él, szenvedj, költs, fess mindenkinek,
 Idd ki kelyhünk, és benned vagyunk,
 Míg leáldozik napod s napunk.

*

SZŐLŐK, TÓ, HEGYEK

Te fürdetsz, te barnítasz, tavam.
 Te érleled a mámort, szőlőhegyem,
 Következő nyaramra,
 És ti hegyek, anyai karotok visszaölel,
 Ha furcsa vágó a nagyvilágba vonz.
 És benned erdő, éjente bagoly huhog,

Szívemnek mulandóságról üzen,
Aki meghalni nem akar,
Akinek még hosszan, sokáig élni kell,
Hogy neked, ó erdőm, egy hajnalon
Ha csillog még a harmat,
Megmutassam a legszebb lányt, akit szeretek,
És akiről meséltem, drága erdőm, neked.

*

A FESTŐ GYÁRAT FEST

Te is szép vagy gyár, zöld völgy ölén,
Bár gyűlölt dolgok jelképe vagy és hazája:
Pénzhajsza, fogság és komor rabszolgaság.
Te is szép vagy! A szememet
Gyakran örvendezteti tetőid rózsaszíne
És az árboc, jelképed: a büszke kémény.
Légy üdvözölve hát, és szeretve,
Szegényes házikók kékbevesző homálya,
Ahol csak szappan, sör és gyerek szaga leng!
Zöld mezőkön és lila gabonaföldeken
Átjátszik kockaházaid vörös teteje
Vidáman, vidám, de mégis titokzatos,
Akár a kürt, az oboa vagy fuvola szava.
Mosolyogva mártom lakkos cinóberbe ecsetem,
A réteket szürkészölddel árnyalom,
Hogy a piros kémény mindennél szebben ragyogjon,
Beleállítva ebbe a bolond világba,
Roppant büszkén és szépen, de nevetségesen,
Mint az óriásgyerek napórájának mutatója.

*

PILLANTÁS ITÁLIA FELÉ

Túl a tavon, rózsaszín hegyek mögött
Itália fekszik, az ifjúság áldott vidéke,
Álmaim igazi hazája.
Őszt üzennek a rozsdabarna fák.
És most ősze fordult életem
Magányában üldögélek,

A világ kegyetlen szép szemébe nézve,
A szeretet színeit válogatom, megfestve őt,
Aki oly sokszor hazudott,
Akit szeretek, újra meg újra mégis.
Szeretet és magány,
Szeretet és szomjú vágyakozás
Szüli a művészetet.
De még életem őszén,
Kezemet fogva vezet,
És sóvárgó éneke
Varázsként csillog a hegyen és a tavon,
És a szép világon, ahogy búcsúzkodik.

*

MEGNYESETT TÖLGY

Hogy megnyesték az összes ágad!
Hogy mily idegenkedve állsz!
Hogy az ezernyi kízzatásban
Csak dac és akarat vagy, semmi más!
Az én ágaim is lenyesték,
De nem tör meg a durvaság
A szörnyű mindennapos szenvedés,
Emelt fővel élek tovább.
A világ a szépből, a jóból
Halálos gúnyt űz, de hagyom,
Önmagammal meg nem hasonlok,
Bennem béke van, nyugalom.
Új leveleim türelemmel
Hajtja a sok ezernyi ág,
S kínnal dacolva is szeretlek
Téged, megbolondult világ.

UNGÁR PÉTER

Egy Atwood-vers

Margaret Atwood Magyarországon csupán a Szolgálólány meséi írójaként ismert. A feminista disztópia, amióta többvados sorozat is lett, illeszkedhet a kultúrharcaink lövészárkaiba, de ha Atwood teljes életművét nézzük, akkor már kevésbé könnyen lehet ezt megtenni. 1961 óta ír verseket és a kötet, amelyből ez a vers is van, tíz év után az első.

A kötet egyik legfontosabb versében azt írja, hogy „ezek késői versek”, (these are late poems), amely nem meglepő a nyolcvanas évei közepén járó költőtől. És igen, a versek témái érintik az elmúlást, a halált, a betegséget, amelyeket sajnos egyre nagyobb intenzitással kell mindannyiunknak átélnünk, ahogy előre halad az életünk. A vers, amelyet olvashattak, szintén ezen a területen van, hiszen alapvetően a demenciát dolgozza fel, amelyben Atwood szeretett férje szenvedett és elhunyt. Mégis az egész kötet és talán ez a vers is abban újszerű, hogy megtagad minden nosztalgiát. A deméntálódott macskának is ez a legfőbb ismertetőjele, nem igazán tudjuk meg, milyen volt a demencia előtt, nem értesülünk arról a személyiségről, amelyet elvesztett. A vers vége pedig minden pátoszt és feloldozást eltagad, a szikár tehertételt és a nyomást jeleníti meg.

Bár a kötetről a kritika inkább a csalódás hangján szólalt meg, a minimalizmus és erős vonalvezetés, ami jellemzi, azt mutatja meg inkább, hogy egy fiatalágorientált korban is képes egy idős ember kifejezetten éles műalkotásra, és hiába nem kapta meg az elismerést, az életművének egy fontos, remélhetőleg nem utolsó darabja.

A műfordításban a következő döntéseket kellett meghozni: magázódást választottam, a melléknevek és leírásoknál a pontosságra törekedtem és nem a magyar nyelvi komfortosságra, és a végén a létező ritmus struktúráját tartottam.

Kevés szó esik a kortárs költészetünkben a demenciáról, pedig szinte mindenkit érint. Meg kell adni ezt a feldolgozási mechanizmust is, hiszen az életnek egy elkerülhetetlen, de tragikus része, a költészet pedig az ilyenekre jött létre.

MARGARET ATWOOD

Szellemmacska

A macskák is szenvednek demenciában. Tudta ezt?
Ez volt a miénkkal is. Nem a feketével, az elég okos volt,
hogy neurotikus legyen és elkerülje az állatorvost.
A másik volt az, a szűcs kis pelyhes defektes.

A járdán vonaglott általában,
a járókelők kedvéért, bajuszával simítva
a nadrágjukat, de akkor már nem, amikor
elvesztette azt, ami valaha talán az elméje lehetett. Portyázott
az éjjeli konyhában, falatozott
egy paradicsomból itt, egy érett barackból ott,
süteményből, egy körtéből, ami megkopott.

Ezt kéne nekem ennem?

Úgy látszik, nem. De mit? De hol?

Aztán jött föl a lépcsőn, moly lábakkal,
bagolyszeműen, siránkozva,
mint egy kicsi, szőrös gőzmozdony: *Árvú-Árvú!*
Olyan agyatlanul és eltörölve. *Ó, ki?*

Az előtte bezárt
hálószoba ajtót karmolta. *Engedj be, zárj magamra,
mondd el ki voltam.*

Nem jó. Nincs dorombolás. Nincs megelégedés. Ki
az ebédlőszoba sötét barlangjába,
aztán be, aztán ki, kétségbeesetten.

És aztán amikor én lépek erre az útra, bundát növesztek és üvöltetni kezdek
karmolom a rádióhullámait:
ne számítson mit állítok ki vagyok
vagy mennyire szeretlek,
fordítsd rám a kulcsot, reteszeld be az ablakot.

ALDOUS HUXLEY

Az érzékelés kapui

(RÉSZLET)

*Valamikor a hatvanas években fordítottam magyarra Aldous Huxley **The Doors of Perception** című, első ízben 1954-ben megjelent nagyesszójét az érzékelés kapuit feszegető, a vizuális észlelési képességeket hatalmasan, a pöre lét csodájának megtapasztalásáig kitágító meszkalinélményről és a tudattágító drogok hatásairól. Hogy mást ne mondjak, Hitler sem türtőztette meg magát a peyote-kaktuszból nyert meszkalin élvezetétől: elhitették vele ugyanis, hogy általa megnyílik a harmadik szeme, és belekukkanthat az emberiség emlékezetbankjába, a kozmikus tudás Akasa-kronikájába. Az **érezkelés kapui** a létezőnek tételezett szocializmus éveiben csak stencilezve, szamizdatként terjedhetett. A közelmúltban kétféle magyarázata is megjelent: egyik pongyolább és pontatlanabb, mint a másik. Elővettem a magam 1990-ben fölfrissített szövegváltozatát, mondatról mondatra végigpörgettem az ujjaim közt, és itt-ott igazítottam rajta. – M. M.*

1886-ban tette közzé Ludwig Lewin német gyógyszerkutató az első rendszerező tanulmányt arról a kaktuszféléről, amit aztán róla neveztek el. Az *Anhalonium Lewini* a tudomány korábban nem ismerte. Mexikó és Délnyugat-Amerika indiánjai és ősi vallásai azonban emberemlékezet óta jó barátjuknak tartották. Valójában jó barát nál is sokkal több volt. Az Újvilág egyik korai spanyol látogatója [az 1526-ban Mexikóba érkező Bernardino de Sahagun szerzetes] szerint „a bennszülöttek egy gyökeret esznek: peyotének hívják, és istenként tisztelik”.

Csak akkor vált nyilvánvalóvá, hogy miért tisztelték istenként, amikor olyan kiváló lélekbúvárok kezdtek kísérletezni a meszkalinnal, a peyote hatóanyagával, mint Jaensch, Havelock Ellis és Weir Mitchell. Igaz, ők egyáltalán nem mentek el a bálványozásáig, viszont teljes összhangban állították, hogy megkülönböztetett helyet érdemel a drogok között. Megfelelő módon adagolva sokkal alaposabban, mégis kevésbé mérgezően változtatja meg a tudat minőségét, mint a gyógyszerészek által ismert és használt bármelyik anyag.

Lewin és Havelock Ellis kísérletei óta folynak szórványos meszkalinkutatók. A vegyészeknek nem csupán a meszkalin alkaloidját sikerült elszigetelniük: azt is fölfedezték, hogyan lehet mesterségesen előállítani, tehát az utánpótlás többé nem a váltakozó és gyér sivatagi kaktusztermésen múlik. Elmegyógyászok meszkalint vettek be abban a reményben, hogy segítségével jobban, mintegy első kézből megérthetik betegeik értelmi folyamatait. Néhány lélekbúvárnak, bár sajnálatosan kevés alanyon és szűkös körülmények között dolgozhattak, sikerült megállapítania és jegyzékbe foglalnia a drog legjellemzőbb tulajdonságait. Ideggyógyászok és élettankutatók eredményesen vizsgálták a központi

idegrendszerre tett hatásának működés módját. Sőt tudomásunk szerint akadt egy hivatásos bölcselelő is, aki meszkalint vett be abban a reményben, hogy megvilágosodhatnak olyan ősi, megoldatlan rejtélyek, mint az elme helye a természetben, valamint az agy és a tudat közti kapcsolatok.

Itt meg is állapodtak a dolgok, míg két vagy három évvel ezelőtt [e könyv első kiadása 1954-ben jelent meg] föl nem fedeztek egy új, talán döntően fontos tényezőt. Voltaképp már jó néhány évtized óta szinte kibökte a szemünket, de történetesen senki sem vette észre, míg egy fiatal angol elmeorvos, a jelenleg Kanadában dolgozó Humphry Osmond, rá nem döbbsent a meszkalin és az adrenalin vegyi összetételében észlelhető szoros hasonlóságra. A további kutatások föltárták, hogy a lizergénsavnak, ennek az anyarozsból nyert rendkívül erős hallucinogénnek a szerkezete biokémiai rokonságban van az imént említettekkel. Ezt követte az a fölismerés, hogy az adrenokróóm, az adrenalin bomlásterméke, nagyrészt ugyanazokat a tüneteket keltheti, mint amelyeket meszkalinmámorban észlelhetünk. Az adrenokróóm azonban valószínűleg spontán módon keletkezik az emberi szervezetben. Más szóval valamennyien elő tudunk állítani egy olyan vegyszert, amelynek – tudomásunk szerint – parányi adagjai is mélyreható változásokat idéznek elő a tudatban. Némelyik ilyen változás azokhoz hasonló, amelyek a huszadik század legjellemzőbb betegségeiben, a szkizofréniában figyelhetünk meg. Az elmebaj netán vegyi zavar következménye? A vegyi zavar viszont olyan lelki zavaroktól keletkezne, melyek hatással vannak a mellékvesére? Elhamarkodott dolog volna igennel válaszolnunk. Mindössze annyit mondhatunk, hogy az első bizonyítékok ezt látszanak megerősíteni. A „kopók”: biokémikusok, elmeorvosok, lélekbulvárok módszeresen követik a nyomot.

Egy sor – szempontomból határozottan kedvező – körülmény egybeesése folytán 1953 tavaszán egyszer csak rajta találtam magamat a nyomkövetők ösvényén. Az egyik „kopó” hivatalos úton éppen Kaliforniában járt. A hetven éve folyó meszkalinkutatások ellenére is nevetségesen csekély lélektani ismeretnek volt birtokában, elhatározta hát, hogy gyarapítja az anyagot. Azonnal és készségesen kísérleti nyúltnak ajánlkoztam. Így történt, hogy egy ragyogó májusi délelőttön felhörpintettem négytized grammnyi – fél pohár vízben föloldott – meszkalint, aztán letelepedtem, és vártam, mi sülni kezd belőle.

Közösségben élünk; egymáshoz igazodva, egymásra reagálva cselekszünk; de mindig és minden körülmények között magunkra vagyunk utalva. A mártírok egymás kezét fogva mennek be az arénaiba, ám kersztre egyedül feszülnek. Az ölelkező szerelmesek kétségbeesetten próbálják elszigetelt önkívületüket egyetlen, önmaguk fölötti átlényegülésbe olvasztani: mindhiába. Lényegéből fakadóan minden megtestesült lélek arra van ítélve, hogy magányosan szenvedjen és örüljön. Az érzetek, az érzelmek, az intuíciónok, a képzelet: mindezek egyéniek, és – hacsak nem jelképek segítségével, mintegy másodkézből – közzölhetetlenek. Fölvilágosításokat ugyan szerezhethetünk az emberi tapasztalatok-

ról, de sosem magukat a tapasztalatokat. A családtól a nemzetig – valamennyi embercsoport szigetmindenségek társulása.

Legtöbb szigetmindenség hasonlít is egymáshoz annyira, hogy lehetővé tegye a kikövetkeztetett megértést, sőt a kölcsönös empátiát vagy 'beleérzést' is. Ily módon – visszaemlékezve saját gyászainkra és megaláztatásainkra – hasonló körülmények között részvétel érezhetünk mások iránt, és (persze mindig csak kissé „pickwicki”, azaz nem szó szerinti értelemben) a helyükbe tudjuk képzelni magunkat. Némelykor azonban az egyedi világok közti gondolatközlés tökéletlen, sőt lehetetlen. A lélek azzal a hellyel azonos, amelyet elfoglal; azok a helyek, ahol az örült és a rendkívüli tehetség lakozik, olyannyira különböznek a köznapi férfiak és nők elfoglalta helyektől, hogy nagyon csekély, vagy egyáltalán nincs is közös emlékezetalap, amelyből megértés vagy felebaráti érzelm fakadhatna. Szavak elhangozhatnak ugyan, de nem világítanak meg. A szimbólumok jelölté dolgok és események egymást kölcsönösen kizáró élményvilágokhoz tartoznak.

Roppantul üdvös tehetség, ha önmagunkat olyannak tudjuk látni, amilyenek mások látnak bennünket. Alig valamivel csekélyebb fontosságú az a képesség, hogy olyannak lássuk a többieket, amilyenek ők látják önmagukat. De mit tehetünk, ha ezeket a többieket egészen más bordában szőtték, és gyökeresen idegen mindenségek lakói? Az épelméjű például hogyan tudhatja meg, valójában milyen érzés örülni lenni? Vagy mivel nem születhetünk újjá látnokként, médiumként vagy muzsikus lángésként, hogyan kereshetnénk föl valaha is azokat a világokat, amelyekben Blake, Swedenborg vagy Johann Sebastian Bach ott-honosan mozogtak? És aki az ektomorfizmus és a cerebrotónia szélső határán áll, hogyan is képzelhetné magát az endomorfizmus és a viszcerotónia szélső határán levőnek a helyzetébe, vagy pedig – néhány behatárolt területet kivéve – hogyan tudna osztozni olyasvalakinek az érzéseiben, aki a mezomorfizmus és a szomatotónia* határán áll? Megrögzött behaviorista szemében – fölteszem legalábbis – ezek értelmetlen kérdések. De azok szemében, akik elméletileg is hitelt adnak annak, amit a gyakorlatban igaznak ismertek meg – jelesül, hogy van, amit az élményvilág szempontjából belsőnek, és van, amit külsőnek mondhatunk –, nos, az ő szemükben valóságok a fölvetett kérdések, és már csak azért is súlyosak, mert részint teljesen megoldhatatlanok, részint pedig csak különleges körülmények között oldhatóak meg, nem mindenkinek elérhető módszerekkel. Vagyis gyakorlatilag bizonyos, hogy sohasem fogom megtudni: milyen érzés Sir John Falstaffnak vagy Joe Louisnak lenni. Másrészt viszont mindig is lehetségesnek tartottam, hogy például hipnózissal vagy önhipnózissal, módszeres meditáció révén, netán a megfelelő narkotikum segítségével úgy meg tudnám változtatni tudatom köznapi működését, hogy belülről ismerhetném meg, miről is beszélt valójában a látnok, a médium, sőt a misztikus.

* William Sheldon által fölállított, pontosságban és alkalmazhatóságban Kretschmerét és Jungét meghaladó tipológia az emberek osztályozására testi (idegrendszer, izomzat, érzékszervek) és lelki (agyközpontú, izomközpontú, hasközpontú) jellegzetességeik alapján.

A meszkalinélményről korábban olvasottak alapján meg voltam győződve róla, hogy a drog segítségével beléphetek majd – legalább néhány órára – abba a belső világba, amit William Blake és A. E. (vagyis George Russell) leírtak. De nem az történt, amire számítottam. Arra számítottam, hogy csukott szemmel fogok majd feküdni, és figyelem látomásaimat sokszínű geometriai alakzatokról, drágakövekkel borított, mesebelien pompás, élő architektúrákról; hősi alakok tarkította tájakról, szüntelenül a végső kinyilatkoztatás szélén remegő szimbolikus drámákról. Ámde kiderült, hogy nem vettem számításba agyberendezkedésem sajátosságait, vérmérsékletem, neveltetésem és szokásaim tényezőit.

Gyöngé a képi fantáziám, és amennyire vissza tudok emlékezni, mindig is gyöngé volt. A szavak nem hívnak elő képeket az agyamban, még a költők jelentésektől terhes szavai sem. Az elalvás küszöbén nem köszöntenek félálomszerű látomások. Ha valamit földézek, az emlék nem élénken látott eseményként vagy tárgyként jelenik meg előttem. Nem kis erőlködés árán föl tudom idézni nem túlságosan élénk képét annak, ami tegnap délután történt, vagy hogy milyen volt a Lungarno, mielőtt fölrobbantották a hidakat, vagy a Bayswater Road, mikor még csak kis zöld omnibuszok jártak rajta: elaggott lovak húzták őket óránként három és fél mérföldes sebességgel. De az ilyen képek meglehetősen lazák, és egyáltalán nincs önálló életük. Ugyanúgy viszonyulnak a valós, észlelt tárgyakhoz, mint Homérosz szellemei azokhoz a hús-vér férfiakhoz, akik meglátogatták őket az árnyak világában. Elmém képei csak akkor kelnek önálló életre, ha magas láz gyötör. Akinek gazdag a képi fantáziája, belső világomat furcsán szürkének, korlátozottnak és érdektelennek tarthatja. Ez volt az a világ – ha szegényes is, de az enyém –, amelynek teljes átalakulására, sarkaiból való kifordulására számítottam.

A változás, ami ezt a világot csakugyan érte, semmiképp sem volt forradalmi. Félórával a drog bevétele után aranyló fények lassú táncára lettem figyelmes. Kisvártatva pazar vörös felszíneket észleltem, amint fénylő energiakötegekből duzzadnak ki és terjednek szét: a kötegek állandóan változó, mintába rendeződő élettől lüktettek. Később ha lecsuktam a szemem, szürke szerkezetek tömkelegét láttam; középütt halványkék gömbök merültek föl belőle, sorban szilárd alakot öltöttek, majd hangtalanul a magasba siklottak, és eltűntek látóteremből. Egyetlenegyszer sem észleltem azonban emberi vagy állati arcokat, netán alakokat. Nem láttam tájakat, szédítő tereket, épületek bűvös növekedését és metamorfózisát; semmi olyat, ami csak halványan is drámára vagy holmi példázatra emlékeztetett. A másik világ, melybe a meszkalin révén bebocsátást nyertem, nem a látomások világa volt: rajtam kívül létezett, és nyitott szemmel tájékozódhattam benne. Az objektív tények birodalmában következett be az igazán nagy változás. Ehhez képest alig számított, mi történt szubjektív világommal.

Tizenegyszer vettem be a pirulát. Másfél órával később dolgozósobámban ültem, és elmélyülten figyeltem egy kis üvegvázát. Csupán három szál virág volt benne: egy teljesen kinyílt, halványrózsaszínű Portugália Királynője-rózsa, a szirmok tövével fölforrósuló, lángoló bíborárnyalattal; egy hatalmas kármin-

vörös és krémszínű szegfű; meg – törött szárának végén halványbíboran – egy nőszirmoszál: rikító, címerszerű virággal. Esetlegességében és ideiglenességében a kis csokor fittyet hányt a hagyományos jó ízlés minden szabályának. Már aznap reggelinél is meghökkentett a csokor színeinek élénk disszonanciája. De most nem ez volt a lényeg. Most nem holmi szokatlan virágelrendezés tárult a szemem elé. Azt láttam, amit Ádám láthatott megteremtésének reggelén – a póre lét pillanatról pillanatra föltáruuló csodáját.

– Kellemes, amit látsz? – kérdezte egy hang. (A kísérletnek ebben a szakaszában minden beszélgetést diktafon rögzített, így aztán fölfrissíthetem az akkor elhangzottakra vonatkozó emlékeimet.)

– Nem kellemes, és nem kellemetlen – válaszoltam. – Egyszerűen csak van.

Istigkeit – nem ez volt Eckhart mester kedvenc szava? „Vanság”. A platóni filozófiából ismerős Lét – leszámítva, hogy Platón mintha elkövette volna azt a rettentően fonák baklövést, hogy elválasztotta a Létet a létesüléstől, és azonosította az Idea elvont fogalmával. Szegény fickó, sosem láthatott virágcsokrot a saját belső fényétől ragyogni, és szinte beleremegni abba a jelentőségbe, amivel telítve van; sosem észlelhette, hogy amit rózsza, nőszirm és szegfű oly áthatóan jelentenek, az nem több és nem kevesebb, mint a voltaképpeni lényegük: olyan múlandóság, amely egyúttal öröklét, olyan szüntelen enyészés, ami egyszersmind tiszta Lét; csokornyai jelentéktelen és egyedi esetlegesség, amelyben – valami kimondhatatlan és mégis magától értetődő paradoxon révén – minden létezés isteni forrása vált láthatóvá.

Tekintetemet továbbra sem vettem le a virágokról. Élő fényükben – úgy rémlett – a lélegzés minőségi megfelelőjét szemlélhetem: ám olyan lélegzését, amelyben nincsenek visszatérések a kezdőponthoz, nincsenek ismétlődő emelkedések és süllyedések, hanem csak meg-megújuló áradás van szépségtől még nagyobb szépségig, mélytől még mélyebb értelemig. Ilyen szavak jutottak eszembe: „kegyelem”, „megdicsőülés”, és persze – többek között – ezt is jelképezték. Tekintetem a rózsától a szegfűig vándorolt, majd a szegfű tollszerű fehérizzásától a nőszirmos sima indázatának érzékeny ametisztjéhez. Boldogító Látomás, *Sat Chit Ananda*, Létezés-Tudatosság-Üdvösség: első ízben értettem meg, nem a szavak szintjén, nem kezdetleges célzásokból vagy sejtésszerűen, hanem pontosan és tökéletesen, mire is utalnak ezek a páratlan szavak. Aztán eszembe jutott egy bekezdés Suzuki egyik tanulmányából. „Micsoda a Buddha Dharma-tese?” („A Buddha Dharma-tese” – ez másfajta kifejezése Szellemnek, Mibenlétnek, Ürességnek, Istenségnek.) A kérdést egy komoly és tanácstalan újonc teszi föl egy Zen-kolostorban. És mintha csak valamelyik Marx-fivér volna, a Mester foghegyről odaveti: – A sövény a kert aljában. – És aki ráeszmél erre az igazságra – tudakolja a kételyek gyötörte újonc –, az, ha szabad kérdeznem, kicsoda? – Grocho vállon üti pálcájával az újoncot, és így válaszol: – Aranyszörű oroszlán.

Amikor először olvastam, csupán homályos értelmű halandzsának tartottam. Most viszont világozóvá vált, mint a nap, nyilvánvalóvá, mint Euklidész. Hát

persze, hogy a sövény a kert aljában azonos a Buddha Dharma-testével! Ugyanakkor, és nem kevésbé nyilvánvalóan, ezek a virágok is azok, és bármi, amire történetesen ránézek – vagy inkább a szorító ölelésemből egy pillanatra kiszabadult áldott nem-én rá talál nézni. Például a dolgozószobám falai mentén sorakozó könyvekre. Akárcsak a virágok, a könyveim is – mihelyt rájuk néztem – ragyogóbb színekkel, mélyebb jelentőségtől izzottak. Vörös könyvek, akár a rubin; smaragd könyvek; fehér jade-kötésű könyvek; agát, akvamarin, sárga topáz könyvek; lapis lazuli könyvek, oly élénk színűek, oly bensőségesen jelentősek, hogy úgy sejtett, tüstént elhagyják a polcot, hogy még hevesebben a figyelmembe tolakodjanak.

– Mi a helyzet a térbeli viszonyokkal? – kérdezte a kísérlet vezetője, miközben a könyveket bámultam.

A válasz fejtörést okozott. Igaz, a távlat elég különösnek tetszett, mintha a szoba falai többé nem derékszögben találkoztak volna. De nem ez volt igazán fontos. Igazán fontos az volt, hogy a térbeli viszonylatok immár nem sokat számítottak, és hogy elmém nem-térbeli fogalmakban érzékelt a világot. Köznap körülmények között a szemet efféle kérdések izgatják: *Hol? Meddig? Mihez képest hogyan elhelyezkedve?* Meszkalinhatás alatt más jellegűek azok a burkolt kérdések, amelyekre a szem válaszol. Hely és távolság többé nemigen számít. Az elme a létezés hevésségében, a jelentőség mélységében, mintába rendeződött viszonylatokban érzékel. Láttam a könyveket, de egyáltalán nem foglalkoztatott a térben elfoglalt helyük. Az tűnt föl, az foglalkoztatta elmémet, hogy mindegyikük élő fénytől parázslik, és némelyiknek a dicsősége nyilvánvalóbb, mint a többieké. Ebből a szempontból érdektelen volt a térbeli helyzet és a három dimenzió. Persze a tér fogalma azért nem törlődött el. Mikor fölkeltem és járkálni kezdtem, könnyen ment, a tárgyak hollétét nem tévesztettem el. A tér most is jelen volt, de elveszítette fölényét. Az elmét elsősorban nem a méretek és az elhelyezkedés érdekelte, hanem a lét és a jelentés.

És a tér iránti közönnyel együtt járt az idő iránti még nagyobb közöny.

– Rengeteg van belőle – válaszoltam egyre, ha a kísérlet vezetője az idővel kapcsolatos észleleteimet firtatta.

Rengeteg, de hogy pontosan mennyi, igazán mellékes volt. Természetesen megnézhettem volna az órát; arról azonban tudtam, hogy egy másik mindenségben van. Amit idáig átéltem, az valamiféle meghatározatlan időtartam, vagy pedig olyan örökös jelenlét volt, melyet folyamatosan változó apokalipszis hozott létre.

A kísérlet vezetője a könyvekről a bútorokra irányította figyelmemet. Egy kis gépiróasztal állt a szoba közepén. Az én szemszögemből nézve az asztalkán túl fonott szék állt, mögötte meg egy íróasztal. A három bútor bonyolult mintába rendeződött, vízszintesekből, függőlegesekből és átlókból; ez a minta már csak azért is érdekes volt, mert értelme nem-térbeli viszonyokban fejeződött ki. Asztalka, szék, íróasztal olyan műalkotásban egyesült, mintha Braque vagy

Juan Gris alkotta volna: fölismerhetően az objektív világhoz kapcsolódó csendélet, ám mélység nélkül ábrázolva, bármiféle fotografikus realizmusra való törekvés nélkül. Néztem szobám bútorait: nem hasznosságuk és célszerűségük számba vevőjeként, akinek székeken kell ülnie, íróasztaloknál írnia, és nem is operatőrként vagy tudományos tényrögzítőként, hanem esztétaként, akit csupán a formák érdekelnek, valamint viszonyaik a látómezőn vagy a kép terén belül. De ahogy szemlélődtem, ez a merőben esztétikai, sőt kubista látásmód olyasvalaminek adta át helyét, amit csak így nevezhetek meg: a valóság szentségi látomása. Visszakerültem oda, ahol a virágok nézése közben voltam – vissza abba a világba, ahol minden belső fénytől ragyogott, és jelentőségében végtelenné tágult. Például ott, annak a székeknek a lábai – milyen csodálatos a csöveségük, milyen természetfölötti a fényes simaságuk! Néhány percet – vagy talán néhány évszázadot? – töltöttem el így, és nemcsak meredten bámultam a bambuszlábakra, hanem valójában bambuszlábak voltam: vagy inkább bennük volt az én létem; vagy hogy még pontosabb legyek (mert ezúttal az 'én' kimaradt a dologból, sőt valamiképpen 'ők', 'azok' is kimaradtak): az én nem-én-létem benne volt a szék nem-szék-létében.

Tapasztalataimra visszagondolva egyet kell értenem C. D. Broaddal, a jeles cambridge-i bölcselelővel: „nem ártana megvizsgálnunk – sokkal komolyabban, mint ez idáig kaphatók voltunk rá – azt az elméletet, melyet Bergson vetett föl az emlékezettel és az érzéki észleléssel kapcsolatban. Abból indult ki, hogy az agy, az idegrendszer és az érzékszervek szerepe főként kirekesztő, nem pedig alkotó. Bárki bármely pillanatban alkalmas rá, hogy emlékezetébe idézze mindazt, ami valaha is történt vele, s hogy észlelje, ami szerte a világegyetemben történik. Az agynak és az idegrendszernek az a rendeltetése, hogy megvédjen minket e nagyrészt haszontalan és lényegtelen ismeretek tömegének áradatától és zavaró hatásától, mégpedig oly módon, hogy legnagyobb részét kizárja annak, amit egyébként bármely pillanatban észlelnénk vagy emlékezetünkbe idéznénk, és csupán azt a nagyon csekély és különlegesen kiválasztott részt hagyja meg, ami gyakorlati haszonnal kecsegtet bennünket.” Az elmélet értelmében mindnyájan lehetséges Világagy vagyunk. Az élővilág tagjaiként azonban az a legfőbb dolgunk, hogy mindenáron fennmaradjunk. Az életben maradás sikere érdekében a Világagyat át kell tölcsezni az agy és az idegrendszer tompító szelepén. A túloldalra csupán annak a tudatnak gyér szivárgása jut át, amely segít életben maradnunk e sajátságos bolygó felszínén. A letompított tudat tartalmainak megfogalmazására és kifejezésére találta és dolgozta ki az ember – részleteikben végtelenül gondosan – azokat a jelképrendszereket és a bennük rejlő filozófiákat, melyeket nyelveknek hívunk. Minden ember egyszerre haszonélvezője és kárvallottja is annak a nyelvi hagyománynak, amelybe beleszületett – haszonélvezője, mert a nyelv révén hozzáférhet a mások élményeiről és tapasztalatairól egybegyűlt följegyzésekhez; kárvallottja, mert megerősíti benne azt a hitet, hogy a letompított tudat az egyedüli tudat, és mert megbabonázza valóságér-

zékét, következésképp nagyon is hajlamos fogalmait adatoknak, szavait való-
ságos dolgoknak hinni. Amit a vallás nyelvén 'evilágnak' hívunk, az voltaképp
a letompított tudat világa, ahogy a nyelvben kifejeződik, más szóval ahogy
a nyelv mintegy megkövesíti. A különféle 'másvilágok', amelyekkel emberi lé-
nyek rendszertelenül kapcsolatba kerülnek: megannyi elem a Világapához tar-
tozó tudat teljességében. Legtöbbünk az esetek legnagyobb részében csak azt
tudja, ami áthatol a tompító szelepen, és amit a helyi nyelvhasználat eredetien
valóságosként szentesít. Némelyek azonban mintha valami kerülő vezetékkel
születnének, amely kijátssza a tompító szelepet. Megint mások időleges kerü-
lőutakra tehetnek szert akár spontán módon, akár tudatosan üzött „szellemi
gyakorlatok” eredményeképpen, esetleg hipnózis vagy kábítószeres segítségével.
Ezek az állandó vagy ideiglenes kerülőutakon áramlik be – igazából nem is
mindannak az érzékelése, „ami szerte a világegyetemben történik” (hiszen a ke-
rülőút nem hatástalanítja a tompító szelepet, s az továbbra is kizárja a Világapay
teljes tartalmát), hanem olyasvalami, ami több és mindenekelőtt más, mint
az a gondosan kiválogatott haszonelvű anyag, amelyet leszűkített egyéni elménk
a valóság tökéletes vagy legalábbis kielégítő másának tart.

Molnár Miklós fordítása

MOLNÁR MIKLÓS

Megcsördítem a gadamert

*„Mielőtt a tárgyra térnék, szeretném megjegyezni, hogy
a nyelvnek megvannak a maga határai.”*

Hans-Georg Gadamer

Okosan ültem Fortuna szekerén: egy verőfényes őszi napon a coralville-i víztá-
rozó partjára csöppentem, Ajita, egy gyönyörű, bár a guszthusomnál kissé dun-
dibb indiai filológusnő társaságában.

Végighallgattam keserű kifakadását pasatermészetű férjéről meg az indiai
kasztrendszerrel, aztán az ő megejtően készséges közreműködésével elkezdtem
kihántani a teste köré csavart, színpompás redőkbe szedett, legalább öt méter
hosszú kelméből. Atyámfiak, ha jót akartok, és részesülni szeretnétek a női test
kihántásának egzotikus gyönyörűségében, kérlekjétek meg kedveseteket, hogy
burkolózzon szőnyegbe, sötétítő függönybe vagy ágyterítőbe!

Ajita mahagóniszínű ajkán egyszer csak ilyen szavak fakadtak: – Gadamer
szerint...

Terítettét! Riadtan pillogtam szanaszét: ki az a *gadamer*, aki a lehető leg-
alkalmatlanabb pillanatban mer itten pofázni? Netán valami indiai istenség,

a víztározók partján való szerelmeskedés istene, s Ajita azért idézte meg szellemét, hogy neki ajánlja föl áldozatul, ami kettőnk közt történni készül?

–... a filozófia az ember kitüntető, eseményszerűen megütköztető tapasztalata, amiben, bármit állít is a modernség, nincs előrelépés, csak részesülés – fejezte be izzó szénszemű társnóm a citátumot.

Ajita az Iowai Egyetemen, ahol jómagam rezidens íróként ödögtem, a tudni nem érdemes dolgok tudományát szedegette magába. („A világ minden nyelvében van legalább három magánhangzó.” „Nem nyalhatjuk meg saját könyökünket.” „A tudomány mai állása szerint szerdánként van legrosszabb kedvünk.” „A heringek fingással kommunikálnak.”)

– Ki az a *gadamer*? – kérdeztem Ajita köldökétől, mert vetköztetése közben a duzzadó testdomborzat *háj*-wayének e lélegzetelállító helyrajzi pontjánál időztem éppen.

– Gadamer, az egy filozófus – felelte Ajita gyöngéden, de egy csipetnyit kikotatón, s közben, mintegy nyomatékkul, megcsörrent a karkötője.

– Olyan, mint a Lacan meg a Deleuze, vagy mint a Foucault meg a Derrida?

– Inkább mint Husserl vagy Heidegger, merthogy német, Hans-Georg Gadamer a teljes neve.

– Innye! – mondtam elkeskenyedve. Itt a világvége, ha már ebben a tündöklő indiai hercegnőben is elfojtja az érzékiséget az idézetekkel kitömött kultúrkrétén.

Meg is ette a fene az egészet!

Ajita visszatekergőzött szárijába, eligazgatta a haját, ellenőrizte, hogy nem törlődött-e le homlokáról a férjes asszonyok rőt szantálfestékekkel odapingált, parányi puncihoz hasonlatos jele, majd – mintha mi sem történt volna – megkérdezte: tudom-e, hogy az Egyesült Államokban indián rezervátumok területe van telepítve a legtöbb nukleáris hulladéklerakó. Futólag utalt a Gödel-tételre: – axiomatikusan megfogalmazott zárt logikai rendszerekben mindig megfogalmazható olyan állítás, amit nem lehet sem bizonyítani, sem cáfolni –, aztán hipp-hopp, Gandhit idézte, aki tejtestvéreinek nevezte a muszlimokat, majd orromra kötötte, hogy az ártó démonok, a sötétség szellemei ihlette rockzene zajsivatagában nemzedékek süketültek meg és hülyültek el.

Egy mongol kán leereszkedő nyájasságával hallgattam a kábító szózuhatagot. – Én olyan mesésen gazdag nációból származom, amelynek több mint kétszáz-ezer népdala ismeretes – nyilatkoztattam ki. Ajita elhallgatott, és egy iciripiciri hangrögzítő szerkentyűt kapott elő a szárija csücskéből, hogy a bölcsészdoktori disszertációjára készülődvén – kirándulásunknak voltaképp ez volt az ürügye – kivallasson: milyen szóképekben dekonstruálódott bennem az anyamelltől való elválasztás keltette megrázkódtatás.

Mielőtt elköszöntünk egymástól, a csuklójára piros szalagot kötöttem, és csókot leheltem a homlokára, a szantálfestékekkel fölfestett parányi punci kellős közepébe, erősen remélve, hogy ettől kinyílik a harmadik szeme, ráocsúdik igazi hivatására, és hátat fordít a filológia agyrémeinek.

Azóta ha meghallom azt a szót, hogy gadamer, megáll bennem az ütő, és egyből lekonyulok. Mindenhonnét, ahol gadamereznek, olajra lépek haladéktalanul. Nincsenek ínyemre a papír fehérsége és a képernyő üressége ellen nagyképű rizsázással hadat viselő gadamerezők. Viszolygok a bölcsészkarok végbeléből kisajtott szellemi portékától, attól a füstötlen kolbásztól, amely tele van néhány szentté avatott divatfilozófus nyers eszmevagdalékával, lábjegyzettel, utalással, keresztutalással: Foucault-pörccel, Lacan-körömmel, Derrida-morzsalékkal, Deleuze-köpettel. Ha jól emlékszem, a Kádár-kolbász – a gumibot – is az akkortájt kötelező posztmodern elmészek idézeteivel volt kitömve; Marx, Engels meg Lenin volt a gadamer. Az akkori gadamerekről apósom, egy majsai kovácsmester jut eszembe, akiből nem hiányzott némi történetbölcseleti jártasság sem, hiszen lehúzott egy jó ötöst a gulágon; ér annyit, mint öt bölcsészdoktorátus. A gumibotot így emlegette: – No, erre a tovarisok előkapták a *markszisztát*...

Holmi jöttment okostojásnak, aki a gadamerezés gyalázatosságával fertelmeskedik, semmi esélye, hogy agyszüleményeire időt szenteljek: nem cumizom meg a gagyi rizsáját. Akkor már inkább, persze csak ha nagyon muszáj, ha minden kötél szakad, jöjjön maga Hans-Georg Gadamer, mert ő legalább nem *idézi* se lábjegyzetben, se egyéb módon önmagát, hiszen ő a GADAMER személyesen, az igazi, a hamisítatlan, a nem-csalás-nem-ámitás, a non plusz ultra, tetőtől talpig és alfától ómegáig, ő Gadamer Trebitsch, és ez mindenképp becsületére válik.

Hogy kibökjem végre, mi bajom a citatológia szemfényvesztőivel, akik nyakra-főre előkapdossák a filológiai gadamert: olyan sokszoros közvetítettség és kényszeres agyonlegitimáltság terheli a mondókájukat, hogy – akármilyen lármásan csattogatják is a bolti fogsorukat – képtelenek meggyőzni róla, hogy *tudják*, aminek a tudását színlelik, vagy hogy egyáltalán *tudnak* bármiről bármit. Dörzsölt, körmönfont fecsejjel leplezik a bölcsesség, a megtapasztalt belső tudás hiányát.

Nem mintha jómagam – egy rossz lelkiismeretű, posztmodern alibi-kultúra statisztája, pojáca a világcirkususz kárpát-medencei porondján – nem szakasztott ugyanezt művelném: körmönfontan fecsegek, dörzsölten zsonglörködöm a gadameremmel.

Mert nemcsak a léggömbhámozó citatológusoknak, hanem minden embernek megvan a maga gadamere, amit időnként előránt, és sercint, suhint, villant, zenget, csördít vagy durrant vele egy jó nagyot, s ettől néhány pillanatra csend, nyugalom és békesség támad körülötte, és eliszkolnak mellőle az ártó démonok, a sötétség szellemei. A bármikor előkapható gadamer segítsége nélkül nehéz szembenézni a létezés csapdáival. Az őskor hajnala óta ez a világ sora, ebben nincs előrelépés, csak részszülés.

Egy szó, mint száz: ha gáz van, ki-ki kapja elő bátran a maga gadamerét. És ha száz- meg százezer ember egyszerre kapná elő a gadamerét... halljátok, világ proletárjai?

FÁBIÁN LÁSZLÓ

Kalandozások egy Puskin-vers körül,

AVAGY UTAM A MŰFORDÍTÁSHOZ

Régen, több mint hatvan éve, egyetemista koromban akadtam bele a talán legtöbbet fordított Puskin versbe (orosz címe a kezdősorból: *Ja vasz ljubil*), talán szerelmes voltam, talán kiábrándult, esetleg éppen abban az állapotban, amit ugyancsak az orosz költő másutt így jelenít meg: *örjöngve forr a szerelem*, jellemzően abban, amely ekként indul: *bocsásd meg féltékenységetem*; oroszszakos voltam, abban az időben adhatta le Zöldhelyi Zsuzsa – kedvelt oktatónk – orosz irodalomtörténetből Puskit, és beleástam magam már tulajdonomban létező kétnyelvű Puskin-kötetembe, beleakadtam a versbe, a vers beleakadt bolydult lelkembe, hozzáláttam a fordításához –

akkor már botladoztam a műfordításban: elsőül fordítottam (meg is jelent) Jevtusenko remekét, a *Bűvölőt*, néhány Leonyid Martinovot (Zöldhelyi Zsuzsa, akit foglalkoztatott a műfordítás, zsenyéimet átadta Hidas Antalnak, ő elvitte Moszkvába Martinovnak, az orosz Petőfi-fordító kis kötetét küldte nekem köszönetül; fogalmam sincs, milyen kapcsolat lehetett Zöldhelyi és Hidas között, nekem jól esett figyelmességük), és alkalmilag (értsd: hevületből) fordítottam Heinét is – *Ein Fichtenbaum steht einsam* kezdetűt – az én vélelmezett szerelmemnek, hogy kimondhassam a végén: *Ágnes, szeretlek!* –

túl a visszavetített állapotfölmérésen, alaposabb, komolyabb okom lehetett másfelől a műfordításhoz:

mindenekelőtt máig különleges szerencsémként számon tartott elsőéves egyetemi indulásom körülményei miatt; ugyanis igen hamar összeakadtam a kollégiumban olyan fölsőbbévesekkel (Fodor István és mások), akik szárnyuk alá vettek, és elsőévesként invitáltak Lutter Tibor világirodalmi szemináriumára, ahol kizárólag fölöttem járó érdeklődőket találtam, például a kiváló költőt, Tandori Dezsőt, valamint az ugyancsak kiváló irodalmár/műfordító/szerkesztő Géher Istvánt; ők igen hamar barátságukba fogadtak: köszönettel tartozom nekik, rányitották szememet a kortárs világirodalomra (Lutter nemkülönben), azon fölül bevezettek Kardos László szombat déli szeánsaiba: műfordítói szak-kollégiumába;

azt hiszem, Kardos László volt egyik legelbűvölőbb ember és professzor, akibe beleütköztem egyetemi éveim alatt; lenyűgöző szívélyessége, szellemi eleganciája, finomra csiszolt székszize, hozzá: rendkívüli ismerete, meggyőző műfordítói munkássága csupán vázlatos körülírása vonzó személyiségének; nem csoda hát, hogy örömezt vállaltuk rendszeres szombati látogatásainkat, sőt, akadtak visszajárók, akik már megszerezték diplomájukat (Tóth Judit is időről időre); én – egyelőre – megszeppent irigykedéssel néztem a társaságra,

bár szerény klasszikus ismereteim olykor csitították, oldották félszégemet, jobbára új barátaim buzdítottak az aktív részvételre;

(elmentem néhányszor Benedek Marcell lakás-szemináriumára szintén, szégyenkeztem is, hogy semmit nem tudok franciául, látogattam Füst Milán estébe hajló délutánjait, mennyeket és poklokat rázkódtató dühöngéseit, prófétai erudícióját – Nádas Péter jellemezte szépen; egyszóval valóban a kötelező szemesztereken jócskán túlra pislogtam; azt hiszem, szabadabban éltem, mint évfolyamtársaim, ugyanakkor alaposabban tájékozódhattam a számomra fontos irodalmiságról, ha szabad ilyen suta szót használnom)

a választott Puskin-vers mindössze nyolc sor – tizenegyes/tízes keresztírmes jambikus sorokból fölépítve; első olvasásra oroszul is könnyen olvashatónak éreztem, Radó György fordítását (ahogyan később Franyó Zoltánét még inkább) itt-ott nehézkesnek találtam, nekem viszont az utolsó sor csattanója azonnal kínálkozott – a lemondás keserűségével: *hogy adja Isten így szeresse más!* jól emlékszem, ez volt valóban a kiindulás, ezt akartam én is elmondani annak, aki tartózkodásával (elutasításával?) gyötört, megmutatni, hogy tudok lemondani úgy, hogy büszkeségem ne sérüljön, legalábbis ne nagyon; példásnak véltem a sor könnyedségét, elegáns frázisát: ilyen verset kívántam alkotni belőle magyarul; ehhez, persze, elengedhetetlen, hogy megoldjam az első két sor enjambement-kapcsolódását, hogy a szív kiöntése egy lélegzetre hiteles legyen;

kivált abban a pillanatban vált a megoldások esélye fontossá számomra, amikor fölvetődött bennem, egyik szombaton Kardos professzor úr és igényes barátaim szeme elé bocsátom művemet –

természetszerűleg utána néztem az orosz költő életrajzi motívumainak, tudtam, hogy 1829-ben, amikor a verset írta még csak udvarolt „Moszkva legszebb lányának”, Natalja Goncsarovának, és aligha volt egyedül a sorban, noha komoly szándékai voltak, a riválisok között is akadhatott hasonló törekvés; a tizenhét éves Goncsarova akár kacér lehetett, ha azonban nem lett volna az, nos, a költő – miként idézett önvallomása sem szépíti – hevesen féltékeny természetű volt, zokon vette azt is, amit csupán maga képzelt; egyáltalán nem biztos az sem, hogy a lány nem akarta gerjeszteni vőlegényjelöltje féltékenységét, ami olykor nemcsak súlyos indulatokat, de látványos szakítási históriákat indukált; minden bizonnyal egy ilyen letargikus hangulat szülte az általam fordításra választott költeményt; fájdalmasabb, hogy a költő halálos párbaja d’Anthes francia kalandorral valószínűleg Goncsarova viselkedésével kapcsolatos, aki egyébként négy gyermeket szült Puskinnek;

merész, ha nem nagyképű versválasztás volt –

az én szombatomon, hadd tulajdonítsam magamnak, Laci bácsi (csak magunk között mertük a familiáris formát használni) elolvasta munkámat, és kijelentette: első olvasásra folyékony magyar versnek hangzik; ez állandó gesztusa volt, alighanem nyilvánvaló Tóth Árpád-tiszteletének logikus folyománya szilárdult alapvető normává (jó évtizeddel később, amikor engem kért föl az Eötvös

Kollégium igazgatója, hogy ott csináljak egy indexbe fölvehető műfordító szakzemináriumot, ezt vettem át elsődlegesen a „szombatokból”, de egyéb Kardos-i szempontok ugyancsak előkerültek; ahogyan Zöldhelyi Zsuzsa orosz műfordító szemináriumának tanulságai – határozottan Áprily Lajos okos ajánlásaiból); majd kezdődött az eredeti és a saját próbálkozásom összehasonlítása; leginkább az maradt meg bennem, hogy többnyire azokon a pontokon vetődtek föl kérdések mind a professzor úr, mind pedig kiváló kollégáim (Fodor Pista orosz is volt, nemcsak franciaszakos) részéről, amelyeken többnyire magam is bizonytalankodtam; legkevésbé sem zavart viszont, hogy abban a formában átadjam kudarcom alanyának, ám a szöveget azután félretettem, noha nem az örökkévalóság döntését várva;

(bizony a műfordítás, a „táncolás megkötözött lábbal” jócskán igénybe veszi a türelmet; Csukás Pista sokszor froclizott bennünket: Kormos Pistát és engem, hogy „mások rossz műveivel bíbelődve” vesztegetjük drága időnket sajátjainktól, és huncutul még szorosabbra hunyorította amúgy is szűk, mongolos szemrését)

nem emlékszem pontosan (jobb is), milyen alkalmak készítették fordításom ismételt kézbevetelésére, újabb közelítéseire, ide sorolva azt is, hogy nem csupán a többi magyar fordítást vizsgáltam, de megnéztem a német, az olasz átültetést szintén; azaz mintegy hat évtizeden át javígtattam, lehet, hogy az itt olvasható sem végleges; ámbár a tanulság, a rengeteg egyéb fordításom (finnségi és ugor versek, angol, német, francia, lengyel stb. publikált művek) fölülvizsgálata alighanem időmet, erőmet meghaladó munka lenne; maradjon hát ez a mellékelt publikálás tisztelgő emlékezés szeretett professzoromra (én búcsúzkodtam tőle a rádióban), a kedves és okos Zöldhelyi Zsuzsára és drága barátaim önzetlen irányítgatására...

Íme, az utolsó utáni változat...

*Szerettem önt, szerelmem jóllehet még
nem hunyt ki a szívemből teljesen,
de hagyjuk, önnek nem bántó az emlék,
nem akartam sosem, hogy úgy legyen.
Szerettem önt reményem vesztve vágyban –
váltig féltékenyen – ahogy szokás,
gyöngéden, ám oly őszintén, oly lágyan,
hogy adja Isten, így szeresse más!*

KRISTÓF ÁGOTA / AGOTA KRISTOF
MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA*„...íróvá úgy válhatunk, ha türelmesen és makacsul írunk”¹*

1. BEVEZETÉS

Agota Kristof a világ egyik legismertebb írója², előszeretettel aposztrofálják a 21. századi frankofón irodalom egyik legfontosabb szerzőjének, aki Kőszegen élte át a második világháború utolsó éveit, a Rákosi-diktatúrát, Szombathelyen járt középiskolába, ott maturált 1954-ben. 1956-ban a zöldhatáron át férjével és négyhónapos kislányukkal elhagyták Magyarországot, s rövid ausztriai tartózkodás után egy tóparti svájci városkában, Neuchâtelben telepedtek le. Az írónő haláláig itt alkotott, s vált francia nyelven író frankofón szerzővé, aki magyar írónak vallotta magát. Annak ellenére, hogy külföldön elismert, rangos díjakkal jutalmazott szerző³, a magyar irodalomtörténetek mostohán bántak vele, hosszú ideig a nevét sem említik,⁴ a lexikonokban és más kiadványokban többnyire téves vagy félrevezető információkat találunk róla, szomorú tény, hogy a Világirodalmi lexikon 19., kiegészítő (!) kötete⁵ a születési helyét is hibásan tünteti fel. Ennek oka részben a felháborító tájékozatlanság, a bosszantó figyelmetlenség, illetőleg a nyugati magyar irodalom nyelvvtő alkotóival kapcsolatos mostoha bánásmód.

Ez a dolgozat az életmű magyarországi befogadástörténetét szeretné legalább vázlatosan feltérképezni, a kezdeti, megalapozó lépésektől az elmúlt 35 évben lezajlott események áttekintésével. Nem törekszik az utóélet teljes rekonstrukciójára, hiszen az feltételezi, hogy szisztematikusan kövessük a művek közzétételével kapcsolatos összes történet, a kiadás- és sajtótörténeti folyamatokat, illetve az alkotó emberi alakja körül zajló diskurzust.

Az életmű fogadtatásával kapcsolatban szólok a kiadás magyarországi helyzetéről, majd a kutatás lehetőségfeltételeiről, illetve részletesebben kitérek a kultusz születésének (főként a szűkebb pátriában, Kőszegen és Szombathelyen lezajlott s jelenleg is folyamatban lévő) alakulására is.

2. MAGYARSÁGA, NYELVI IDENTITÁSA

A magyar irodalmi tudat az emigráció irodalmát különös módon kezeli, nem egyszerű megválaszolni, hogy ki a magyar a magyar irodalomban, milyen rejtett

szabályozók alapján jelölhető ki a magyar irodalom határa és térszerkezete. „A nemzeti irodalom koncepciója, amely nálunk a 18–19. század fordulóján vált kizárólagos hatályúvá (...), a reformáció korától kezdve a magyar nyelvű művekre korlátozta a magyar irodalom érdekeltségi körét”⁶: azt állítva, hogy magyar író az, aki magyarul ír magyar olvasónak. A nem magyar nyelven elismertségre tett szerzőket tehát nem tekinti szervesen odatartozónak, hanem ahogy Szegedy-Maszák Mihály megfogalmazta: „A külföldön élő magyar származású szerzők tevékenysége afféle függeléknek tekinthető a magyar irodalom története szempontjából.”⁷ Ezt a „felfüggesztettséget” vagy kirekesztettséget panaszolja egyik nyilatkozatában Agota Kristof is: „Magyar útlevelem van, magyar állampolgár vagyok. Más kérdés, hogy igazából egyik ország sem fogad el írójaként. Valahol a senki földjén állok. A svájciakat nem nagyon érdekli az írósgom⁸, a franciák a frankofón jelzõt aggatják rám, ami világosan jelzi: franciául alkot, de nem francia. Én meg az emigráció után úgy éreztem, hogy nincs semmi értelme magyarul folytatni. Egy olvasóm se lett volna. Ma már majdhogynem negyven nyelven olvasnak, és azt hiszem, most már mindegy is, hogy minek valloim magam.”⁹ Hozzáteszem, a kozmopolita környezetben mozgó alkotók számára egyre kevésbé releváns kérdés a nemzeti hovatartozás eldöntése. Agota Kristofnál viszont az adott közösséghez tartozás megvallása kulcskérdése az életművének. Ő egyértelműen magyarnak vallotta magát. Szinte minden interjúban szóba kerül az identitása vagy az identitástepasztalata, s ő minden alkalmat megragadott, hogy közvetlenül vagy közvetve meghatározza magát: „Sokan megkerestek a megfilmesítési jogokért: amerikaiak, spanyolok. Egy madridi nő a teljes *Trilógiát* akarta, s egy időre le is foglalták a könyvet. Végül megkeresett Szász János – újságolta az egyik interjúban. – Elküldött néhány DVD-t, hogy nézzem meg a filmjeit. Megnéztem az *Ópiumot*, a *Woyczeket*, meg a Wittman fiúkat, és nagyon meggyőző volt. Úgy is mondhatnám, hogy az én stílusomban dolgozott. De nekem nem is ez volt a legfontosabb, hanem az, hogy *így egy magyar alkotó kezébe kerülhetett A nagy füzet*”¹⁰ (A kiemelések tőlem: Cz. I.) Elfogultságának további bizonyítéka, hogy a rangos nemzetközi díjak után azt nyilatkozta, hogy a Kossuth-díjnak örült igazán, mert azt a magyaroktól kapta.¹¹

Különös, hogy bizonytalan identitását már a nevében hordozta, s a kettősség élete végéig elkísérte. Még a fejfájás is helyet cserélt a felírat: az eredeti fakepszten lévő Kristóf Ágotából a síremlékén Agota Kristof lett.

A fordítók révén autentikus magyar íróként jelenik meg, akik hangoztatják, hogy bár francia nyelven ír, a gondolkodásmódja, a szemlélete magyar. Különösen izgalmas párbeszéd bontakozott ki egy konferencián Petőcz András és Bogнар Róbert fordítók közt arról a kérdéstről, hogy miben rejlik nyelve „magyarsága”, miképp határozza meg nyelvhasználatát a magyar nyelv működése¹², másképp fogalmazva: milyen szerepet játszik a magyar anyanyelv a csak francia nyelven történő alkotás folyamatában. Egyetértve a humboldti nézetekkel –

mely szerint minden nyelv egy sajátos világlátást és gondolkodásmódot hordoz, egy a nyelvre épülő kultúra sajátos utalásrendszerét –, arra a konklúzióra jutottak, hogy Agota Kristof a saját, vagyis anyanyelvi világszemléletét vitte át az idegen nyelvre. Ez azért is hihető, mert saját vallomása szerint sohasem tanult meg tökéletesen franciául, tehát nem volt teljesen kétnyelvű, s bár hierarchikusan a francia elnyomta az anyanyelvét, mindig bizonytalan volt a jelentésekkel, szótárt kellett használnia írás közben. Érzelmileg nagy valószínűséggel a kényszer is közrejátszott abban, hogy a francia nem tudott fölébe kerülni a magyar nyelvnek, mert a disszidálást és a nyelvválasztást is a férje erőltette rá.¹³ Sokat küszködött, mire megtalálta a saját műfaját, hangját, a vers nem akart engedelmeskedni az új nyelvnek, ezért adta színdarabírássra a fejét. Párbeszéd formában könnyebben fejezte ki magát franciául. A helyzet paradoxona – a recepció is kiemeli –, hogy épp a hiány adja nyelvének esztétikai, stilisztikai többletét, hiszen kivételes erőt és szuggesztivitást képvisel az eszköztelenségig lecsupaszított prózája, s a franciában is unikumnak számít a jelen időt alkalmazó technikája.

A fordítók diskurzusából az is nyilvánvalóvá vált, hogy nem feltétlenül, nem csak „nyelvében él” és talál hazára egy író, nem csak a nyelvvél vagy a származással igazolható a „magyarság”, hanem sokkal inkább a kulturális reflexek működésével, a hagyományok, a logika vagy a szemléletmód képviselésével, őrzésével és továbbvitelével. Ebből a szempontból Agota Kristof sokkal inkább része a kulturális magyar paradigmának s az egyetemes magyar irodalomnak, mint a svájci vagy a francia hagyományoknak. Ugyanakkor azt is szeretném megemlíteni, hogy a gyermekeit nem tanította meg magyarul beszélni, nem autorizálta a műveit, kinn élve egyre kevésbé érezte már magabiztos nyelvhasználónak magát az anyanyelvén, és bizonytalannak nevezte a magyar nyelvű fogalmazását. A francia tehát mint ellenséges nyelv sikeresen „meggyilkolta” az anyanyelvét, minél magabiztosabbá lett a franciában, annál elveszettebbnek érezte magát az anyanyelvén.¹⁴

2023. május 5-én Neuchâtel városa megtisztelte Agota Kristofot azzal, hogy egy teret nevezett el róla, az avatón elhangzó beszédekben mint magyar író méltatták. A teret a nők európai hete alkalmából adták át. A tudósítások kiemelték, hogy ezzel most már hat jelentős nőnek állítanak emléket „a több mint 400 utcával vagy térrel rendelkező városban”. Svájcban néhány éve valóságos mozgalom indult annak érdekében, hogy a közterek elnevezésében – vagyis a köztereken megnyilvánuló kollektív emlékezetben – enyhüljön a férfiuralom.

3. KIADÁS

Agota Kristof életműve terjedelmét tekintve nem túl nagy (3 regény, egy kisregény, 23 dráma, novellák, egy önéletrajzi írás), mégis roppant jelentős szellemi

örökség.¹⁵ Elég későn indult a felfedezése, hiszen A *Nagy Füzet* megjelenésekor már 51 éves volt, több évtizedes írói útkeresés és sikertelen próbálkozások után. Igazán ismertté nálunk azonban halála után lett, jelentőségére akkor derült fény, miután a filmadaptáció is elkészült legismertebb regényéből, A *Nagy Füzet*ből. Az utóélet sem problémamentes, hiszen az iránta való érdeklődés nem egyenletes, befogadástörténete átalakulások folyamatában zajlik.

Írói pályáját – a titkosírással készült naplófeljegyzések után – versekkel kezdte, ám ezek a korai, zsenének számító művek a szombathelyi internátusban töltött évek és a községi viszontagságos idők alatt elvesztek, elkallódtak. Ezért emlékezetből felidézve a svájci emigráció idején újra alkotta őket, megpróbálta rekonstruálni a témákat és a formákat. Azután újakkal egészítette ki a meglévőket, s a kezdetben csak magyar anyanyelven írott költeményeket felváltották a választott idegen, francia nyelven készült alkotások. A magyarul írott verseket a hatvanas években az *Irodalmi Újság*, illetve a *Magyar Műhely* közölte, majd 1981-ben látott napvilágot a *Vándorének* (Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők) című, Béládi Miklós szerkesztette antológia, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentetett meg. Ezután az igazi hírnevet és ismertséget az 1986-ban, a Seuil Kiadónál felfedezett A *Nagy Füzet* hozta meg számára, amelynek csupán a 18. fordítása lett a magyar változat 1989-ben, Bognár Róbert jóvoltából. Ezután sorra adta ki egyéb műveit a Magvető, a Palatinus, az Új Palatinus Könyvesház, illetve a Cartaphilus Kiadó; előbb a *Trilógiát*, amely A *Nagy Füzet* mellett tartalmazta A *bizonyíték*, illetve A *harmadik hazugság* című regényeket (Magvető: 1991, 1996, 1997, Palatinus: 2006, Cartaphilus: 2011, 2013, Magvető: 2019, elektronikus változatban is), majd a *Tegnap*, (Magvető: 2000 ford.: Takács M. József, Cartaphilus 2012) című kisregényt, Az *analfabéta* című önéletírását (Új Palatinus Könyvesház, ford.: Petőcz András), a *Mindegy* (Cartaphilus, 2007, ford.: Takács M. József) novellák és színművek kötetet és a *Tegnap* kibővített változatát (Cartaphilus, 2012, ford.: Takács M. József), amelyben A *szörny*. *Színművek* is megtalálhatók.

Itt említem meg a legutóbbi, svájci kiadást, mert magyar nyelven is közkincsé válhatna: 2016 októberében a ZOE kiadó gondozásában került az olvasóközönség elé az a kétnyelvű kötet: *Clous/Szögek* címmel, amelyben Agota Kristof versei, a magyarul írt versek – mintegy hatvan – és a francia fordításuk (Maria Mailat munkája) először jelentek meg nyomtatásban. A könyv tartalmaz közvetlenül franciául írott tíz költeményt is. A kiadó honlapján az olvasható, hogy Agota Kristof nem sokkal a halála előtt kivette a Svájci Archívumban elhelyezett kéziratot¹⁶, hogy publikálhassa őket. Ez a kiadvány a magyar olvasóközönség számára sajnos csak kölcsönözhető formában érhető el, Franciaországból nem lehet megrendelni.

Örvendetes, hogy az író életművének java mára hozzáférhetővé vált, alig maradt olyan szöveg, amely az ismeretlenség homályában vesztgelne, mindemellett időszerű lenne kiadni, a kutatás számára elérhetővé tenni a folyóira-

tokban és napilapokban megjelentetett, összegyűjtött, illetve összes versek kötetét, s publikálásra várnak a színművek, az összegyűjtött interjúk, nyilatkozatok, beszélgetések, valamint – alapos áttekintés után – a Svájci Nemzeti Könyvtárban őrzött levelezés is. Nem tudjuk, hogy ezek milyen természetűek és mélységűek, van-e irodalmi értékük a hozzá írott és a tőle származó leveleknek, ez utóbbiak pedig nyilvánvalóan magánkézben lehetnek. Hiányzik az íróról szóló részletes, a családi hátteret is alaposan feltáró életrajzi monográfia, a pályaképet felvázoló kötet, illetőleg a külföldi recepció áttekintése és az életmű-bibliográfia.

4. FILM, SZÍNHÁZ

Elsőként Eric Bergkraut svájci filmrendező kereste fel Agota Kristofot azzal a szándékkal, hogy dokumentumfilmet forgatna az életéről az eredeti helyszíneken. Ekkor készült el a *Kontinent K. – Agota Kristof, Schriftstellerin aus Europa* svájci dokumentumfilm 1998-ban, amely 55 percben elkíséri ezt a kemény, különös asszonyt és fiktív alteregóját Magyarországra, a gyermekkor színhelyére. Eric Bergkraut az eltűnt boldogság nyomába szegődik, és annak irodalmi megközelítését is beépíti a filmbe. Ehhez a dokumentumfilmet és a fikciót keveri. A filmet az ARTE csatorna közvetítette 1998-ban.¹⁷

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. A Kőszegi Várszínház évek óta ébren tartja Kristóf Ágota emlékét: az első kőszegi bemutató magyarországi ősbemutató volt egy másik otthonkereső: Gergye Krisztián rendezésében. A Kőszegi Várszínház, a Nemzeti Színház és Gergye Krisztián Társulatának közös bemutatóját láthatta a közönség, *Egy elsurranó patkány* címmel. „A véletlenek összjátéka folytán Agota Kristof halálának napján – 2011. július 27-én – egyszeri és megismételhetetlen kortárstánc-előadás helyszíne volt Kőszeg: a kőszegi születésű Gergye Krisztián és társulata a zsinagógánál és a Kálvária-templomnál mutatta be *Feltépett múlt* című vallomásos, önkereső-öndefináló passziójátékát, amely egy mitológiai körbe vonja a történelmit és a nagyon személyest. Amikor a zsinagóga szomszédságában álló templomban megszólalt a harang, még nem is tudtuk, de Agota Kristofért is szólt.” emlékezik – Ölbei Livia – Ágota Kristof halálára. Itt hangzott el Bódis Kriszta Kristóf Ágotához írt *Ötödik part* című műve. Az alkotók a kísérleti bemutató helyspecifikus sikerének tapasztalatából kiindulva a Nemzeti Színház Kaszás Attila Termében újra adaptálták az *Egy elsurranó patkány* című Agota Kristof drámát, bemutatójára 2012. október 14-én került sor. „Az *Egy elsurranó patkány* a kibeszéletlenség, ugyanakkor a túlmagyarázás drámája. Érzékenységgel és didakszissal tologatja az el nem mesélt történet eseményeit, melyek nem időrendben követik egymást, hisz a szerző nem jelöli meg a történések idejét, bár egy nagyon is ismerős, éppen csak megnevezett, szinte elhallgatott kort idéz. A feldolgozatlan múlt abszurditását festi elénk. Ez a >>szurrealista történelmi játék<< mai olvasatában

lehetőséget ad egy olyan szabad színrevitelre, amelyben a tánc, a performativitás, a költészet és a zene olyan diskurzust folytathat, amely által legalább megkísérelhetjük feldolgozni egy diktatúra lélekre gyakorolt embertelen elnyomását. Az ideológiák kényszerében megélhető – a túlélés érdekében sokszor iróniával szemlélt – emberi viszonyok, hatalmi játszmák, hazugságok és önvallatások koreográfiája tárul a térben megosztott közönség szeme elé. A színházba emelt vasfüggöny installációja, az egymással szembe fordított közönség intim térhelyzete felfejtheti emberi gesztusaink értelmének színét és fonákját. Ami akkor kimondhatatlan volt, az ma is csak a költészet nyelvén képes célba, lélekbe találni.”¹⁸

A *Nagy Füzet* című regényből több színpadi adaptáció készült, Magyarországon 2013-ban a Szkéné Színházban mutatták be a Forte Társulat produkciójában a legsikeresebb rendezést. Agota Kristof érzelemmentesen és tárgyilagosan ábrázolt, kemény, kegyetlen világát Horváth Csaba koreográfus rendezése maradéktalanul visszaadja. Csak az első kötet anyagát dolgozza fel, nem úgy, mint a regény első magyar nyelvű színpadi adaptációja, a Szabadkai Népszínházban 2002-ben bemutatott *Nem fáj!* Ott Ilan Eldad rendezése feloldotta a regény tér- és időbeli elbizonytalanítását, s hangsúlyozottan délszláv, közelebről vajdasági közegbe helyezte a fiúk sorsát évtizedeken át követő cselekményt. Nem elsősorban a regény világának megjelenítésére törekedett, hanem a történet zárt jelenetes szerkezetű adaptálására és közvetítésére. Az igen erőteljes együttes színészi jelenlétnek és a remek alakításoknak – mindenekelőtt Pálfi Ervin és Ralbovszky Csaba az ikrek, illetve Karna Margit a Nagyanya szerepében – köszönhetően mégis nagyhatású produkció született. (A regény egy másik adaptációját 2007-ben a Színház és Filmművészeti Egyetemen mutatták be, a bravúros vizsgaelőadást Forgács Péter rendezte.)

A Forte Társulatnak sikerült a regényből átmenteni a szikárságban, tényközlő egyszerűségben rejlő erőt, a mindennapi, apró szörnyűségeket és a legnagyobb traumákat is ugyanazon a szenttelen hangon elbeszélő alapállást. Krisztik Csaba és Nagy Norbert főszereplésével emlékezetes előadást láthatott a közönség. A 87 előadásból több, mint a fele volt látható a Szkénében, ezen kívül olyan rangos fesztiválokra és színházakba kapott meghívást a társulat, mint a bécsi Burgtheater, a berlini Tánc Fesztivál, a temesvári TESZT, de felléptek Kassán, Mariborban, Aradon és Thesszalonikiben is. Horváth Csaba első Szkéné-beli rendezését a kritikusok 2013-ban három díjra is jelölték: a legjobb független előadás, a legjobb előadás és a legjobb zene kategóriájában.¹⁹

A Szász János által készített filmadaptáció 2013-ban készült el, ennek köszönhető, hogy a szélesebb nyilvánosság előtt is ismertté vált a kisregény, olyanokhoz is eljuthatott, akik nem olvasták a művet. A *nagy füzet* műfaji megjelölése: 109 perces magyar–német–francia–osztrák háborús filmdráma. A téma hosszabb ideje foglalkoztatta a rendezőt, valójában nem megfilmesíteni akarta a könyvet, hanem megpróbálta az író teremtette regény élményét filmben

megfogalmazni. A filmet az Oscar-jelölt osztrák operatőr, Christian Berger fényképezte. Szász alkotása a 48. Karlovy Vary-i Nemzetközi Filmfesztiválon elnyerte a nagydíjat, a Kristály Glóbuszt és a magyar filmgyártás Oscar-díjra is jelölte. Sajnos az író nő már nem érthette meg a bemutatót, mert 2011-ben elhunyt.

Képzőművészeket is megihletett a mű, Szöllösi Géza – Dobos Tamás: *A nagy füzet*ből fotó- és kollázskiállítást rendezett a NEXART Galériában 2013 szeptemberében.

Nemcsak a legismertebb alkotásnak készült el a színpadi feldolgozása, hanem az emigrációs irodalom gyönyörű darabjának, *Az analfabéta* című önéletrajzi műnek is színházi bemutatója volt Párizsban²⁰. A visszhangos siker után hamarosan a Rózsavölgyi Szalon is műsorára tűzte a színpadi feldolgozást. 2017. március 28-án Agota Kristof műve először volt látható Magyarországon, a Rózsavölgyi Szalonban, Falusi Mariann előadásában és Galgóczy Judit rendezésében. A Rózsavölgyi Szalon bemutatója az 1956-os forradalom évfordulójára, az 1956-os Emlékbizottság támogatásával készült, s a színrevitelt követő évben Körmenden is bemutatták a monodrámát.²¹

5. KUTATÁS (VERSEK, REGÉNYEK, SZÍNMŰVEK, ÉLETRAJZ, ADAPTÁCIÓK)

A hazai irodalmi kutatások az említett okok (a nyelvváltás és az emigrációs stigmák) miatt hosszú ideig nem foglalkoztak Agota Kristof életművével, amikor *A Nagy Füzet* magyar fordítása megjelent, s amikor az író nő feltűnt a magyar irodalmi életben, épp akkor zajlott a rendszerváltozás is, a kánon átrendeződése és vele olyan nagy magyar emigráns írók újrafelfedezése, mint Márai Sándor. A figyelem Agota Kristofról elterelődött, s mivel írásművészete semmilyen vonulatba nem illeszthető be, sorstalanná, elszigeteltté vált a nagy elődök és kortársak közt. Míg a világirodalomban rögtön sikert aratott, addig itthon fenn tartással és távolságtartással fogadták: „Valami idegenség, szokatlanság” érzékelhető műveiben, „nem tartozik a Kosztolányi–Ottlik–Mészöly–Esterházy-féle hagyományba, de nincs köze a népiekhez sem, és a hol többre, hol kevesebbre taksált realista hagyományhoz sem”²² – állapítja meg Deczki Sarolta. Agota Kristof viszonylag ritka jelenség a magyar irodalomban, olyan elszigetelődött szerzőkkel alkot közösséget, mint Határ Győző, Karátson Endre, Ferdinandy György, Kibédi Varga Áron, illetőleg a kortársak közül Tóth Benedek és Bartók Imre műveit értékeli hasonló módon a kritika. Ők mind elismert, pozitív fogadtatásban részesített művészek, de mégsem váltak kanonikus szerzővé.

Deczki idézett tanulmánya a főműnek tekintett *Trilógia* hazai recepcióját dolgozza fel, és annak három nagy hullámát különíti el. Ez a felosztás, „korszakolás” az életmű egészére is alkalmazható, ezért ezt a szisztémát alapul véve mutatom be a kutatás rövid történetét.

5.1. Az első hullám A *nagy füzet* befogadásának az időszaka, amely a *Trilógia* 1996-os teljes megjelenéséig tartott. Ebben az időszakban érdemi elemzések, tanulmányok nem születtek, könyvismertetések, rövidebb terjedelmű kritikák, esszébe hajló bírálatok láttak napvilágot rangos folyóiratokban: a *Jelenkorban*, a *Nagyvilágban*, az *Új Írásban* és az *Élet és Irodalom* című hetilapban. Természetes, hiszen a felfedezés, a megismerés és megismertetés volt a legfontosabb célja a recenzenseknek, lévén egy Svájcban élő, franciául író és ismeretlen magyar szerzőt kellett bemutatni, elfogadtatni a magyar közönséggel. A kritikusok a kisregényt remekműnek, megdöbbentő hatású háborús regénynek értékelik, műfaji besorolásával is foglalkoznak (parabolikus történelmi regényt, negatív fejlődésregényt, beavatásregényt látnak benne), illetve a szövegvilág mélységét, egyedi jellegét is kiemelik, a nyelvezet, a stílus művészi megvalósítása vált ki belőlük nagy elismerést. Karafiáth Judit²³ felhívja a figyelmet arra, hogy a mű a nem magyar olvasó számára is érthető, nincsenek konkrét helyszínek és szereplők megnevezve benne, ezáltal általános, elvont szinten értelmezhető, miközben a magyar olvasó pontosan tudja, hogy melyik történelmi időben és melyik magyar városban játszódik a történet. A kritikákban rendre szóba kerül a szerző nemzeti hovatartozásának kérdése is, hivatkozva Esterházy *Hitelben* megjelent, azóta sokat idézett cikkére. A záró gondolatokból idézek: „Agota Kristof nem magyar szerző, hanem svájci vagy francia, minthogy franciául ír. Azonban az emlékei magyarok, a táj, amit a szemében hordoz, magyar. Ami nem érték vagy érdem – hanem nagyon érdekes. Hogy van egy nem magyar író, aki magyar könyveket ír, hogy messziről nézi valaki ugyanazt, amit mi innét. De ezt csak melleleg említtem. És megkülönböztetett figyelmükbe ajánlom ezt a valakit, Kristóf Ágotát, azaz Agota Kristofot.” Egyébként épp a kilencvenes évektől, a globalizációs tendenciák érvényesülésekor kezd el foglalkozni az irodalomtudomány a saját diszciplináris határain belül olyan kérdésekkel, mint pl. a nemzeti irodalmak újfajta értelmezése (a nemzetállami modell hanyatlása), a transznacionális perspektíva felé nyitás, a migráció, diaszpóra, határok kérdései, amelyek Agota Kristof befogadását is új megvilágításba helyezik.

5.2. A második hullám a *Trilógia* megjelenésével indult (1996), a könyv Esterházy és Bodor Ádám rövid ajánlásával a fülszövegen került a könyvpiacra, amely után az oeuvre is kitüntetett figyelmet kapott, s megerősítette a magyarországi kedvező fogadtatást. Bizonyos értelemben az életmű ismétlésének tekinthető a *Tegnap* c. kisregény, összeolvasható a *Trilógiával*, amelynek a részei pedig egymást értelmezik, egymásba íródnak. Először 2000-ben adta ki a Magvető. A kritikákban a fő kérdés továbbra is az elidegenedés mint nyelvi tapasztalat, s előtérbe kerül a fikció világának újszerűsége, illetőleg a művek közötti szövevényes kapcsolat. Számos olvasat keletkezett, közülük a legérdekesebb a *Holmiban* közölt két bírálat, Doboss Gyula és Mekis Péter elemzése. Az írások boncolgatják a három regényt: *A nagy füzet*, *A bizonyíték* és *A harmadik hazugság*

összefüggéseit, megkísérlik felfedni a nehezen követhető belső logikát: „Mivel itt regények szerepelnek regényekben, illetve naplók a naplókban, és csaknem minden fontos szereplő ír, a főszereplő ikertestvérek maguk írók – valamiféle keretben feltalált nyitott sztoriként kell az egészzet tudomásul vennünk”²⁴ – állapítja meg Doboss, a narrációs technikát is bevonva a vizsgálatba. Ezek a recenziók a műfaj lehetőségein belül magas színvonalú értelmezést nyújtanak, foglalkoznak Agota Kristof epikai hagyományba való beillesztésével is. „A regény visszafelé tartó kompozíciója – a rejtélyekkel ránk kényszerített rekurzív olvasással vagy újragondolással – a pszichoanalízis gondolati konstrukciójának sémájára épül”. „E „pszichoanalitikus” posztmodern regényben szerves együttesben jelentkezik a szubjektum kérdéssé tévése az írói ábrázolás problematikusságával. A több lezáratlan regény egybecsúsztatása, egyetlen végérvényes megoldás kizárása a calvinói mintára emlékeztet. A szenttelen ábrázolás ambíciója, a szokásos idéző konvenciók eliminálása a francia újregényre, a betegségnek, mint szervező elvnek, a pszichoanalízis közhelyeinek alkalmazása Donald Thomas *Fehér hotel*-ére. Az önarckép becsempészése, egyúttal eltakarása a tournier-i megoldásokat juttatja eszünkbe”²⁵ – sorolja a lehetséges világirodalmi párhuzamokat és mintákat Doboss. A másik bírálat szerzője, Mekis Péter²⁶, szöveg- és műfajpoétikai kontextusban, a Žmegači regényelméletre alapozva végez nagyon körültekintő elemzést. Felhívja a figyelmet a *Trilógia* darabjai között a szembetűnő minőségromlásra, értékítélete szerint (amely sokak véleményével egyezik) a második és a harmadik regény meg sem közelíti *A nagy füzet* esztétikai színvonalát.

A *Trilógia* kihívások elé állította a kutatókat és az olvasókat, szerkezeti és narrációs sajátosságaival, egymásba nyíló lehetséges világaival. Sántha József a könyvből áradó apatikus szomorúság ellenére az önkeresés, önmagára találás regényének nevezi a *Trilógiát*, mert Agota Kristofnak azok az énejei „akik sohasem érthettek át az írósgba, valami apró, láthatatlan kis adalékokkal mégis jelen lesznek ebben a világban, ahol Claus vagy Agota Kristof a hivatást, végső soron pedig önmagát találja meg.”²⁷

A recepciónak ebben a második szakaszában jelennek meg a *Trilógia* után azok a művek, amelyek az életút és az életmű teljesebb megértésében segítenek. Ezek a *Tegnap* (2000), *Az analfabéta* (2007) és a *Mindegy* (2007) című kötetek. A színpad is felfedezi és reklámozza a *Trilógiát* (gondolok itt a szabadkai magyar nyelvű ősbemutatóra, a Színház- és Filmművészeti Egyetem vizsgálóadására).

Összegezve ennek a szakasznak a jellemzőit: a kritikusok egybehangzó megállapítása, hogy Agota Kristof koherens, egynemű prózát működtet mind tematikailag, mind az alkalmazott prózapoétikai eljárások értelmében. A *Nagy Füzetet* tartják a legértékesebb alkotásnak az addig megjelentetett művek közül. Világirodalmi jelentősége miatt Agota Kristof munkásságát megpróbálják beilleszteni a honi epikai hagyományba, és több műfajpoétikai irányultságú írás

mutatja, hogy a megközelítések egyre mélyülnek. Az értő kritikák és a sikeres színpadi feldolgozások hűséges olvasókat, illetőleg újraolvasókat szereznek, illetőleg új olvasati lehetőségek fele nyitnak utat az életműben.

5.3. A harmadik periódus a 2010-es évekre tehető, amikor az egyes művekről írott szövegelemzések szaktudományos igényűvé válnak. Különböző elméleti keretben, több tudományág bevonásával fellendül a kutatás, a kiadás, megsza- porodnak a tudományos és színvonalas, nagyobb lélegzetű publikációk. A kutatók egyre elmélyültebben foglalkoznak az emigrációs tapasztalatok kérdéseivel, az emigráció szerkezeti, a teljes magyar irodalom térszerkezetét érintő problémákkal, s egyre inkább felülvizsgálatra szorítják a nemzeti irodalom fogalmát. Ennek ellenére Agota Kristofról nem mondják ki az ítések és az irodalomtörténészek, hogy életműve a magyar irodalom teljes jogú részévé vált, csak azt konstatálják, hogy nincs az őt megillető helyen.

Megindulnak az elméleti trendek felőli kutatások: a transzkulturalizmus- kutatások, amelynek kontextusában a következő kulcsfogalmak kerülnek elő: a poszt- és transznemzetiség, extraterritorialitás, nomadizmus, másság/idegenség, két-, több- és transznyelvűség, hibridizmus, (poszt- és transzjmigráció). A migrációs elméleteken túl a kutatók a testelméletek, a térpoétika, a műfajelmélet, a narratológia irányából közelítenek a szövegekhez, illetőleg nyelvészeti (nyelvi agresszivitás), funkcionális kognitív stilisztikai (a szenvtelenség jelentésrétegei) témájú tanulmányokkal is gazdagodik a recepció. Külön alfejezetet igényelne ezeknek munkáknak a rövid bemutatása, hogy melyik, milyen szempontból gazdagította az életműkutatást.

A Szász János rendezte film bemutatója után az adaptációkról, a színpadi feldolgozásokról tudományos igényű írások születnek. Napvilágra kerül egy kis életrajzi könyvecske, amely Kristóf Jenő visszaemlékezése segítségével állít emléket Agota Kristofnak²⁸.

Önálló kötetet kitevő azon tanulmányok száma, amelyek a legfontosabb és legnépszerűbb művekről szólnak, azonban felfedezetlen még a versek és a novellák feldolgozása.

Összességében tehát a harmadik periódusról elmondhatjuk, hogy egyre gazdagabb betekintést kaphatunk az Agota Kristof-világba, életrajzát is pontosabban, szinte részleteiben ismerjük. Megváltoztak a kutatás lehetőségfeltételei, a recepció oldal is kiszélesedett, a korábbi irodalomtörténeti és elméleti jelenségek új keretekben való újragondolását láthatjuk.

6. KULTUSZ ÉS RECEPCIÓ

Agota Kristof irodalmi köztudatba emelése itthon Esterházy Péterrel kezdődött, a már említett, 1990-ben megjelent írása kulcsfontosságú szerepet játszott abban, hogy az író az érdeklődés homlokterébe került. Esterházy alakja, pro-

minenciája alkalmas volt arra, hogy Agota Kristof a lehető legnagyobb közfigyelmet, munkássága az Esterházy álláspontját megerősítő helyeslést, illetve kedvező fogadtatást váltsa ki. A másik rangos ajánlója Bodor Ádám volt, akinek nyers, abszurdba hajló, eredeti epikai világot (narratív struktúráit, térpoétikáját) gyakran hasonlítják Kristóf Ágota poétikai eszköztárához.

Másfél évtizeddel később Petőcz András az *Élet és Irodalomban* 2006. június 30-án megjelent tanulmánya (amely ugyanazon év márciusában francia nyelven az Hauters című irodalmi folyóiratban is napvilágot látott) keltett komolyabb visszhangot, bemutatva a kortárs frankofón irodalom legismertebb szerzőjét, akinek regényei akkor már a német, japán, sőt a koreai eladási sikerlisták élére kerültek. Petőcz András elemzi az írónak a nyelvhez való viszonyát, már itt idézi azt az önéletrajzi Agota Kristof-kötetet, *Az analfabétát*, amely 2007-ben Petőcz-fordításban lát napvilágot a Palatinusnál. Ezek szerint Kristóf Ágota a „kultúra letéteményesének, az emberi létezés legfontosabb szimbólumának” tekinti a nyelvet, és kisgyerekként ez a nyelv számára kizárólagosan a magyar: „Nem tudtam elképzelni, hogy másik nyelv is lehet, hogy emberi lény kimondhat olyan szót, amit én ne értenék meg.” Ehhez képest vált végül francia nyelvű alkotóvá. Különös, hogy a nyelvváltásnak a valódi okát, a mélyebb indítékokat nem tudjuk, ahogy számos rejtély övezi írásművészetét is.

Tverdota György *A komor föltámadás titka* című (1998-as) kötete a József Attila-kultusz keletkezésének, működtetésének természetrajzát tárja föl. Ha a József Attila-kultusz kialakulásának egyik legfőbb mozgatórugója a (tragikus halál okán érzett) büntudat volt, akkor Ágota Kristóf életpályájának, életművének befogadása – más okokból – Vas megyében belülről fakadó, fontos, elvégzendő, némi büntudattal is összefüggő – be sosem fejezhető – feladat.

6.1. Kőszeg

A szűkebb pátriában: Kőszegen az első lépéseket a közönség megnyerésére, a nyilvánosság előtti elfogadtatásra az jelentette, hogy megalakult egy kisebb testület, konkrétan az ISES Alapítvány és az Európa Ház Unesco Tanszékének részeként 2011-ben jött létre az a kutatóműhely, amely Kristóf Ágota életművének ápolásával foglalkozik. A Kristóf Ágota Műhely célja, hogy „kutatási programjai és az azokhoz kapcsolódó, azokból táplálkozó rendezvényei révén feltárja és megismertesse az írónő életművét; hogy Kristóf Ágota életét és művét emblémává emelve európai kutatóbázissá váljon, emellett a nyugat-pannon térség meghatározó kulturális intézménye legyen, amely rendezvényeivel hatékonyan hozzájárul a térségi identitás értelmezésének kérdéseéhez, s egyben kiegészítse, segítse a tágabb régióban a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ bölcsészkarja és az ISES Alapítvány által folytatott felsőoktatási tevékenységet” – olvashatjuk a hírt a megalakulásról tudósító szombathelyi napilapban, a Vas Népében 2011. december 12-én. A műhely kutatás- vezetői:

dr. Bokányi Péter, dr. Füzfa Balázs, prof. dr. Láng Gusztáv voltak. Az alkotói közösség a megalakulást követően sokáig nem adott jelet magáról, mindaddig, amíg a másik iskolaváros: Szombathely is foglalkozni nem kezdett Kristóf Ágota Szombathelyhez kötődő múltjának feltárással: publikussá vált, hogy a Kanizsai Dorottya Gimnázium (abban az időben a Szombathelyi Állami Általános Kanizsai Dorottya Leánygimnázium) egykori diákja volt az akkor már Kossuth-díjas író. Mondhatnánk: két város jó értelemben vett vetélkedésbe kezdett annak kiderítésére, hogy melyikük „szülöttje”, felfedezettje, rejtett kincse is a világhírű alkotó. Természetesen Kőszeg került ki „győztesen” ebből a nemes rivalizálásból, hiszen Ágota Kristof kötődése a határmenti városkához egészen legendás volt. Itt teltek a felhőtlennek nem nevezhető, de mégis emlékezetes, boldog gyermekkori évek, ez volt az otthona, ide vágyott vissza. Ma már köztudott, hogy K. város nem más, mint Kőszeg, a regények pontosan meg nem nevezett, ám könnyen beazonosítható helyszíne, ahogy emlegette: „a világ legszebb városa”, természetes, hogy a városka terei, utcái tűnnek fel a novellákban is, amelyek egyszerre kézzelfogható realitásként és mitikus látomásként jelennek meg a művekben. „Kőszeget öröktől fogva szerettem. Csakis ezt a várost érzem közel magamhoz. A kőszegi élet szép álmom lett volna.” – nyilatkozta egy interjúban. S azt is tudjuk, hogy az író nő itt kívánt volna idős korában ingatlant vásárolni, sajnos egészsége megrendült, már csak végső nyughelyére térhetett vissza. „Derékalja” a szülőföld lett, a kőszegi temetőben helyezték örök nyugalomra. Az eredeti fejfára magyarul került fel a neve, ám amikor néhány évvel később, 2015-ben Attila öccse is elhunyt, a család állíttatta közös síremlékre már a nemzetközi szinten is ismerősen hangzó Ágota Kristof felirat került. A város büszke arra, hogy Ottlik Géza mellett Ágota Kristof is otthonra lelt benne, hogy Kőszeg beleíródott a művekbe, főhajtásul 2011 novemberében, a királyi városnapjára ünnepségen posztumusz díszpolgárává fogadta a világhírű író.

A kutatócsoportban folyó munka akkor vett újabb lendületet, amikor 2022-ben újjáalakult, Sümei István senior kutató kapott megbízást a kutatás összefogására, s pályázati támogatással több fiatal doktorandusz (Polyák Enikő) és irodalomtörténész (Czetter Ibolya mint meghívott, Deczki Sarolta, Kovács Ágnes mint támogatott kutatók) is bevontak a projektbe. Rendszeres összejöveteleken kutatási beszámolók, tervek készültek, Facebook oldal hoztak létre, ahol az aktuális eseményekről tájékoztatták a nyilvánosságot. A szombathelyiek ötletére és vezetésével megszervezett, kőszegi irodalmi sétát követően 2022. október 17-én a Festetics-palotában Szalon-estet szerveztek, ahol sor került a bemutatkozásra, az egyéni kutatások ismertetése mellett szó esett a regények fordítási nehézségeiről, illetve a magyar és külföldi fogadtatástörténetéről is, továbbá arról, hogy hogyan lehetséges integrálni a helyi kutatásokat a nemzetközi, kurrens irodalom- és kultúratudományi kontextusokba. Az utolsó bejegyzés 2023. július 27-i keltezésű, azóta nem találtam újabb információt, s a Fel-

sőbbfokú Tanulmányok Intézete honlapján a Kutatás és tanulmányok, Jelenlegi projektek címnél sem bukkantam rá a kutatócsoporttal kapcsolatos hírekre. Úgy tűnik, változó aktivitással, szeszélyes fellángolással, a támogatás függvényében működik a műhely. Örvendetes viszont, hogy az említett oldal hírei közt értesülhetünk arról, hogy az író kedvenc hoteljében, az Írott-kő Szállóban emlékszóbat avattak 2023-ban²⁹, s a kőszegi kulturális hagyományok feltárásával párhuzamosan a Kristóf Ágota-kutatást is igyekeznek napirenden tartani. A folyamatosan ismétlődő ünnepek, a tiszteladás alkalmi szavatoják, hogy a nyilvánosságban is gyökeret eresztessen az Agota Kristof-kultusz.

A hagyomány- és az emlékezetápolás jegyében indult az Írott-kő Natúrpark kezdeményezésére az irodalmi séta-program a Kőszeg rejtett kincsei sorozatban, a túra útvonala során a résztvevők bejárták³⁰ azokat a helyszíneket, amelyek A Nagy Füzetből és az életrajz alapján ismerősek: az Árpád téri háztól a vár tövénél található borospincén át az Andalgóig, Nagyanya feltételezhető házának helyéig.

Elgondolkodtató, a kultusz változékony mozgását mutatja, hogy a kutatócsoport egykori, fiatalon elhunyt vezetőjének, Bokányi Péternek 2021-ben kiadott, *„végtére hazatérek – Vas megye irodalmi emlékei* című könyvében miért nem szerepel a kőszegi és szombathelyi kötődésű író. Főként, mert a kötet célja, hogy a szélesebb közönséget megszólítva, képekkel illusztrálva mutassa be egy régió, Vas megye irodalmi múltját. Ebben a kiadványban Agota Kristof munkásságának egy fejezet mindenképpen járt volna.

6.2. Szombathely

Az életrajzból tudjuk, hogy az apa, Kristóf Kálmán 1948-as bebörtönzését követően a család széthullott, a „gyermekkor aranyfonala” széjjelszakadt, az anyának gondoskodnia kellett a gyermekek eltartásáról, elhelyezéséről és taníttatásáról. Ágota ekkor került az idegen nagyvárosba, Szombathelyre, bentlakásos kollégiumba, az itt töltött 5 év életének meghatározó időszakát: a fiatalságot, a felnőttkorba lépést és az első szerelmet jelentette. A szombathelyi Állami Általános Kanizsai Dorottya Leánygimnázium diákjaként verseket és kis jelenezteket írt, amelyeket óráközi szünetekben adtak elő. Titkos naplót is vezetett, olyan titkosírással, amelynek megfejtését később maga is elfelejtette, erről a bátyjával való levelezés során bizonyosodott meg. Nem emlékezett jó szívvél a középiskolás korára, mert keserűséggel, fájdalommal, elválással, megannyi traumával párosult a változás. „Ez az internátus nem valami gazdag lányoknak való intézet, épp ellenkezőleg. Olyan, mintha félig kaszárnya, félig meg zárda volna, átmenet az árvaház és a javítóintézet között. Körülbelül kétszázan vagyunk, tizennégy és tizennyolc év közötti lányok, ingyenes állami ellátást, szállást és ételt kapunk. Hálótermeink minimum tíz-, maximum húszszemélyesek, az emeletes ágyakon szürke takarók, szalmazsákok. Keskeny fémszekerényeink

a folyosón állnak” – számol be a sanyarú körülményekről önéletrajzában. Szombathely is bekerült tehát az életműbe, sajnos a lesújtó történelmi és családi események miatt nem felmagasztaló értelemben.

Amikor A *Nagy Füzet* magyar fordítása megjelent, az író nő nevét Szombathelyen egyáltalán nem ismerték³¹, nem is hallottak róla, de még a helyi kultúra iránt érdeklődők vagy az irodalom iránt elkötelezettek közül is csak nagyon kevesen tudtak néhány információt róla. Sokat jelentett, hogy a helyi sajtó mindig beszámolt azokról a lépésekről, amelyek vele kapcsolatban történtek itthon és a nagyvilágban, s lassan az ismeretlenségből a helyi köztudatba is bekerült.

Az író nő kultikus tisztelete, munkásságának kiemelkedő megbecsülése azzal kezdődött, hogy a Kanizsai Dorottya Gimnázium felfedezte, hogy a világhírű alkotóban egykori diákját tisztelheti, s szerette volna, ha közfigyelmet kaphatna Agota Kristof személye és életműve. Ennek érdekében igyekeztek Szombathelyt is bekapcsolni az író nővel kapcsolatos rendezvénysorozatba. Ilyen eseménynek számított, amikor Szász János A *nagy füzet* című filmjének premier előtti díszbemutatóját 2013 szeptemberében Szombathelyen tartották, az Agora Filmszínházban. Az Agota Kristof *Trilógiájának* első művéből készült, a Karlovy Vary Nemzetközi Filmfesztiválon fődíjat, a Kristály Glóbuszt nyert filmadaptáció bemutatóját sokan kísérték figyelemmel, telt házat vonzott a rendezvény.

A következő évben a kultuszt építők 2014. március 27-én a Kanizsai Dorottya Gimnázium és Baráti Körének kezdeményezésére a Kossuth-díjas író nő érettségi vizsgájának 60. évfordulója alkalmából tudományos konferenciával egybekötött emléktábla avatással állítottak méltó emléket az iskola egykori diákjának. A város hathatós támogatásával két évvel később a konferencia anyagából képes emlékkönyv is készült: *Elindultam szép hazámból...* címmel, amelynek díszbemutató ünnepségére meghívták az író nő családtagjait, a rokonokat is.³² A konferenciával egy időben megszületett az elhatározás, hogy a gimnázium és a KDG Baráti Köre elevenen tartja azt az érdeklődést, amely az egyébként már régóta világhírű Kristóf Ágota hazájában, Magyarországon Szász János filmje után lobbant föl igazán. Sokat tett a felfedezés, a megismertetés, a népszerűsítés érdekében az a lelkes közösség, amely nyomába szegődött Kristóf Ágota múltjának, bejárva azokat a helyszíneket, amelyek a gyermekkortól a haza elhagyásáig vezettek. A nyomkeresésben Kiss János címzetes igazgató, Kristóf Ágota első nyilvános kőszegi (egyúttal magyarországi) szereplésének elősegítője kalauzolta a kultusz elindítóit, követőit. Ő kísérté Kőszegen a 90-es években azt a svájci rendezőt is³³, aki Kristóf Ágotáról forgatott dokumentumfilmet. Ezekből a „bejárásokból” nőtte ki magát a már említett irodalmi séta, amely Kőszegen és Szombathelyen is több alkalommal nagy érdeklődés kíséretében lezajlott.

„Kristóf Ágota emlékezetének fönntartását illetően még a tanulási időszakban vagyunk. Az emlékezés rituáléi még nem kövesedtek meg” – állapítja meg Ölbei Lívia, sőt, olyannyira a kezdetén voltunk az alkotóval való megis-

merkedésnek, hogy felkérést kaptam a várostól egy rövid élettörténet megírására a „Híres szombathelyi nők” sorozatban, a Szülőföld Kiadó gondozásában. A huszonkét kötetesre tervezett sorozat 15. darabjaként 2016-ban jelent meg a könyvecske, amely gazdag személyes képanyaggal illusztrálva, Kristóf Jenő visszaemlékezése nyomán született meg.³⁴ Ennek a kötetnek köszönhetem, hogy a családhoz személyes kötődésem alakult ki, megismerhettem a távolabbi rokonságot is. Ezen túl sok meghívást kaptam a megyén belül, illetve azon túlról is, többek közt Pápára, a család felmenőinek lakhelyére, igyekeztem megismertetni az életutat és az életművet a szélesebb nyilvánossággal. Ezek nyomán természetes, hogy Kristóf Ágota neve megjelent a magyar szakos pedagógusjelölteknek³⁵ meghirdetett egyetemi tematikáimban is, több hallgatóm választotta szakdolgozata témájaként a *Trilógia* értelmezését, illetve szűkebb nézőpontot találva, a nyelvi megformáltság, illetve eszköztelenség vizsgálatával is többen foglalkoztak azóta. Szabadon választott, fejlődépszichológia egyetemi kurzust vezettem pszichológus kollégámmal 2 éven át, Kristóf Ágota regényének feldolgozásából. Rendszeresen tartok előadásokat a Kanizsai Dorottya Gimnáziumban, nyugdíjas egyetemeken, 2022-ben Sümegi Istvánnal közösen a kutatók éjszakája programsorozatába is felvettük az oeuvre népszerűsítését³⁶, idén pedig egy sétával induló, kisebb konferenciával és felolvasó üléssel folytatódó megemlékezést tartottunk a Berzsényi Dániel Könyvtárban november 21-én.

A *Trilógia* több országban kötelező iskolai olvasmány, Svájcban kötelező, Franciaországban választható kötelező olvasmány kiskamaszok számára. A *nagy füzet* számos helyen, különösen az ázsiai országokban a kortárs világirodalom egyik alpművének számít. Magyarországon ez a népszerűség és ösztársadalmi elismertség nem következett be, s ma is komoly vitát ingerel, hogy a középiskolás korosztály kezébe adható-e egy ilyen nehéz, felbolygató olvasmány. Ha a szaktanárnak van bátorsága a kortárs irodalom témakörbe felvenni az író pálya-képének bemutatását, a jelenleg hatályos törvények szerint választható érettségi tétel lehet középfokon.³⁷

7. A KULTUSZROMBOLÁSI KÍSÉRLET

A Kristóf Ágotáról szóló diszkurzusba a hosszabb ideig egyöntetűséget képező, rokonszenvező tisztelgés mellett – az élettörténet visszás momentumaira és homályos részleteire rákérdező – másik hang is vegyül. Az előbbi beállítódás a kultuszra jellemzően elismerő, tisztelgő, értéktelítő beszédmódot feltételez, az utóbbi lekicsinylő, értékmegvonó, vádoló hangnemet is használ. Először Mátay Mónika történész mondta ki, amit az életrajz és Kristóf Attila nyilatkozata is csak sejtetett: hogy Agota Kristof apja fiatal lányok molesztálása, vagyis gyermekrontás miatt, s nem politikai okokból ült 4 és fél évet börtönben. A család nem adott egyértelmű magyarázatot a történetekre, emlékeztük szerint ez

egy „mondvacsinált, szerencsétlen”³⁸ ügy volt, amit igyekeztek eltakarni, családon belül is agyonhallgatni, hogy könnyebben elviseljék a rájuk nehezedő nyomást, a szégyenérzetet. De a mendemondákon, a nem mindig megbízható értesüléseken alapuló sajtóközleményeken túl rendőrségi és levéltári dokumentumok állnak rendelkezésre, amelyek a példátlan erkölcsi botrányt, az apa bűnösségét igazolják. A személyiségi jogok tiszteletben tartása miatt Mátay Mónika tanulmánya³⁹ diszkréten szólt az esetről, az említett, hiteles forrásokat nem használta fel. Nem volt ilyen kíméletes Lepold Andrea, aki könyvet írt a témáról⁴⁰, a bűntény körülményeiről: *A Nagy Füzet kísértetei, Egy elhallgatott bántalmazássorozat története* címmel. Művét tényfeltárássá szánta, ámde próbálkozása sokkal több és kevesebb is lett annál. Több, mert indulata hevében téves következtetéseket vont le a faktumokból, szembesítette, sőt behelyettesítette a biográfiai tényeket és az életrajz valós szereplőit a művekben csupán fikcióként létező világ faktumaival és teremtett alakjaival. Az irodalomtudományban ezek szétválasztása alapvetés, elemi követelmény, a kultuszra viszont jellemző tipikus megnyilvánulás az élet és a mű közvetlen megfeleltetése, egymásra vetítése, a textualizált és a biográfiai én összemosása. Lepold azonban itt nem állt meg, az alaptalan feltételezéseket tovább gondolva történeteket koholt, fals kimenetelű elemzésekbe és következtetésekbe bocsátkozott, súlyos vádakot, ítéleteket fogalmazott meg, jóval túllépve egy oknyomozó riporter vagy újságíró illetékességét.

És kevesebb is a könyv egy oknyomozásnál, mert a néhány oldalas dokumentáció nyilvánosságra hozatalával és egy sértett, valamint egy volt osztálytárs nyilatkozatával ki is merül az eset tárgyalása a kétszázötven oldalas könyvben. Arányt és műfajt tévesztett Lepold Andrea missziója teljesítése közben. Talán az áldozatok előtt akart tisztelegni, vagy igazságot akart szolgáltatni a traumán átesett embereknek? A könyv – téziseit felsorakoztatva – nem kevesebbet állít, mint hogy egy beteg, traumatizált tudatú szerző perverz műve a *Trilógia*, amely megrontja, pedofiliára és szexuális aberrációra érzékenyíti a magyar ifjúságot. Közvetve azt is állítja, hogy akik mindaddig nem erre a konzekvenciára jutottak, azok – finoman fogalmazva – képtelenek a tisztánlátásra. Innen már csak egy lépés az a következtetés, hogy Agota Kristof nem méltó a megemlékezésre, ünneplésre. Végző összegzésben: Lepold Andrea könyve a kanonikus pozíció meggyengítését célozza meg, nyílt kultuszrombolási kísérlet, hitelrontás, akár ellenkultuszként is definiálható.

8. HOVATARTOZÁS, SIKER ÉS/VAGY MELLŐZÖTTSÉG

Kristóf Ágota sorspéldája abból a szempontból is tanulságos, hogy milyen módon kerülhet be egy elszánt alkotó az irodalom világába: hogy szólhat magyarként a világhoz, milyen módon válhat az ismeretlenségéből híres személyiséggé, tanult

idegen nyelven világhírűvé. Tudatosan, konzekvensen készült az írói pályára⁴¹, már négyévesen megtanult olvasni, narratív fantáziája jóval fejlettebb volt, mint a vele egykorúaké.⁴² Kora gyermekkorában költői ambíciókat táplált, elhatározásában erős apai minta állt előtte, hiszen Kristóf Kálmán is írt verseket, amelyeket helyi fórumokon publikált, illetve komoly pedagógiai-nevelésméleti, - módszertani tanulmányokat tett közzé az Evangélikus Népiskola című folyóiratban.⁴³ „Tizenhárom éves koromban kezdtem el írni” – nyilatkozta Kristof Riccardo Benettininek egy vele készített interjúban. Az internátusba kerülve a napló lett az önkifejezés, az intim kommunikáció egyetlen formája, s hogy mások ne férhessenek hozzá legfélétebb titkaihoz, titkosírással jegyezte fel gondolatait. Az 1956-os emigrációt követően a svájci tartózkodás első éveiben a francia nyelvvel folytatott komoly küzdelmet, mert „analfabétává” vált, hiszen sem írni, sem olvasni nem tudott a választott idegen nyelven, anyanyelven nem kommunikálhatott, óragyári munkásként pedig mélyre kellett temetnie művészi ambícióit. Anyanyelve és az idegen nyelv között ellenséges viszony alakult ki, a francia folyamatosan „gyilkolta” a magyar anyanyelvét. Bár új hazájában főként az asztalfióknak írt, költeményeit a Párizsban megjelenő Irodalmi Újság és a Magyar Műhely közölte. Miután megtanult franciául, francia nyelven kezdett el írni, először hangjátékokat és színdarabokat, majd elbeszélő műveket. A kisebb történeteket, önálló jeleneteket egybefűzve született meg *A Nagy Füzet* narratívája, amelynek kéziratát ismeretlenként küldte el négy kiadónak. A hosszas várakozás és a sok elutasítás után meglepetésként érte, hogy a Seuilnél kedvező fogadtatásra talált, s egy csapásra ismertté tette a nevét. Példátlan karriert futott be néhány év leforgása alatt: a francia irodalmi kritika Becketthez és Ionescóhoz hasonlítja, és a XX. század vége egyik legfontosabb alkotójának tekinti.

A magyar irodalmi hagyományban elfoglalt helyzete, hovatarozása nem tükrözi ezt a nemzetközi sikert, több róla szóló írásban előkerül a méltatlan bánásmód, s megkísérlik beilleszteni az irodalomtörténet áramába. Többen Bodor Ádám prózájához hasonlítják írásművészetét⁴⁴, van, akit a prózai művei (bizonyos vonásokban) Bánk Zsuzsa alkotásaira emlékeztetnek⁴⁵, verseivel kapcsolatban pedig Charles Reznikoff orosz zsidó származású amerikai költő objektív költészetét említik. Nevezik Jan Fosséhoz, Marguerite Durashoz és Annie Ernaux-hoz⁴⁶ közeli alkotónak. Esterházy Csáth és Cocteau művészetére asszociált *A nagy Füzetet* olvasva, Láng Zsolt⁴⁷ pedig Alessandro Baricco *Selyem* című regényét vonta párhuzamba Agota Kristof *A Nagy Füzet* című regényével. Mátay Mónika Thomas Bernhard, Kafka és a Grimm fivérek világával köti össze Agota Kristof stílusát. Doboss Gyula pedig a lehetséges világirodalmi előzményeket sorolva Italo Calvino szövegalkotását, Dylon Thomas *A fehér hotel* című regényét ajánlja figyelmünkbe. Sántha József egzisztencialista megközelítésben Camus és Sartre ábrázolásához hasonlítja a magány és az önkeresés drámájaként is olvasható Trilógiát. Az írónő realizisztikus látásmódjáról pedig Móricz parasztnovelláinak egyszerű, rideg környezetrajza idéződik fel benne.

Boka László Papp Sándor Zsigmond, Bodor Ádám és Agota Kristof prózavilágának közös sajátosságait, az elbeszéléstechnikák analóg vonásait vizsgálja, a művekben a téridő alakzatok és egyéb motívumok hasonlóságai, az alkalmazott narratív eljárások összefüggései alapján az írói világképek és eszköztárak kapcsolódásait tárja fel. Toldi Éva, Agota Kristof, Terézia Mora és Melinda Nadj Abonji kötetében a migráció során új perspektívába került identitásuk definiálásával, hovatartozásuk kérdésével foglalkozik, Földes Györgyi a migráns lét textualizálásának műfaji kérdéseit járja körül Földes Jolán és Agota Kristof műveiben.

A kínálkozó párhuzamok ellenére azt is megfogalmazzák a szakemberek, hogy valójában senkihez sem hasonlítható, egyedi univerzum az övé⁴⁸, érthetetlen, hogy nem tartják számon a kiérdemelt pozíciót betöltő személyek között. A frankofón irodalomban a legrepresentatívabb alkotók közt szerepel, a megmerevült magyar irodalmi kánonban azonban megjelenése óta bizonytalan a helyzete, színpadi világa körül sem teremtődött olyan atmoszféra, amely igazi sikereket hozott volna.

Vajon mi az oka, hogy példátlan világsikere ellenére jóformán visszhangtalan maradt, hogy ez ideig nem történt meg az életmű beolvasztása a magyar irodalomba? Pedig csaknem minden méltatója elismeri ragyogó tehetségét, valamennyien kiemelik írásművészetének bravúrját *A Nagy Füzet* lenyűgöző eszköztelensége miatt. Továbbá olyan témákkal jelentkezett – mint a nyelv és identitás, kétnyelvűség, önazonosság és hasadtság, emigráció és idegenség, emlékezet és traumafeldolgozás stb. –, amelyek az utóbbi évtizedekben a tudományos kutatásban az érdeklődés homlokterében állnak. Kérdésfeltevései az ugyancsak kurrens transznacionális, transzkulturális értelmezési keretben különösen ösztönzően hatnak a szövegek újragondolására.

Mellőzöttsége csak részben magyarázható azzal, amit szintén kiemelnek a vele foglalkozó írások, hogy műveinek befogadása nagyobb erőfeszítést igényel, hogy olvasmányosnak egy cseppet sem nevezhetők a regények⁴⁹, világa depresszív, sötét, hangja, stílusa szélsőséges, megrendítő, felforgató, kegyetlen, szikár. De épp ez a hátránya vált előnyére, Fejtő Ferenc megfogalmazásában: „Az embertelen, lealázó szenvedések elbeszélésének elegáns egyszerűsége pokoli és költői egyszerre”⁵⁰, mondhatni könyörtelenül szép. Ellentmondásos, megosztó vele kapcsolatban a kritika: könyveit felkavarónak és egyszersmind lenyűgözőnek tartják szadisztikus szépségükkel.

Hátrányosan érintette a magyarországi megítélését, hogy nyelvváltóként a magyar irodalomtörténetekben a „veszteséglistára” került, sajnos általában is elmondható, hogy a nemzeti hovatartozás bizonytalansága, a nyelv elhagyása marginalizálódáshoz vezethet. „A nyelvváltás valóságos „második születés”, megszabadulás régi énünktől, egyben régi hibáinktól is, ezáltal gyakran morális jelentéssel ruházódik fel – magyarázza ezt az összetett jelenséget Bende. De távolsághozteremtést, szimbolikus értelemben vett szakítást is jelent az író régi kul-

túrájával szemben, egyúttal otthonteremtést, meggyökeresedést egy új kultúrában.”⁵¹, ami felfogható úgy is, hogy hűtlenné vált.

A befogadás nehézségének irodalmon kívüli oka is lehet: történetesen az író markáns személyisége, aki nyilatkozataiban ugyanolyan szikár, nyers és szűkszavú volt, mint a regény oldalain, egyáltalán nem volt „nyilatkozó” típus, de ha szólt, nem rejtette véka alá őszinte véleményét. Szókimondása szokatlan, sokakban megütközést kelt, nem tartják „szalonképesnek”, hogy női szerző léte nem nőies témákkal jelentkezett, hogy nőként felvállalta a tabutémákat, legyen szó incesztusról, pedofiliáról, szodomista és mazochista élvezetről vagy egyéb skizofrén cselekedetéről. Az apa bűntette okozta trauma és botrány – úgy vélem – kevésbé befolyásolhatta a vele kapcsolatos beállítódást, mert hosszabb ideig nem volt köztudott, hogy mit követett el, ugyanakkor a sajtóban felbukkanó célzások gyanút kelthettek Kristóf Ágota zürös magánélete körül.

ÖSSZEGEZÉS

Agota Kristof magyarországi fogadtatása egy világhírű, de itthon – a szélesebb közönség előtt – ismeretlen írórsors ellentmondásos példájával szembesít bennünket, személyében egy elnyomott, megalázott, de ambícióit fel nem adó, magányos, öntörvényű nő szabadságküzdelmét és érvényesülési harcát láthatjuk. „Hiány és telítettség, idegenség és otthonosság, önzonosság és hasadtság, rejtőzködés és kitárulkozás küzdelme az életmű” – állapítja meg találóan Ölbei Livia.⁵² Igazat kell adnunk abban, hogy ez az ellentmondásosság nem kizárólag, talán nem is elsősorban az életrajz felől olvasható.

Vajon a recepciójának lesz-e olyan időszaka, amikor a magyarországi megítélésében átértékelés következik be, s bekerülhet a nemzeti irodalmi panteonba?

JEGYZETEK

- 1 Agota Kristof, *Az analfabéta*, Palatinus, 2007, Fordította és az utószót írta Petöcz András, 56.
- 2 A *Nagy Füzet* c. mű a világ negyven nyelvére lefordítva széles körű olvasóközönségre talált. Deczki Sarolta, *Határon: Agota Kristof Trilógiájának recepciója Magyarországon* című tanulmánya (HÍD, 2023, 1, 123-132.) említi, hogy 2009-ben négy német kritikus írt olyan női szerzőkről egy esszékötetet, akik különösen fontosak a világirodalomban. Agota Kristof jelen van ezen a toplistán, benne van az első százban.
- 3 Számos nemzetközi díj, rangos elismerés birtokosa volt: csak a legnagyobbakat említem, 1988-ban Olaszországban Alberto Moravia-díjjal, Németországban életművéért 2001-ben Gottfried Keller-díjjal, 2005-ben pedig Schiller-díjjal tüntették ki. 2008-ban megkapta az Európai Irodalom Osztrák Állami Díját, 2011-ben a Kossuth-díjat.
- 4 A Kortárs Magyar Írók 1988-ban megjelent Kislexikonában nem szerepel a neve

- 5 Balázs Eszter szócikke Csikvánd helyett Csákváradot (nem létezik ilyen település, Csákvár pedig Fejér megyében található) jelöli meg születési helyként, a rövid leírásban téves az is, hogy íróként 1968 után mindössze kétszer látogatott haza. Vö. <https://www.musicandliterature.org/features/2016/6/8/a-conversation-with-agota-kristof>, Riccardo Benedettini: *A conversation with Ágota Kristóf*, Music & Literature, June 9, 2016. , illetve Kiss János, *Találkozásaim Kristóf Ágotával*, Vasi Szemle, 2021, 4. http://www.vasiszemle.hu/2021/04/Kiss_Janos.pdf
- 6 Schein Gábor, *Az emigráció mint a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szerkezeti problémája*, Irodalomtörténet, 2019, 50.(100.) 1. sz. 8.
- 7 Szegedy-Maszák Mihály, *A magyarság (nyelven túli) emléke* = A magyar irodalom története, III. 831.
- 8 Deczki Sarolta idézett írása szerint integrálódott a többnyelvű Svájcban, mert az ún. „svájci modell” már veszített a jelentőségéből a multikulturalitás miatt.
- 9 Papp Sándor Zsigmond, *Egy érzelmekedés nélküli élet*, Népszabadság, 2009, okt. 6. 9., Bende József szerint a francia irodalomtörténet bizonytalan a hovatartozását illetően. Lásd: Bende József, *Valami idegen*, Forrás, 2005, 2. sz., 37. évf., 66.
- 10 Uo.
- 11 A Kossuth-díjat testvére, Attila közbenjárásával érdemelte ki, Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor adta át 2011 márciusában, halála évében; Indoklása: „világszerte nagy sikert aratott irodalmi munkássága, számtalan nyelvre lefordított, egyedi stílusú és szerkezetű alkotásai, életműve elismeréseként”; Ezzel nemzeti, kulturális szempontból megkérdőjelezhetetlenné vált.
- 12 A 2014-ben Szombathelyen megrendezett konferencián Bognár Róbert korreferátuma alapján – Petőcz András elhangzott előadása után – megerősítést kapott az a nehezen bizonyítható állítás, hogy Agota Kristof valójában magyarul gondolkodott francia nyelven. Hasonló következtetéseket fogalmaz meg a kétnyelvűséggel kapcsolatos küzdelmekről Bende József is idézett tanulmányában: „A két nyelvben rejlő kulturális utalásrendszerek, a két nyelv hivatkozási rendszerei és asszociációi néha nem ötvöződnek harmonikus egésszé.”
- 13 „Ezt a nyelvet nem én választottam. Számomra a sors, a véletlen, a körülmények által ez a nyelv adatott.” *Az analfabéta*, 61.
- 14 lásd ehhez még Sümei István, Agota Kristof, a frankofón magyar író, avagy mijében él a nemzet(i irodalom)? Elhangzott a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Dražovská 4. Transzkulturalizmus és bilingvizmus 7. Nemzetközi konferencián, Nyitrán
https://www.google.com/search?q=l%C3%A9n%C3%A1rt+tam%C3%A1s+agota+kristof&rlz=1C1GCEA_enHU1100HU1100&oq=l%C3%A9n%C3%A1rt+tam%C3%A1s+agot+a+kristof&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqBggAEEUYOzIGCAAQRRg7MgoIARAAGIAEGKIEMgoIAhAAGIAEGKIEMgoIAxAAAGIAEGKIEMgoIBBAAGIAEGKIE0gEKMTIzNTZqM-GoxNagCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8#fpstate=ive&vld=cid:30aece9f,vid:XNbC34KICD4,st:0
- 15 2014-ig elkészült egy részletes bibliográfia, amely Kovács Katalin munkája, s amelyet az *El-indultam szép hazámból... Kristóf Ágota- emlékkönyv* záró fejezete tartalmaz. Szerkesztette: Czetter Ibolya, B.K.L. Kiadó, Szombathely, 2016
- 16 Kristóf Ágota irodalmi hagyatékát 2003-ban vásárolta meg a Helvetica Archives (Svájci Nemzeti Könyvtár). Mérete 6 levéltári méter.
- 17 <https://www.swissfilms.ch/en/movie/kontinent-k/0BA32612A6174F549975253DF4490621>, <https://port.hu/adatlap/film/tv/agota-kristof-egy-irono-europabol-kontinent-k-agota-kristof-schriftstellerin-aus-europa/movie-24961> (Letöltés: 2024. 09. 05.)
- 18 A Nemzeti Színház bejegyzése, <https://nemzetisinhaz.hu/eloadas/egy-elsurrano-patkany/kapcsolodo-tartalmak>

- 19 Ízelítő a sajtóvisszhangból: 5 éve műsoron *A nagy füzet* a Szkenében / színhaz.org,, Szukafattyak” válaszúton – Nánay István / revizoronline.com, Szemrebbenés nélkül – Turbuly Lilla / tanckritika.hu, Beérett – Hodászi Ádám / 7ora7.hu, The Moving Bodies of Hungary’s Physical Theater – Carmen Graciela Díaz / artsulturebeats.com, Az előadást követően vendégszereplések sora következett: 2013 – Temesvár, TESZT Fesztivál (Románia) 2014 – Burgtheater, Bécs (Ausztria) 2014 – Magyarkanizsa, Regionális Kreatív Műhely (Szerbia), 2014 – 49th Dimitria Fesztivál, Thesszalóniki (Görögország), 2014 – Demoludy International Theatre Festival, Olsztyn (Lengyelország), 2014 – Desire Fesztivál, Szabadka (Szerbia), 2014 – Kassa (Szlovákia), 2015 – Ioan Slavici Klasszikus Színház, Arad (Románia), 2015 – Maribor Theatre Festival, Maribor (Szlovénia), 2015 – Flow Fesztivál, M Stúdió, Sepsiszentgyörgy (Románia), 2015 – II. Hungarian Contemporary Dance Festival, Berlin, Dock11 (Németország), 2018 – MOT Fesztivál, Szkopje, Macedónia. A következő díjakat kapta az előadás: 2013 – A Színházi Kritikusok Céhe három kategóriában is jelölte az előadást: legjobb előadás, legjobb független színházi előadás, legjobb színházi zene, 2014 – Jancsó Miklós-díj – A Tánc Fesztiválja, Veszprém (2014), 2014 – Közönség-díj – A Tánc Fesztiválja, Veszprém (2014).
- 20 Nagy siker volt Párizsban Kristóf Ágota műve. Az *analfabéta* című Kristóf Ágota műből készített színpadi változatot Nabil El Azan rendező Párizsban: a monológot Catherine Salvat, az egyik legjelentősebb társulat, a Comédie Française tagja adja elő minden este a Les Déchargeurs nevű belvárosi kisszínházban. A Le Figaro szerint csodás töménységű *Az analfabéta*, a Les Echos kritikusa pedig ragyogó szövegnek nevezte a művet, amelyben az életét meséli el Kristóf Ágota. (MTI), *Magyar Nemzet*, 2014, nov. 5. 10.
- 21 „Az analfabétát” Falusi Mariann és Födő Sándor (Fodó) interpretálásában láthatja a közönség Körmenten, a színházteremben 2018. március 12-én”-adta hírül Körment város honlapja.
- 22 Deczki Sarolta, *Határon: Agota Kristof Trilógiájának recepciója Magyarországon*, i.m., 125.
- 23 Karafiáth Judit, *Rémtörténet többes szám első személyben*, Nagyvilág, 1991, 7. 1096–1097.
- 24 Doboss Gyula, *Az érzelemnélküliség iskolája*, Holmi, 1998. 1. 112.
- 25 Uo., 129.
- 26 Mekis Péter, *Szilárdságuk csak illúzió*, Holmi, 1998, 1.
- 27 Sántha József, *Lehetséges világok*, Jelenkor, 2008. 51. évf. 9. szám, 978.
- 28 Czetter Ibolya, *Kristóf Ágota*, Híres szombathelyi nők 15. Szülőföld Kiadó, 2016.
- 29 Az emlékszóbat Kenyeres Zoltán adta át. A Széchenyi-díjas irodalomtörténész professzor úgy fogalmazott. – Az irodalomnak földbirtokai vannak,... ezeket nem lehet államosítani, földosztani, privatizálni, eladni, trianonizálni. Kassa Márai Sándoré, a Logodi utca Kosztolányi birtoka, az Alföld Petőfié. Kőszeg Ottlik Gézáé, de ezen a birtokán, fel az Írottköig ma már osztozik Kristóf Ágotával, aki végakarata szerint itt lelt nyugalomra, és Kőszeg díszpolgára lett. Terjedelmes és sikeres életművet hagyott maga után, elismerték és nagyra értékelték szerte a világban. Csak nekünk nehéz meghatározni, hová tartozik az életműve, mert mi hagyományosan csak azt az irodalmat tekintjük magyarnak, amit magyar nyelven írtak. E megrogzött körülhatárolás alapján a magyar Kristóf Ágota éppen írónak nem volt magyar. Minden magyar irodalomtörténet névmutatójából hiányzik a neve. Mi azonban tudjuk, hogy itt volt otthon, és legjobban Kőszegen szeretett itthon lenni – tette hozzá.
- 30 <https://www.vaol.hu/helyi-kultura/2022/04/a-konyv-kiviragzik-kristof-ogotat-kerestuk-koszegen> – azóta a kutatócsoport is tartott ilyen sétákat, átvéve a kezdeményezést és a lebonyolítást.
- 31 Nemcsak Szombathelyen és Kőszegen volt ismeretlen, Száraz M. György bevallja, hogy „Eddig nem tudtam róla semmit” *Uő 1990, Új Írás*, 6. 128.
- 32 A konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kiadványhoz társult egy, az egyetemi hallgatók kisebb előadásait egybefoglaló füzet: *Az én füzetem* címmel, amely a Kristóf Ágota *A nagy füzet* című regényéről és Szász János *A nagy füzet* című filmjéről 2013. november 6-án, a Nyugat-magyarországi Egyetem Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Karán rendezett diák-konferencia szerkesztett anyagát tartalmazza / [szerk. Füzfa Balázs].

- Megjelenés: Szombathely : Savaria University Press, 2014. Sorozat: Bár könyvek
- 33 Eric Bergkraut *Agota Kristof, Schriftstellerin aus Europa* svájci portréfilm, 55 perc, 1998
- 34 A bemutatóra eljött Kristóf Jenő lánya, Locher Katalin, aki mosolyogva mondott köszönetet azért, hogy Szombathely számontartja nagynénje emlékét. A *Nagy Füzet* ikerpárjának modellje, Kristóf Ágota testvére, Jenő, betegsége okán nem jöhetett el a bemutatóra.
- 35 Az ELTE Savaria Egyetemi Központ Magyar Irodalomtudományi tanszékének vezetőjeként és oktatójaként külön figyelmet szentelek Agota Kristof munkásságának.
- 36 https://www.vaol.hu/helyi-kultura/2022/09/es-en-meg-sohasem-probaltam-kilepni-rajta-kristof-agota-szulesnapjara#google_vignette
- 37 Jellemző adalék ehhez az úgynevezett „Abbeville-i affér”, amely annak idején bejárta a francia sajtót. Miután a regényt számos francia liceum mint a kortárs francia irodalom klasszikusát fölvette az irodalmi tananyagba, 2000. november 23-án egy abbeville-i liceumban rendőrök szakítottak félbe egy irodalomórát, és egyes szülők feljelentése alapján őrizetbe vették az irodalomtanárt, amiért az állítólag pornográf olvasmányt olvastatott a gyerekekkel. A Nagy Füzetéről volt szó. Csak azután simul el az ügy, hogy művészek, professzorok és maga a kulturális miniszter, Jack Lang biztosították támogatásukról a megvádolt tanárt. Számol be az esetről Györffy Miklós, *Létmodell vagy korkép, Jelenkor*, 2014, 57. évfolyam, 3. szám, 340. Agota Kristof: A Nagy Füzet és Szász János filmváltozata – Erről a kellemetlen incidensről Agota Kristof úgy nyilatkozott: „A szülők követelésére több iskolában eltöltötték a gyerekeket a könyvtől. De akkor a tanárok elvitték őket színházba, és megnézték velük a regény dramatizált változatát. A kritikusok mellém álltak. Gunyoros cikkekben megírták: hiába dobják ki A nagy füzetet az iskolákból, visszajön a színházban.” Ferch Magda, *A nyelv csapdái, Magyar Nemzet*, 2005, 02.05. <https://magyarnemzet.hu/archivum-magyarnemzet/2005/02/a-nyelv-csapdai>
- 38 Czetter Ibolya, *Kristóf Ágota*, Szülőföld Kiadó, Szombathely, 2016, 16.
- 39 Mátay Mónika, *Hogyan lehet egy író analfabéta? = Közép-európai arcképcsarnok. 20. század.* Szerk. Lukács István – Majoros István. ELTE BTK Új- és jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2018.
- 40 Lepold Andrea, *A nagy füzet kísértetei.* Egy elhallgatott bántalmazássorozat története. PXL Bt, Zalaegerszeg, 2023. 252 oldal
- 41 „Egyetlen dologban vagyok biztos: mindenképp írtam volna, mindegy, hogy hol, mindegy, hogy milyen nyelven.” *Az analfabéta*, i.m., 46.
- 42 „egész kisgyerekként, észrevétlenül és teljesen véletlenül elkaptam az olvasás gyógyíthatatlan betegségét” – írja *Az analfabéta* című önéletrészében. Később a történetmesélésben jeleskedett., i.m., 7.
- 43 Evangélikus Népiskola, 1932/7. 199.
- 44 Tóth Réka *„Ígéret és rettegés között”. Agota Kristof Trilógiája*, Filológiai Közlöny, 2004, 6., 137.
- 45 Lipóczi Sarolta, *Fikció és valóság Kristóf Ágota regényeiben*, Bécsi Napló, 2013
- 46 Szatmári Zsófi, *Kinek a Füzet? – Agota Kristof és Szász János*, <https://www.filmtekeres.hu/magazin/kinek-a-fuzete-agota-kristof-es-szasz-janos-2>
- 47 Láng Zsolt, *Tegnap és holnap*, ÉS, 2000., május 19., 16.
- 48 ennek oka lehet a sajátos világlátás, az, hogy francia nyelven írt, de magyarul gondolkodott. Vö. Ölbei Livia, *Hogy másik nyelv is lehet*, VN, 4. ápr. 8. 7.
- 49 Karafiáth Judit A Nagy Füzetet lidércnyomásos olvasmánynak nevezte: Uő, *Rémtörténet többes szám első személyben*, Nagyvilág, 1991,7,1096.
- 50 Fejtő Ferenc, *A felfedezés öröme*, Jelenkor, 1990, 4., 371.
- 51 Bende József „*Valami idegen*” *Magyar–francia írói kétnyelvűség és nyelvváltás 1945 után*, Csíki lapok, 72.
- 52 Ölbei Livia, *A könyv kivirágzik – Kristóf Ágotát kerestük Kőszegen*, VN, <https://www.vaol.hu/helyi-kultura/2022/04/a-konyv-kiviragzik-kristof-agotat-kerestuk-koszegen>

Kovách Aladár hagyatékából

(K Ö Z Z É T E S Z I S Ü M E G I G Y Ö R G Y)

I. BARTÓK BÉLA ÉS MÁRAI SÁNDOR MŰVEIRŐL

Kovách Aladár (1908–1979) író, újságíró szerkesztő, a budapesti egyetemen irodalmat és művészettörténetet tanult, egy évig ösztöndíjas a Sorbonne-on.¹ Halasy András álnéven adta ki az 1937-es könyvnapra *Új Szó* címen nemzedéki lexikonát. A Magyar Élet (1939–41), majd a Turul Kiadó lektora, a Bolyai Könyvek kiadó-szerkesztője², a Nemzeti Színháznak dramaturgja, majd jó három és fél hónapig (1944. július – október 16-ig) igazgatója. Legismertebb művét, az Apáczai Csere Jánosról írt *Téli zsoltár* drámáját ugyancsak a Nemzeti Színház mutatta be (1940. dec. 21.). 1949-ben Ausztriába emigrált (itt jelent meg *A Mindszenty-per árnyékában* című dokumentum-kötete, Innsbruck, 1949), majd Münchenben telepedett le. Dolgozott a Szabad Európa Rádiónál (1951. augusztus 3 – 1953. június 30), ahol „a műsorok felvételéért és általában a produkciós (gyártásvezetési) osztály munkájáért volt felelős”. Ezen osztály foglalkoztatott hét rendezőt (pl. Vaszary Gábor, Szamosi József), adásellenőröket, zenei rendezőket, színészeket és bemondókat, összesen huszonnégy munkatársat. Kovách Aladár „elsőrangú színházi szakembernek számított, [...] az ő átdolgozásában és rendezésében került előadásra számos kitűnő produkció. Nagy érdeme volt, hogy mivel olykor kevés színész állt rendelkezésre, a hangjátékok szerepeinek eljátszására amatőröket – a magyar osztályon különféle beosztásban dolgozókat – vont be a munkába. [...] Oly sikerrel tanította be őket, hogy legfeljebb szakemberek vehették észre, hogy nem hivatásos művészeket hallanak”. Borbándi Gyula azt is megjegyzi mind ehhez, hogy „botcsinálta színészként” ő a *Huckleberry Finn* és *A kassai polgárokban* szerepelt. „Kovách Aladár – noha a gyártási osztály vezetése is az ő feladata volt – munkaidejét csaknem kizárólag a stúdióban töltötte a hangjátékok betanításával, próbáival és felvételével foglalkozva. Több munkája ma is megállná a helyét bármely rádió műsorában” – összegez Borbándi Gyula.³ Vagyis lelkiismeretesen és körültekintően, jó produkciók létrehozásának az igényével dolgozott. Néhány műnek a bevezetőjét is ő jegyze, ezekből a Bartók Béla-műveket és Márai Sándor általa dramatizált és betanított regényének a bevezetőjét, rádiós munkájának fontos dokumentumaiként közöljük.⁴

Kovách Aladár: **Special commentary** no. 31. 23 May, 1952 (Támpéldány)⁵

Aki ezekben a percekben a rádiókészüléke mellett ül, és a mi hullámhosszunk árad be a szobájába, érzi, hogy démoni erők szabadultak ki a hegedűkből és a dobokból. Nem kell zeneileg műveltnnek lenni ahhoz, hogy megérezzék: a teremtmő zsenije rázza meg itt a levegőt, kavarja a vihart, és kergeti a kormos barna fellegeket felettünk. Valami nagy nyugtalanító szellem fog meg bennünket: katasztrófák előszele száguld végig a vonókon, – nem fontos a téma, nem fontos a forma: maga a félelmetes, tragédiáktól terhes, végzettrázta huszadik század vonaglik és didereg a vonókon.

Bartók Béla alkotását hallják. A párizsi nézőtér és dobogó, ahol ez a grandiózus idézés történik ezekben a percekben, – a párisi nézőtér a nyugati világ szellemi nagyságainak a találkozóhelye most. A sötét nézőtéren mindazok ülnek, akiknek a neve megmarad ebből a századból, akikből a történelem, irodalom, művészet új fejezetei bomlanak.

S a magyarság a bekerített, tönkretett magyarság ebben az órában ismét megmutatja magát a világnak. Ez a vérző nép századok óta küldi üzeneteit a világnak: sajátos, eredeti utánozhatatlan lényét. A múlt században egy kis dunántúli faluból Liszt Ferencet küldte a világnak, most a délvidék forró mezőiről Bartók Béla indult el, hogy elmondja népe örök emberi üzenetét.

Bartók a huszadik század maga, és Bartók az, aki zenében megfogalmazza a huszadik századot. Ez a zseni idegeiben hordozta a végzet éveit, és félelmetes erővel vetítette ki magából. A két mű, melyet most hallanak, rövid élete szinte két határdátumáról való, – huszonhat éves, mikor az elsőt írja, és ötvennyolc, mikor a másodikat. És ugyanaz az egy és egyetlen életérzés árad mind a kettőből: szemben a végzettel egy népnek a leírhatatlan életakarata.

Mind a két műnek az alapanyaga a felfedezett és feltámasztott magyar népzene. Ez bujkál és tör fel a bemutatott két arcképbe, és ez teljesedik ki a második műben, a *Divertimento*-ban.

Még fülünkben van az első arckép lírai szó hegedűje, ez a páratlanul nemes és finom tónusú fűgától még halljuk az egyre gazdagodó, egyre teltebb, egyre feszülő témavonalat, körülfonja és bekeríti, megfogja, és nem engedi a hallgatót.

A második portrén, a második *Arckép*, „az eltorzított”: felpattanó prestója szétveri és karikírozza a kezdő témát, mintha elszégyellte volna a bensőséges lírai pillanatot, csupa elterelő tréfa az egész, és groteszk bukfcenc. Ezeket a hatásokat a legforradalmibb ritmus és harmonizálási fordulatokkal teremti meg.

És a *Divertimento*! A második mű! Mi a *Divertimento*, mint műfaj? Mi ez, mint zenei forma?

A *Divertimento* eredeti értelmében zenei mulatság, szórakozás – közzjáték. 200 év előtt az operákba betett pihentető baletttrészletet, táncjátékot nevezték *Divertimentonak*.

Ma kiemelt, önálló zenei forma ez: elsősorban táncoknak, máskor más egyszerű szerkezetű daraboknak a szerves egymásba kapcsolása.

Bartók áradó kedvvel ragadja meg és tölti meg ezt a keretet. Tartalma és lényege a sajátosan megfogalmazott tánc. Témaanyaga a magyar népzene mélyvilágából hozott néhány tánc-tétel. A művet 1939-ben a közelgő háború villám feszültséggel teli nyarán írta meg két hét alatt.

A *Divertimentok*at írhatják egyetlen hangszerre, több hangszerre, zenekarra, fúvósokra. Bartók vonósokra, vonózenekarra fogalmazza művét.

Három tételből áll.

Az első tétel: először vonósnégyes mutatja be a magyar tánc-témát. A témát magát és három változatát. Már itt megkezdődik a széttörni és szétdobni az ismert és nyugodt témavonalat, – különös ideges feszültséget teremt ezzel, nyugtalan, vibráló lesz a légkör, amelyben a téma újra és újra feltör, továbbfut, most már az egész, a teljes zenekar átveszi és viszi, bámulatos kolorizmussal gazdagítja, emeli egészen az extatikus kirohanásig.

A második tétel, váratlan ellentétként: lassú, várakozó, mintha elmélkednének a hangszerek. És egyszerre vijjogó hegedűk jajdulnak fel, csupa láz lesz a zene, csupa különös vágyódás és keresés, láz és kicserepesedett ajkak, lappangó várakozás és a meg nem teljesedő vágy lassú elhunnya. Csendesség.

Ez az elégia klarinétokon omlik el, és halkán, paraszt alkonyok különös színeit hagyja maga után.

És mintha ebben az estében kigyúlna minden: vad lobogással lobban fel a tánc. Barbár ritmusok ütök, öklözök, vágják egymást, egyre hatalmasabb örvény lesz a tánc, vad és döbbenetes, – egyre világosabban hallik ki a csárdás, az epizódból főcselekmény lesz, – ezt a csárdást a zene félelmetes bűvésze szuggerálja már, valami bűnös keleti arc áll mögötte, az élet Istenét hívó Sámán kergeti és korbácsolja a földet dobbantó láthatatlan tömeget.

Ez a remekmű a régi magyar halottastáncok, fáklyatáncok, pogány lakodalmas táncok, a farkasok táncának hatalmas látomása. Ez a *Divertimento*. Bartók a magyarság és Európa nagy fia. A halál árnyékában magára hagyhatja-e a világ a népet, amelynek fia a huszadik századi ember legmélyebb életérzését fogalmazta meg. Az írás, a tudás, szellem embereivel teli párizsi nézőtér, a néma nézőtér e pillanatban e kérdésre felel.

Kovács Aladár: Introduction for the Play of the Week, NR 10. 3. Juli 1952

Az a drámai játék, melyet néhány perc múlva ez a hullámhossz sugározni kezd, most tíz esztendeje, 1942-ben került bemutatásra a Magyar Nemzeti Színházban, Budapesten. A *Kassai polgárok* – ez a darab címe. Márai Sándor írta, és valami ötven előadást ért meg Budapesten a légitámadások súlyos éveiben. Kinn dübörögtek a repülőök, és hulltak a bombák, és verték szét a város köveit, – benn a színházban pedig a darab arról beszélt, hogyan épített kövekből és szellemből várost a polgárság egykor. Arról szólt, hogyan tudtak a családok századokban gondolkodni, hogyan adta át az apa a fiának a szerszámot, hogyan éltek és al-

kottak a céhek, hogyan épített maga köré várat és szabad várost az ember, akit nyugati polgárnak nevezhetnénk ma.

Márai szülővárosáról ír ebben a darabban, s mintha minden mozgó, vibráló, élő és tüvel metszett lenne késő-középkori figuráival. János mester és a kőfaragó, a szobrász, aki a dómnak, a város Dómjának farag félig szent, félig világi álmokat álmódó leányfigurát. Genovéva, ez a lány, 15 éves, és ott kell majd állnia kőben századokon át a Dóm kapuja felett. Dürer-metszet az öreg mester fia: Kristóf, aki elindul nyugatra, vállán a vándorlegények fekete köpenyével. Kassáról szól ez a történelmi játék: a város él, és életet akar. Falait és jogait megtámadják Omodé nádor fiai. András király jogot adott egyszer egy kis magyar falunak, Kassa volt a neve. Száz éven át ezt a kis falu-Kassát csak a Szent Lélek őrizte kelet kóbor hadaitól. S akkor az apák és nagyapák elkezdtek építeni a várost. Két kezükkel falat húztak a völgyi tanya köré, és száz év alatt emeltek templomot, várbástyát, kapukat és házakat. És már állott az öreg torony, a Szent Mihály kápolna. És áll a Dóm. És itt vannak a kolostorok hűvös cellái, s a céhek műhelyei, és itt van a malomárok mentén a művész műterme, aki a tizenöt éves gyermekleány testéből András király szentséges életű leányának, Erzsébetnek a szobrát faragja meg. A gyermek ilyen fiatal, szent sírjánál meggyógyultak a bénák, a nyavalyatörősek. A megszállottak. A legenda úgy beszéli, hogy meggyógyult az, aki megérintette a halott csontját.

A város megszületett, és álltak a falai, és egy éjszaka fekete fáklyák lobbannak a sötétben és fegyverzaj önti el, és kigyúlnak a tetők, – a mester, a művész vissza akar húzódni a harc elől, a műhelyében akar maradni, elefántcsont tornyában, de nem lehet, nagyobb parancs hívja most, a Nagy Alkotó Műhely, a Város – van veszélyben. S a vésőből, mellyel szobrot faragott – tör lesz a kezében. Ő maga az, aki leszúrja a betörő támadását.

Ez a darab, és mögötte kigyúl, kitágul a Hernád völgye. Felszakadnak a ködök a völgyekben. És világos gyűrűkben sorakoznak a dombok és az erdők, hegyek. Jön a friss szél a Tátrából, és suhog a magas hegyekből a Csermely patak. Tűnhetnek és múlhatnak századok, a szerzetesi cellák mélyén az Orsolya zárda és Premontrei kolostor hűvös folyosóin, a Dóm altemplomában, a Fejedelem csontjai körül épp úgy él, épp annyira jelenvaló a múlt, mintha nem lenne tegnap, és nem lenne holnap. A városnak a titka ez a megmaradás. Nem műemlék a Kazinczy emléktábla. Nem műemlék az Andrássy palota, nem műemlék a Dessewffy ház. Baróti Szabó Dávid és Bacsányi János régi tanyája, ahol az első igazi magyar folyóirat készült. Ha visszafelé hajlunk, ha az idő visszafelé néz, úgy talál meg mindent, ahogy megteremtette az Alkotó, szép magyar szellem. Az író visszafordul, és kezében a múlt nem történelem, ez a darab nem történelmi dráma, hanem jelenvaló élet a tizennegyedik századból.

APPENDIX

Ottó Ferenc: **Egy elfelejtett Bartók-epizód**

Kovách Aladár által levelezésében fennmaradt Ottó Ferencnek az alábbi kéz-irata. Ottó Ferencet „A népi demokrácia elleni szervezkedés vádjával” élet-fogytiglani fegyházra ítélték, 1956 nyarán szabadult. 1966-ban pedig „ellen-forradalmi szervezkedés” miatt egy év börtönt kapott a *Pálos Himnusz* című művéért, amelynek szövegét Gérecz Attila írta. Bartók Béláról önálló kötete jelent meg: *Bartók Béla a Cantata profana tükrében*, Kéve Könyvkiadó, 1936. Ennek a szennycímoldalával szemben egy másik Kovách-barát műve: Varga Mátyás: *Bartók Béla*, fametszet, j. j. l.: 1936 X 24 VM, e mű a Bartók ikonográfiában talán kevésbé ismert. Ottó Ferenc írt Kodály egyházi zenéjéről,⁶ József Attilával történt találkozásairól⁷ és részletek jelentek meg az emlékirataiból.⁸ Följegyezte Bartók Béla tanulságos, Veress Sándornak bemutatott zongora-kísérletét.

Ottó Ferenc
Gödöllő
Fácán sor 1
2100 Kézirat
Egy elfelejtett Bartók-epizód⁹
Mottó:
Kis tücsök,
megfeketedve, összeaszva,
ciripelgetek, hol itt, hol ott,
abbahagyva, majd újra kezdve,
hogymár ne lépjenek.

Mert dallamtalan már a dal,
zenétlen a zene,
hangjára nem jó ki a múltnak
csak egy egere se...

Illyés Gyula „*Mindent lehet...*” c. kötetéből (1973)

Az 1928/29-es zeneakadémiai tanévben vagyunk. Már az I. akadémiai osztályba jártam Kodályhoz. Veress Sándor barátom és kollégám utolsó éves volt. Ő volt az egyetlen, aki mind a két mesterhez járt. Bartókhoz zongorára és Kodályhoz zeneszerzésre. Két leckekönyve volt. Neki és Szabó Ferencnek volt a legnagyobb becsülete a Zeneakadémián. Mindenfelé nagy reményeket fűztek kettőjük zenei pályájához. Szabó tudatosan „szocialista” zeneszerzőnek tartotta magát. Veress egyaránt nagy remény volt, mint szerző, zongorista és folklorista.

Veress és én is a Várban laktunk. Magam a Balta-közben, egy kis albérleti szobában, Veressék saját nagypolgári házukban a Hunfalvy utcában. Összejártunk. Sándor sokszor zongorázott nekem, s elmondta a Kodály-órák eseményeit. Sokat tanultam szűkszavú megjegyzéseiből.

Egy este sokáig hiába vártuk haza az Akadémiáról. Már megteáztam a szüleivel, amikor megérkezett. Kiderült, hogy Bartók órája hosszabbodott meg egy váratlan esettel. Az óra végén Bartók megkérte Veresszt, hogy maradjon még egy kicsit, mert mutatni akar neki valamit. Kérte, hogy segítsen levenni neki a zongora fedelét és a kottatartót. Megtörtént. Akkor Bartók egy kottafélet vett ki a szatyorszerű táskájából. (Ilyen volt Kodálnak is.) Veressnek kellett tartani a furcsa ábrákkal teli kottát. Ezalatt Bartók a lezárt billentyűzet fölött áthajolva, sajátkezűleg pengette-pöcögtette a zongora húrjait. Kettős fogások is voltak. Bartók közben gondosan figyelte az ábra-kottát, és hűen lejátszotta, amit mutatott. A bemutató elég sokáig tartott. A végén Bartók szegszóalt:

Látja, ilyen zene is van... Ettől a zenétől azonban piszkos lesz az ember...

Visszatették a zongora fedelét és a kottatartót. Azután Bartók elment megmosni a kezét a mosdóagylóhoz.

A Budapesti Művészeti Hetek alkalmából közli

Ottó Ferenc

Budapest, 1974 október

JEGYZETEK

- 1 „Major Tamással és Rajk Lászlóval együtt Horthy-ösztöndíjas volt Párizsban, a Sorbonne-on” – mondta Varga Mátyás. Angyal Mária: *Varga Mátyás díszlettervező*. Szeged, 1989. 14.
- 2 Hartyányi István: *Kovách Aladár bibliográfiája*. Szenczi Molnár Társaság, Bp., 1994., Petővári Ágnes: *Kovách Aladár portréjához*. Somogy, 1987. 5. sz. 56-60., Sümei György: *A Bolyai-könyvek képei*. Magyar Művészet, 2022. 1. sz. 53-58.
- 3 Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1996. 63., 107-108.
- 4 Írásos hagyatékában: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Kovách Aladár Hagyaték Mappé 188.
- 5 Mindkét írás gépirati másolat.
- 6 Ottó Ferenc: *Kodály és a magyar egyházi zene*. Vigília, 1963. 3. sz. 173-175.
- 7 Ottó Ferenc: *Emlékeim József Attiláról*. Alföld, 1970. 4. sz. 39-43.
- 8 *Részletek Ottó Ferenc emlékirataiból. Egy verseskötet a menzaasztalon*. Kritika, 1988. 12. sz. 17-20.
- 9 Gépirat, ÖNB, KA, 47.

II. BORBÁNDI GYULA LEVELEI KOVÁCH ALADÁRNAK

Borbándi Gyulának (1919–2014) Kovách Aladárhoz (1908–1979) írott levelei kettőjük személyes nexusán túl a címzett kapcsolati hálójából adnak ízelítőt. Ő, az általa fölfedezett, először kiadott szerzők (Szathmári Sándor, Szalay Lajos, Tatay Sándor stb.) és volt munkatársai (pl. Varga Mátyás) egy részével emigrációja időszakában (1948-tól) is kapcsolatban volt és maradt. Sokszor csak a neki szóló életbeszámolóik miatt keresik föl (pl. Illés Árpád¹), de a bécsi örhelyén

egyfajta közvetítő, továbbító, kapcsolattartó szerepet is betöltött: emigráns és emigráns, itthoni és külföldön élő, amerikai és európai között.² Nagy levelező Borbándi is, a 2010-es hazaköltözése előtt a Münchener Magyar Intézetbe került „gyűjteményének legértékesebb része a levelezés”,³ hiszen „szinte az egész magyar emigrációval levelezett”.⁴

Kettőjük kapcsolata még itthonról, emigrálásuk előttről keltezhető. Borbándi följegyezte, hogy „Kovách Aladár ott volt 1940 novemberében a Turulvárban (Fővám tér 8.) Németh László *Magyar radikalizmus* című előadásán”.⁵ Később, Münchenben a Szabad Európa Rádió „épületének kapujában belebotlottam Kovách Aladárba”.⁶ A Szabad Európa Rádiónál (1951. aug. 3 – 1953. jún. 30.) Kovách Aladár „a műsorok felvételéért és általában a produkciós (gyártásvezetési) osztály munkájáért volt felelős”. Ez az osztály hét rendezőt, adásellenőrzőket, zenei rendezőket, színészeket és bemondókat, összesen huszonnégy munkatársat foglalkoztatott. Kovách Aladár „elsőrangú színházi szakembernek számított, [...] az ő átdolgozásában és rendezésében került előadásra számos kitűnő produkció. Nagy érdeme volt, hogy mivel kevés színész állt rendelkezésre, a hangjátékok szerepeinek eljátszására amatőröket – a magyar osztályon különféle beosztásban dolgozókat vont be a munkába.” Borbándi ehhez még hozzáteszi, hogy „botcsinálta színészként”⁷ ő a *Huckleberry Finn* és Márai Sándornak *A kassai polgárok* című művéből Kovách Aladár dramatizálta előadásában szerepelt „botcsinálta színészként”. Vagyis Kovách és Borbándi közeli, munkatársi kapcsolatban voltak a Szabad Európa Rádiónál, s ezzel alapozódott meg, hogy a későbbiek során Kovách Aladár különféle közlési javaslatokkal, kérésekkel fordulhatott az Új Látóhatár felelős szerkesztőjéhez. A barátok, Kovách fölfedeztetői (Szathmári Sándor, Ottó Ferenc, Darányi Ferenc) kéziratainak az elhelyezését kérő szándékánál fontosabb, hogy a *Téli zsoltár* (1940) után Borbándi közölte a második, Kovács életében⁸ nyomtatásban megjelent drámáját, a *Hammuesőt*.⁹ Ennek szerzőjét Borbándi a „népi írók második vonalába” sorolja.¹⁰

München, 1965. december 28.
Rümannstr. 59/52.

Kedves Alikám,

amikor Bécsben Ottó Ferenc kéziratairól¹¹ beszéltünk, ha jól emlékszem, azt mondtad, ősszel valószínűleg átutazol Münchenen, és akkor, már a szöveg ismeretében, beszélhetünk Ottó munkáinak kiadásáról. Miután nem jártál Münchenben, és nem szeretnék tovább várni, levélben kérdezlek meg, szabadok-e a kéziratok. Az Új Látóhatárban mind a két tanulmányból közölnénk egy terjedelmesebb – körülbelül 14-16 oldalas – részletet. A két tanulmány teljes szövegének könyv alakban történő kiadására egyelőre nem gondolhatunk, miután anyagi helyzetünk nem valami rózsás. Gombos Gyuszi könyve¹² és a forradalmi tanulmánykötet¹³ jóval terjedelmesebb lett, mint ahogyan reméltük, és ez tete-

mesen megnöveli kiadásainkat. Egyelőre tehát nem vállalhatjuk a két munka megjelentetését. Ha azonban az előbb említett két kötetünknek anyagi sikere is lesz, talán lesz erre is fedezetünk.

Az Új Látóhatárban azonban mindenképpen szeretnék hozni egy-egy részletet. Tudnom kellene azonban, hogy ehhez O. F: hozzájárul-e, és megelégszik-e a mi eléggé szerény tiszteletdíjunkkal. Kérlek tehát, Alikám, értesíts minél előbb, szabad-e a közlés joga, hogy ennek megfelelően állíthassuk össze jövő évi terveinket.

Boldog új évet kívánva,

igaz barátsággal üdvözöl:

Borbándi Gyuszi

(Gépirat, autográf aláírással s ugyancsak autográf följegyzéssel: Válasz: 1966. febr. 16.)

Kedves Alikám, 1966. márc. 25.

három hétig távol voltam és így csak most köszönhetem meg Sz. S. kéziratait.¹⁴

Nagyon tetszettek. Kettőt (esetleg mind a hármat) közlünk. Még pedig: a most szedés alatt lévő számba. 1966/2. sz. megjelenik április közepén. Máris beiktattam a legrövidebbet: a „Tökéletes szerkezet”-et.¹⁵

A másikat majd egy utána következő számban adjuk ki – valószínűleg két folytatásban, mert nagyon hosszú. Megértettem: az írásokat Behin Sándor névvel jelöljük.

A napokban megkapod az Ottó kéziratokat.

Sajnálom, hogy az Ú. L. -t lemondad.¹⁶ Örülök viszont, hogy ennek ellenére kapcsolatban maradunk és gondolsz rám, ha jó kézirat kerül hozzád.

Szeretettel üdvözöl:

B. Gyuszi

(ÖNB, KA, 161.)

München, 1966. szept. 26.

Kedves Alikám,

az elmúlt hetekben sokat voltam úton, és így csak most értesíthetlek, hogy drámádat nagy lelkesedéssel olvastam. Kitűnő munka, és kész örömmel közölném az Új Látóhatárban, – ha a közléshez hozzájárulásodat megadod. Nem tudom még, hogy ki tudjuk-e nyomtatni az egészet, de egy felvonást (az elsőt) mindenképpen szeretnék közölni. Azt hiszem, hogy az egész mű közzététele is menni fog. Egyelőre azonban még nem adhatok végleges választ. Ki kell még számítani a pontos terjedelmet. Az egész kézirat közlése esetén a januári számban kezdenők meg a közlést, és számonként egy felvonást adnánk. Tehát három folytatás lenne.

Az a további tervem, hogy ebben az esetben a szedést félretennők, és ha anyagilag meg tudjuk oldani, a „*Hamueső*” külön kötetben is megjelentetjük. Ehhez azonban biztosítani kellene a külön költségeket. Talán sikerül a tervet megoldani. Ha legközelebb Münchenben jársz, beszélünk kellene róla.

Alikám, várom tehát válaszodat: közölhető-e a darab?

Szeretettel ölel:
Borbándi Gyula

(Gépirat, autográf aláírással, ÖNB, KA, 161.)

Herr Aladár Kovách

Meisel str. 3/27.

1150 Wien

Bad Hofgastein, 1967. febr. 21.

Kedves Alikám,

Püski Sándor megkért, továbbítsam neked a mellékelt „*Javaslat*”-ot.¹⁷ A címét megtalálod az iraton, tehát észrevételeidet megteheted közvetlenül.

A másik ügy, amiért írok: Mi van a darabod kéziratával. Közlését tavaszra ígértük. Kérlek tehát, küldd el minél előbb, hogy nyomdába adhassuk.

Én március 10-ig vagyok itt: téli szabadságon. Utána ismét Münchenben.

Szeretettel ölel:
B. Gyuszi

Abs: Gyula Borbándi

Haus St. Rupertus

Bad Hofgastein

Herr

Aladár Kovách

Meisel str. 3/27.

1150 Wien

1967. március 10.

Kedves Alikám,

leveled még Hofgasteinben ért. Holnap utazom vissza Münchenbe. Örülök, hogy a dráma kézírata már Jóskánál van. A következő számban leadjuk a közlést. Én a „*Hamueső*” cím mellett lennék. Maradjunk talán ennél.

Püski? A papa. Kapott egy évre útlevelet és kiutazási engedélyt. Feleségével együtt mentek Amerikába, ahol a fiuk él. (A másik Kanadában van.) Átutaztak Münchenben, és nálunk voltak két napig. Azt mondták, nincs szándékuk kinn maradni. Viszont szeretnének egy könyvkiadói és főleg terjesztői hálózatot kiépíteni. Ez egyaránt foglalkoznék hazai és kinti könyvek terjesztésével. Ha ez sikerül, lehetőséget nyújtana, hogy többször utazhassanak nyugatra. Szép terv, csak elég nehéz megvalósítani.

K. Józsefre¹⁸ természetesen emlékezem. Értesítsd, hogy kéziratai érdekelnek, persze – igazad van – jó lenne tisztázni, hogy lehet-e, és nem kellemetlenkednek-e neki később.

Nem tudom, hogy a Gogolák-féle írások¹⁹ nekünk valók-e, de ha nincs terhére, küldje el őket. Szívesen elolvassuk, és ha lehet, közöljük. Ne tégy neki azonban határozott ígéretet.

Alikám, sokszor öllelek. Mikor tűnsz fel ismét Münchenben?

Gyuszi

(Autográf, ÖNB, KA, 161.)

Absender: Gyula Borbándi

Haus St. Rupertus

Bad Hofgastein

1969. június 10.

Kedves Alikám,

elolvastam Darányi Ferenc „*Koldus az utcán*” című munkáját.²⁰ Az igazat megvallva, én nem vagyok annyira elragadtatva tőle, mint Te. Abban igazad van, hogy a szerző nagyszerű panorámát rajzol a mai magyar életről, de két hibát érzek benne. Az egyik az, hogy a portrék túlságosan vázlatosak, több és jobb kidolgozást érdemeltek volna. Aztán, ha valaki átfogó képre törekszik, nem maradhatnak ki olyan alakok, akikben több a pozitív, mint a negatív vonás. Ne érts félre, nem a „pozitív hősokeket” hiányolom, de az emberek nem csak rosszak és esendők vagy jók és nemesekek, hanem mindenkiben vannak ilyen meg olyan vonások, rokonszenves és ellenszenves tulajdonságok. Darányi alakjai túlságosan egyveretűek, én inkább papírfiguráknak érzem őket, mint valóságos lényeknek. A második észrevételem: nagyon vitathatóak Darányi szempontjai és tételei, amelyek a magyarság helyzetét, európai szerepét, a két nagyhatalom viszonyát, Amerika kötelességét és tényleges magatartását illetik. Darányiban is az a tehetetlen, másokat ostromozó, külpolitikában kissé naiv szemlélet szólal meg, amely minden bajok okát és forrását abban látja, hogy Amerika nem teljesíti kötelességét, elárulta Európát, cserben hagyta a kelet-közép-európai népeket stb. Nem akarom Amerikát védeni, csak azt jegyezni meg, hogy minden hatalom elsősorban önnön érdekeit tartja szem előtt, és meddő dolog ezért elmarasztalni, mert sohasem fog másképpen viselkedni. Aztán arról is lehetne vitatkozni, hogy vajon, mi jobban és tisztábban látjuk-e Amerika érdekeit és cselekedeteinek mozgó rugóit, mint az amerikaiak. Én ebben nem tudnék dönteni. Szóval, nem az a baj, hogy Darányinak erről határozott és megalapozott nézete van, hanem az, hogy túlságosan egyszerűnek és problémátlannak látja egy nagyhatalom viselkedésének okait.

Ettől eltérően azonban mégis az a véleményem, hogy Darányi munkáját érdemes lenne kiadni, hiszen, ha másért nem, azért, hogy gondolkodásra és helyzetünk mérlegelésére serkentse az olvasókat. Az Auróra²¹ pillanatnyilag olyan nehéz hely-

zetben van, hogy nem tudjuk, miből fizetjük ki Gombos Gyula Szabó Dezső-jének második kiadását, amelyet a nyomda már kiszedett, és nyomásra vár. Mi egyelőre nem vállalkozhatunk semmi másra. És ha jelenik is meg nálunk új könyv, az annak jele lesz, hogy a szerzőnek van pénze, illetve tudott pénzt szerezni. Így, kedves Alikám, a lehetőségek pillanatnyilag elég csekélyek. Remélem azonban, hogy szívvósságod, akaratod és hozzáértésed előbb vagy utóbb csak talál majd kiadót.

Én holnaptól kezdve nem vagyok Münchenben, a hónap végéig Izraelben leszek tanulmányúton.²² Július 1-jén térek vissza.

Szeretettel ölel: B. Guszti

U.i. Mi történjék a kézirattal? Hova, Kinek küldjem vissza?

JEGYZETEK

- 1 Képzőművészek levelei Kovách Aladárnak. Hitel, 2024. augusztus, 76-92.
- 2 Erről tanúskodó levelezése az írásos hagyatékában: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Kovách Aladár Hagyaték Mappé 188. A Borbándi levelek: ÖNB, KA, 161.
- 3 Baumgartner Bernadette: *Néhány találkozás margójára...* In: „Elvégeztem, amire rendeltettem”. Emlékek Borbándi Gyuláról. Szer.: Szeredi Pál. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2014. 119-121.
- 4 A Borbándi-Szabó Zoltán levelezés „hozzávetőlegesen 240 levelet tartalmaz”. Baumgartner Bernadette: *Borbándi Gyula hagyatéka a Münchener Magyar Intézet régensburgi könyvtárában*. In: *Magyar Látóhatár*. Szerk.: Alexa Károly. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2015. 215-222.
- 5 Borbándi Gyula: *Két világban. Életem és pályám*. Európa, Bp., 2003. 87.
- 6 Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben*. A Szabad Európa Rádió története. Európa Könyvkiadó, Bp., 1996. 34.
- 7 Uaz, mint az előző jegyzet: 63., 107-108.
- 8 Kéziratban maradt drámája: Kovách Aladár: *Megállt az óra (Schönbrunn regénye) Schratt*. Sümegi György: *Utószó Kovách Aladár művéhez*. Életünk, 2014. 8. sz. 45-69, 70-75.
- 9 Kovách Aladár: *Hamueső*. Új Látóhatár, 1967. máj-jún. 3. sz. 231-157, nov. dec. 6. sz. 515-535., 1968. máj-jún. 3. sz. 227-251.
- 10 Gombos Gyula, Gulyás Pál, Sárközi György, Tatay Sándor, Jankovich Ferenc, Asztalos István, Takách Gyula, Simándy Pál, Kárász József és Barsi Dénes mellé. Borbándi Gyula: *Értékkörsz*. Trikolor Könyvkiadó, Bp. 2018. 268.
- 11 Ottó Ferenc (1904–1976) zeneszerző, karnagy. Ottó Ferenc írást nem közölt az Új Látóhatár.
- 12 Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Auróra, München, 1966.
- 13 *Tanulmányok a magyar forradalomról*. Szerk.: Molnár József, Borbándi Gyula. Auróra Kiadó, München, 1966.
- 14 Szathmári Sándor (1897–1971) író.
- 15 Behin Sándor: *Tökéletes szerkezet*. Új Látóhatár, 1966. 2. sz. 129–133. A Kováchnak küldött Szathmári írásokból előbb jelent meg, név nélkül: *Az élmunkás tragédiája (Tragiko-paródia az ötvenes évekről)*. Nemzetőr, 1964. december hó, IX. évf. 178. sz.
- 16 Valószínűleg az Új Látóhatárt mondta le Kovách.
- 17 Kovách Püski Sándor Magyar Élet kiadójának irodalmi lektora volt (1939-1941). Valamikori lektorának Püski később több levelet írt, amelyek Kovách írásos hagyatékában találhatóak.
- 18 Talán Kárász Józsefről van szó, akinek *Családi tűzhely* című könyvét Kovách kiadta (1941) a Bolyai könyvek sorozatában.
- 19 Az Új Látóhatárban nem jelent meg Gogolák írás. A Nemzetőrben is csak egyet találtam: Gogolák Lajos (Bécs): *A trianoni béke előzményei*. Nemzetőr, 1965. június, X. évf. 184. sz. 8.
- 20 Darányi Ferencnek – 1975-től 1987-ig a bécsi Európa Klub elnöke – nem jelent meg írása sem az Új Látóhatárban, sem a Nemzetőrben.
- 21 Az Auróra Kiadót (1963–1990) Molnár József alapította.
- 22 Borbándi Gyula: *Az izraeli csoda*. Új Látóhatár, 1967. november-december, X. évf. 6. sz. 566-567., *Izraeli görbe tükrök*. Új Látóhatár, 1969. 2. sz. 175.

ALEXA KÁROLY

Emigráció, irodalom? It is over...

2024. JÚNIUS 5-ÉN...

...meghalt András Sándor. A költő, az 1956-os emigráns, amerikai egyetemi tanár, a forradalom egyetlen valamirevaló irodalmi antológiájából sem hiányozható költemény, Az ASAK beadványa az ENSZ-hez, szerzője, aki utolsó idejét Nemesvitára elvonulva töltötte. Távozása különösebb visszhangot nem keltett, ugyanis sem haláláról, sem búcsúztatásáról barátai nem kaptak értesítést. Pályatársa, Kemenes Géfin László, a magyar emigrációs irodalom alighanem legnagyobb, de mindenképpen a legeredetibb „eposzának”, a Fehérlófiának a költője is úgy ment el, hogy arról az itthoni irodalmi élet nem értesült, halála napját sem tudjuk, 2022 decemberében volt (lehetett), celldömölki temetésén – ha igaz – tucatnyian voltak jelen; nem tudjuk, hol lakott végső idejében, csak azt, hogy teljes egyedüllétben, azaz: társától is különválva, és még csupán annyi hírlett, hogy angol nyelvű könyveket rendel folyamatosan, és a telefont sem veszi föl, ha esetleg valaki kinyomozná a számát. Sipos Gyula, aki Albert Pál néven, félszáz évig a magyar irodalomnak mondhatni örlelke volt Párizsban, s akinek Alkalmak című kritikai kötete felér egy modern magyar irodalomtörténettel, és aki egyben a legújabb francia szellemi törekvéseknek is fáradhatatlan közvetítője volt, teljes magányban és nincstelenségben halt meg tavaly, talán áprilisban, állítólag szomszédjai temették el, s írásos hagyatékának roncsai valami Párizs környéki bódéba keveredtek ki...

Mindhárman kilencven év körüliek voltak s mindhárman ötvenhatos emigránsok. És most, András Sándor halálának hallomásos híre csöndes szigorral enged megfogalmazni egy állítást, amit régóta sejtettünk, de valahogy eszünkbe sem jutott eddig kimondani, hogy ...

...ezeket a mostani éveket, ennek a legutóbbi negyedszázadnak a végső szakaszát ezentúl úgy kell számontartanunk, hogy... most fejeződött be a magyar emigráció irodalmának a története.

AMIT KELTEZHETÜNK...

...1956-tal, aminek kezdetét számíthatjuk a második világháború elvesztésével és Magyarország megszállásával..., de visszább is léphetünk akár a Trianon környéki évekig, sőt, ha tetszik, a 48–49-es szabadságharc bukásáig, akár még tovább is az idő mélyében Rákóczi rodostói íródeákjáiig, Mikes Kelemenig...

És ez ellen a drámaian végleges állítás ellen, hogy vége, vége, nincs tovább..., úgy érzem azok a nagyon kevesek sem tiltakoznának, a nyolcvanhat éves Sárközi Mátyás és a kilencvenéves Gömöri György Londonban vagy a kilencvenet betöltő Nagy Pál Párizsban, akik mind elcsöndesedettebben (de azért Magyarországon olykor-olykor felbukkanva) figyelik a világot, azaz: az „otthont” és

az „itthont”. Mégis súlyos állítás ez, jól tudom. Sőt lesznek – és legyenek is – akik provokációnak minősítik. Ám amikor tudomásul vételét javaslom, ugyanakkor szeretném tudomásulvételre, sőt elfogadásra javasolni azt az állítást, sőt ítéletet is, hogy a magyar irodalom egy olyan mulasztással terhelte meg önmagát évtizedek óta, pontosítva: az irodalom tudata – az irodalomtörténet és a kritika – olyan űrt hagyott be- és kitöltetlenül, aminek korrekciója nélkül a XX. század második felének (össz)magyar históriája sem tárgyalható érdemben.

NINCS MIT KERTELNI...

...fel kell fedeznünk végre a magyar emigráció irodalmát. Végre, azaz utólag. Nem kritikai méltatásokban, hanem a történeti filológia eszköztárát mozgósítva. Forráskutatás és történetmondás legyen egyszerre. Mögötte: a kutató szenvedély és az empátia. Ez a mi „ismeretlen birtokunk”... Megtalálván és bejárva nemcsak művészeti értékekkel leszünk gazdagabbak, hanem talán valamivel közelebb kerülünk történelmi mentalitásunk megértéséhez is: mit is jelent az, hogy „bujdosó magyar”...

Tehát mostantól fog eldőlni végleg, hogy miként ajánljuk az emlékező jövőnek Kemenes Géfin, András Sándor, Sípos Gyula életét és művét. És folytathatnám a közelmúlt elhunytainak névsorát a remek teológus költő Szabó Ferencsel, aki csak a minap, két éve hagyott itt bennünket kilencvenegy esztendősen; és sorolhatnánk tovább, Dedinszky Erikával ugyanekkorról, ő nyolcvanévesen távozott, Faludy Györggyel, akit az 1956-os emigráció emelt nagy patrióta versek költőjévé, ő kilencvenhat évet élt és 2006-ban halt meg, végleg hazatérve. És tovább, tovább... 2018-ban nyolcvannyolc évesen távozott – halála szinte oly visszhangtalan volt, mint irodalmi működése – Kibédi Varga Áron, alighanem egyike a klasszikus európai műveltségbe legbeágyazottabb magyar irodalmároknak. És íme: a mindentudó és mindent megíró Határ Győző, aki tíz nappal élve túl szeretett feleségét, Piroskát, 2006-ban, kilencvenkét évesen hagyta végleg az enyészetre legendás wimbledoni lakhelyét, a Hongriuscule-t. Ez a halála éve a svájci illetőségébe soha belenyugodni nem tudó Major-Zala Lajosnak (76), az összmagyar Csokonai Kör alapítójának (még a „komonizmus” vége felé), a magyar erotikus költői nyelv rögeszmes gazdagítójának, aki hévízi házáat zalai kovács öregapja műhelyeként és a francia csúcsborok rezidenciájaként rendezte be. És 2008-ban fejezi be földi útját az a baloldali történész és publicista, aki kilencvenkilenc életéből hetvenet emigrációban töltött (a magyarhoni szellemi emberek közül legtöbbit), Fejtő Ferenc. És aki felködlik a messzeségből, és – talán – az összmagyar vers csúcsainak közvetlen közeléből, Bakucz József, aki hatvanegy évesen halt meg 1990-ben, vajh’ hány magyar dolgozott rajta kívül amerikai atom tengeralattjárón?... 2018-ban hal meg az újabb kori magyar(-francia) avantgard atyamestere, aki utóbb kitűnő memoáíró lesz, Papp Tibor (82), valamint az a Kabdebó Tamás (84), aki alighanem az egyetlen magyar könyvtáros volt Guyanában... 2020-ban nyolcvanöt évesen ment el Ignácz Rózsa fia, Makkai Ádám, aki sok éven át Ha-

waii-ban élt magyar költőként és nyelvtudósként és egy évre rá innen a szomszédból, Bécsből (a beszélő nevű) Bujdosó Alpár is, nyolcvanhat évesen... Jó Ég, most villan be... hiszen az idei esztendő legelején költözött el végleg a nyolcvankilenc éves Ferdinándy Gyurka, ahogy mindenki nevezte, ama képtelen geográfiai háromszögből, aminek sarkai Puerto Rico, Miami és a Sashegy... És a többiek, a többiek... És aki nemcsak alakította az emigráció szellemi életét – évtizedeken át a Szabad Európa és az Új Látóhatár vezetőjeként –, hanem meg is örökölte, Borbándi Gyula kilencvenöt évesen halt meg, 2014-ben. Jó emlékezni rá: mélyen jelképes esemény volt, éreztük már ott és akkor is, hogy ő nyitotta meg a 2010-es Könyvhetet. S nehogy feledjük: még a múlt évezred, azon belül is a pártállami idők vége táján, 1984-ben egyszerre mentek el a legújabb kori magyar emigráció szellemi vezérei, Szabó Zoltán (72) és Cs. Szabó László (79), s 2000-ben követte őket nyolcvanhét évesen Gombos Gyula. És idézzük külön mondatban azt, akinél többet és láthatatlanabban senki nem tett ott, ahol kellett és lehetett: Csicsery-Rónay Istvánt, akitől 93 megélt esztendő után, 2011-ben búcsúztunk el a rákospalotai temetőben. És amire már csak néhányan emlékeznek: az ő Occidental Press-e adta ki a Korunk szellemi körképét 1961-ben, ami – ki tudja már, milyen csatornákon bejutva – egy korszak felvilágosítását végezte el. Újra összekötve a legjobbaink által képviselt magyar szellemet az európaival. És végezetül az írók vitathatatlanul legnagyobbjai, mondhatni az egyedüliek, akik áttörték a kirekesztettség néma évtizedeit: Márai Sándor (1989) és Wass Albert (1998), az előbbinek 89, az utóbbinak 91 év adatott, azaz ennyit engedélyeztek nekik maguknak...

Emigrációs partecédulák. Talán még üzennek az újabb magyar időknek.

AMIT ÁLLÍTANI KÉNYTELENEK VAGYUNK AZ AZ, HOGY...

...a magyar szellemi élet a rendszerváltozás utáni – mind elnyúlóbb – emberöltő alatt nem mutatott nagy igyekezetet arra (decensen fogalmazva), hogy az elvesztett világháború majd az elbukott forradalom után a nyugatra csapódó politikai hullámok menekültjei által felhalmozott szellemi javakat begyűjtse és legalább – post festa – a jövőnek megőrizze. Ez a közöny a mindenkori politikai hatalmat is jellemezte-jellemzi. Természetesen a virtuális „örökségnek” ebben a meghatározhatatlan halmazában nemcsak az esztétikum értékei (lettek volna – lennének...) megismerendők, majd nyugtázandók, hanem a filozófiáé, a teológiáé, a historiográfiáé, a műtörténeté, a nyelvtudományoké (stb., stb.) is.

Nyilvánvalóan nem egy – mondjuk Illyés-i szóval – „szóemelő” dolgozatnak (a filológia és az esszé, a memoár és a publicisztika kesze-kusza „mezsgyéiről”) a dolga ennek a korszakokon és földrészekon átnyúló kulturális Atlantisznak a feltárása, de egy-két szempontot talán érdemes felvetni – most: a végső pontra eljutva és onnan visszatekintve. Indoklásul a helyzetnek és ajánlásul a továbbiaknak. Nézzünk egy kétségbevonhatatlanul hiteles állapotképet. 1992-ben ezekkel az (az ő stílusára egyébként kevésbé jellemző) emelkedett mondatokkal kezdi előszavát Borbándi Gyula az általa létrehozott, írjuk csak le: egyszemélyes

alpmű, a 830 oldalt kitevő Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia nyitó lapjain: „A Magyarországon 1989 óta végbement eseményeknek, az ország függetlensége és önállósága helyreállításának, a szabadság és a demokrácia győzelmének örvendetes és biztató következményei közé tartozik a hazai, a kisebbségi és a diaszpórában élő magyarok közötti határok leomlása, az elszigeteltség megszűnése és az érintkezés zavartalanává válása. A nemzettest részei mind közelebb kerülnek egymáshoz és nő az egymás alaposabb megismerésének az igénye is. Mind Magyarországon, mind a vele szomszédos országokban növekvőben van a nyugati magyarok szellemi munkája és teljesítményei iránti érdeklődés”. Harminckét éve leírt optimista mondatok, ám az előszó vége felé, amikor a szerző adatgyűjtésének nehézségeiről beszél, ott egy rövid megjegyzés: „A lexikonban szereplő személyek jelentős hányada már nem él.” Már akkor sem élt... Hangsúlyozzuk, hogy a lexikon anyaggyűjtésének határai: 1945 és 1991 decembere.

UGYANAKKOR – NÉZZÜNK KISSÉ HÁTRÁBB – ...

...Borbándi Gyula volt az, aki 1985-ben, a magyar emigráció történetének életrajzát megírva és minden ellenvéleménnyel számolva, megteszi a lehető legradikálisabb állítást, kimondva, amit minden érdekelt akkor is (és azután is...) sejtett és mégis hártott: hogy a magyar politikai emigráció megszűnt... Megszűnt létezni. Abban a történelmi pillanatban ért véget, elveszítvén sorsának legitimációs, sőt szabadjon ezzel a fellengzős kifejezéssel élni, üdvtörténeti alapját, amikor 1978. január 6-án a Szent Korona visszakérült Magyarországra. Az „amerikai néptől a magyar népnek”, mint azt a visszaszármaztatók hangsúlyozták. Arra a kisdéd „protokolláris” tényre oda sem neszelve, és szó mi szó, ezt mi magunk sem tudatosítottuk, akik megrendülten és emelkedett lélekkel néztük a parlamenti közvetítést, hogy az „átvételen” a „magyar népet” bizonyos Apró Antal képviselte, akinek vérmocskos szelleműjjai még ma, félszázad múltán is... bele-belekavarnak a magyar belpolitika légterébe... A politikai emigráció derék öregemberei ekkorra már valóban légüres térbe kerültek, de az írók és a tudósok, a szellem és a művészet letéteményesei tették a dolgukat továbbra is – ám/és ahogy mentek az évek, ők is mind észrevehetőbben engedték át magukat-műveiket valami természetes tompultságnak vagy éppen megmagyarázhatatlan derűlátásnak... És íme egy emlékezetes mondas 1978-ból. Kovács Imre, aki a népi baloldal legradikálisabb és talán legokosabb képviselője volt itthon is, meg Amerikában is, egy interjúban azt nyilatkozta, hogy Magyarországról most már nem vándorolna ki, de azért most még nem is tér(ne) vissza. Temetésén két év múlva magyar szó nem hangzott el. (Ha igaz...)

Mindenesetre Borbándi optimizmusa 1992-ben nem volt indokolatlannak mondható. Ámde azután, ahogy mi itthon mind mélyebben kínlódtuk bele magunkat abba a „szabadságba”, amit az ezredfordulós világszellem egy Európa széli kismemzet számára létkeretként kijelölt, inkább a közöny, a közömbösség vagy, olykor bizony, az ellenérzés vált uralkodóvá azokkal szemben, akik egy is-

meretlen, egy beláthatatlan tartományból jelentkeztek. Merem leírni, ahogy sok itthoni pályatárs – bizonyos szorongással is – érezte: a jussukért. Az emigráció költői, írói és esszéistái, akik tették a dolgukat 1978 előtt és után és utóbb, 1989-90-et követően is, megkísérelték az igazodást a rendszerváltozási idők magyar belviszonyaihoz. Anyanyelvük terepére visszatérvén úgy gondolták, közönségre-közösségre, s talán hazára is letek. Némelyek – mi tagadás – nem mindig vették tekintetbe az itthoni viselkedési reflexeket, az itthoni irodalmi kataszter, azaz kasztrendszer belviszonyait. Némelyek kevésbé igyekeztek úrrá lenni azon az elhivatottság-érzeten, ami többeknél göggé szigorodott, azaz ami alighanem morális kompenzációként engedte megélni az érzelmi tehetetlenség évtizedeit... Mindenesetre az új helyzet őket is új szerepek keresésére kényszerítette – ahogy minket, itthoniakat is, valamennyiünket. Arra már csak utalva, hogy éppen akkor kezdett példátlan mélységbe alászállni a magyar irodalom presztízse, amikor (többek között) az egyik fő feladata lett volna a nem magyarországi irodalmak korábbi évtizedeinek testvéries „integrációja”. Ha utólag, hát utólag. Bizony, bizony, helyénvaló itt a többes szám: mert nemcsak az emigráció, hanem az utódállamok magyar irodalma is – néhány indokolt vagy kevésbé értelmezhető „névtől” eltekintve – messze távol maradt az itthoni történeti-kritikai „kánon” keretein (ha ilyenről érdemben egyáltalán beszélhetünk...).

DE HÁT MI IS VOLT AMA RÉGI SZEREP...

...amit emigrációs íróinknak tulajdoníthatunk? Ami abban az egy, de még inkább két emberöltőnyi időszakaszban, az elszakadás idején, formálódott ki és állandósult, a tudatban „mindörökre” érvényesen (hiszen még a nyolcvanas években sem hihettük, hogy holnapra vége lesz a szovjet birodalomnak), ami az elbukott forradalmat követő meneküléssel vette kezdetét. Mi az a szerep, amit sokuk tudatosan, következetesen és hangfogó nélkül, prózában, versben, értekezésben képviselt, de mindannyian magukkal a létükkel, az egzisztenciájukkal? Ez a szerep nem volt más vagy kevesebb, mint ami az itthoni hatalom legitimációját, politikai-ideológiai megalapozását minden pillanatban, minden személyes és kollektív sorsalakulásban cáfolta, elutasította, hazugsággá nyilvánította és a politikai bűnöket annak nevezte, amik: bűnök. Elfelejtethetetlenek és megbocsáthatatlanok. Az emigráció a hatalom számára azt jelentette –

HOGY 1956...

...és ami ehhez értelemszerűen kapcsolódik: az ország szovjet megszállása. A nemzetelvű beszéd számára a tabuk tabuja. Az emigráció a magyarság és a magyarországi rezsim számára maga volt az „emlékezet”, az „élő tilalomfa” az elemi magyar érdekek védelmében. Ez a szimpla magyarázata annak, hogy a magyarországi hatalom számára elképzelhetetlen volt olyan politikai beszédhelyzet, ahol a diskurzusban részt vettek volna az emigrációs képviselői, közéjük sorolva és nem is nagyon hátra az írókat is. Itt azonban azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az emigráció nemcsak hű maradt a forradalomhoz, hanem azt is, hogy az emigráció legjava szellemeinek köszönhető 1956 megör-

zése, emlékének ébren tartása az ellenséges, majd mind közömbösebb évtizedekben – azaz: ezért válhatott a forradalom általuk soha elhalványodni nem hagyott élménye minden itthoni agyomosás és amnézia, generációváltás és életformaváltozások ellenére a magyarországi rendszerváltoztatás meghatározó alapeszméjévé és történelmi-morális argumentációjává. Ez volt az alapképlete annak a bő három évtizednek, ami 1956 legvégétől 1989 tavaszáig tartott. Ami tehát kizárta a magyar emigráció irodalmát a kádárista-aczéliánus rezsim „elfogadási horizontjáról”. Csupán korfestő illusztrációként álljon itt egy jellemző, bár random szóhasználati példa a párthatalom és 1956 kapcsolatáról, ami „az utolsó évtized” derekán, 1984-ben (nem egészen három évvel a lakiteleki találkozó előtt...) hangzott el a Politikai Bizottság ülésén. Nagy Gáspár „botrányos verse” kapcsán mondja Maróthy László (aki – ó, magyar világ... – békés vármegyei kismemesi család sarjaként még Kádár utódaként is, Mikszáth szavával élve, „kombinációban volt”), hogy „Nagy Gáspártól én kategorikusan elhatárolnám magam..., végül is az ’56 utáni rendünket támadja... Vele nem volna szabad most párbeszédbe keveredni.” És még egy emlék, emlékeztető 1956 rendítetlen jelenlétéről a diaszpórában, és ez is a nyolcvanas évek közepéről. 1986-ban jött el a dátuma az ötvenhatos sírok megújításának. De hát hol is voltak már azok a rokonok, akik a sírokat még számon tartották? A hatalom nem is leplezetlen nyegleséggel készült a mitikus bűnre, a halottak nyomainak végső eltakarítására. Aki járt ekkortájt kint a Kerepesi temetőben a Kossuth-mauzóleum tőszomszédságában, az tanúja lehetett az elesettek parcellája megrendítő szépségének. És alvilági elhagyatottságának. Ahogy a természet uralma alá gyűri azt, amiről azt hiszi, az övé. A kinti magyarok szava megzendítette világot, a magyar politika retirálni kényszerült. És azt se feledjük, hogy ekkor kezdődtek a csoszogó-bóklászó séták a másik nagy temető 301-es parcellája felé, ahol a szelíd domborulatokat benövő bozótoson meg-meglíbbentette a galoppozó rendőrlovak szele a foszló nemzeti színű szalagokat. N.B. Még az Írószövetség emlékeztető 1986. novemberi közgyűlésén is, Berecz János, a KB. ideológiai titkára, Kádár bizalmasa, azzal az állítással próbálta kivédeni a „restaurációs vádakat”, hogy 1956 „megítélésében közmegegyezés” van.

A HATALOM 1956 HULLÁJÁN ÁLLVA...

...döntötte el, hogy ki lehet magyar és ki nem. Éljen bárhol. Az lehet az ország lakója, az – amire nem állt rá a szájuk... – a nemzet tagja, akinek számára magától értetődik, sőt örömteli, ami itt van: Hegyeshalomtól Vlagyivosztokig. Azaz, hogy... Egyfelől a hatalom minden igyekezete ellenére sem zárhatta el és be még ereje teljében sem légmentesen az országot. És ez vonatkozik még a legvéresebb kezdeti évekre is. Az írásokat materiális valójukban persze kitilthatták, ha nem is százszázalékos hatékonysággal – egyrészt mert a diktatórikus rezsimek általában hajlamosak a trehányásra meg a korrupcióra, „Schlamperei”, mondhatnánk utóbb, hatalmuk romjain merengve, másrészt a párt-, a diplomáciai, az MTI- és a konkrét titkosszolgálati csatornáknak hivatali kötelemük volt

a párt és állami vezetés ellátása minél több ellenséges információval, „mindenhez” hozzájutottak, de az alkalmi kiszivárgások ellen nem sokat tehettek. Néhány tucat példányban – mondhatni – „mindent” kinyomtattak a vezetők számára, ezekből a kiadványokból kézen-közön jutott illetéktelenekhez is. S még az sem volt leküzdhetetlen feladat, mondhatjuk kajánul (és bölcsészként) visszamerengve, hogy kutatói engedélyhez jussunk egy-egy „rugalmasabb” professzorunk révén – névtelen talpasok – az Országos Széchényi Könyvtár „Zárt Kiadványok Tárába”... S aztán tapasztalatainkat, cédulás firkálmányainkat, megosszuk a hasonszőrűekkel... Majd az évek múlásával együtt lassan a magyarországi polgárok is meg-megfordulhattak külföldön, s jó páran vállalták a kockázatot és felkeresték azokat a „megfelelő” londoni, párizsi, müncheni, New York-i „címeket”, amelyeknél ingyen – valószínűleg a CIA nagyvonalúságának köszönhetően – hozzájutottak (hozzájutottunk...) mind a magyar emigráció-diaszpóra szövegeihez, mind a nemzetközi „fellazítás” szakirodalmához. De a legfontosabb információhordozó ezekben az évtizedekben a Szabad Európa Rádiója volt (kisebb műsoridővel és hatásfokkal a londoni rádió és az Amerika Hangja), ami a napi politikai tájékoztatás mellett következetesen képviselte az emigráció szellemi életét is, olyannyira, hogy a nyugati írók legjavanak fórumot, sőt egzisztenciális hozadékkal járó szereplési lehetőséget is adott tudatosan és folyamatosan.

MÁSFELŐL A HATALOM IS...

...próbálkozott a maga bumfordi módján a „fellazítással”. Ami – akárhogy is vesszük – mégiscsak valaminő satnya kapcsolatépítésnek volt tekinthető. A honvágytól meggyöngyültebb lelkek, a derűlátóbb naívak, vagy az egzisztenciálisan rászorultabbak (alighanem álságos vagy közvetlenebb titkosszolgálati ráségitéssel...) hajlamosak voltak az engedményekre vagy a „visszafogottabb” viselkedésre, Arany János szavával, az „ildomra” – a kimondás és az elhallgatás mezsgyéjén –, s ennek folytán élvezhették alkalmilag a remek magyar szállodai ellátást, a nemes borokkal színezett hajókirándulásokat, a protokoll minden bűvét-báját és az itthoni „partnerek” mézes szavait. És ez utóbbiakat sem volt nehéz – jóra való szakemberek is akadtak köztük – ama oly jól ismert magyarhoni „összekacsintós” kiküldetési felkérésekkel rávenni pár napos nyugati „összmagyar” konferenciákon való részvételre, full service. Még azt is hozzáképzeltük, hogy... az – amúgy – erőteljes rendészeti jelenlétet az illetékesek az érintettekkel szemben a vámellenőrzés ideiglenes visszafogásával enyhítették... Régi emberek még emlékeznek talán – kiragadott példa – a Látóhatár válságára az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, biztosan nem függetlenül a magyarországi belügyes háttértől, aminek következtében egyfelől véglegesedett az Új Látóhatár (és áttételesen a fő ellenség: a Szabad Európa Rádió), mint az emigráció legfontosabb fórumainak renoméja, erre aztán igazán nem számítottak, másrészt viszont a haza keblére fogadta a puccsista kaméleonokat, akik itthon nem csak lakást és kegydíjat, hanem még lapot is kaptak, amit élő

ember persze nem vett a kezébe. Mert ugyan miről is írhattak, mit is szerkeszthettek volna? Így propagandaértékük is éppoly jelentéktelen volt, mint irodalomtörténeti súlyuk. Ám mi tagadás, ez is „kapcsolati esemény” volt. Talán még azt a „nyugati” szerzőt is megidézhethetnénk, aki elsőként foglalta össze a magyar politikai emigráció történetét, aminek szellemiségéről, azaz politikai irányultságáról elég annyit mondani, hogy a harmadik kiadása már 1984-ben Magyarországon jelent meg... Ítéleteit-vélekedéseit könnyen elképzelhetjük ennyi év után is. Az Arany János-i címet (Elveszett alkotmány) elorzó Nagy Kázmér már 1972-ben hazalátogat és 1981-ben végleg visszaköltözik. A magyar sajtó kedvence lesz, Kádár is fogadja, ami nem csodálható, ha ilyesféle mondatokat képes leírni: „...mit mondtak nekem a múlt héten a Tolna megyei parasztemberek? Hogy Mátyás király idejében sem élt talán a nép ilyen emberül és gazdagon ebben az országban. És ez így igaz.” Vagy ott volt már 1960-tól a Magyar Hírek című propagandakiadvány, amit kéretlenül küldtek ezernyi napnyugati címre, s melynek főszerkesztője egy bizonyos Szántó Miklós nevű ötvenhatos párt házvédő, majd „szociológus” lett, aki – mit tesz Isten – disszertációjához az amerikai magyarok körében végzett „felméréseket”... És ma már senki nem beszél arról a központi „hazacsalogató” vállalkozásról, amely „annak idejében” sem kínált magáról idehaza egyebet kevéske protokolláris hírnél, de valószínűleg annál több titkosszolgálati jelentést gyártott. Ez az Anyanyelvi Konferencia néven a Magyarok Világszövetsége alá beosztva működött, „min-tegy mozgalomként”, ahogy definiálta magát. (Sajátos „rendszerátvételi” paradoxon, hogy az elvileg a „nyugati magyaroknak” dedikált, hosszú és zavaros múltra visszatekintő Világszövetség önnön sorsa mélypontjára nem a pártállami évtizedekben, hanem 1992-ben jutott, amikor keleti-utódállamokbeli, de még inkább valamiféle sehonnan jött és definiálhatatlan vérmagyarok összeesküvése diadalmaskodott, olyannyira, hogy a nyugati emigrációt ki is zárták köreiből...) S egy emlékeztető... Dermesztő kortünet a Hungarológia című „tudományos, olvasásmódszertani és tájékoztató füzetek” 10. száma 1996-ból, ami lényegében egy terjedelmes – önmutogatónak szánt – szövegközlemény az Anyanyelvi Konferencia 25. évéről. Betűtenger és semmitmondás – édelgés és alakoskodás. Természetes vagy nem, jóleső nyugtázni: számottevő nyugati magyar írókat nem találunk a résztvevők között. Viszont azt sem feledhetjük, hogy a rendszer minő gaudiummal fogadta egy-egy valamikor nyugatra került képzőművész felbukkanását. Nem kért hűségnyilatkozatot se Amerigo Tottól, se Victor Vasarelytól, de elképesztő megbízatásokkal hálálta meg felbukkanásukat a határ innenső oldalán. Hantai Simont pedig földije, Juhász Ferenc, állandó jelenlévő művésszé avatta könyvborítói révén.

És tartsuk számon ott, ahova való, a nemzeti abszurdítások nagykönyvében azt a pillanatot, amikor 1954 tavaszának egyik napján megszólalt a budapesti rádióban Tamási Áron és egy versről kezdett beszélni. A hajdani „lélekmérgező” disszidens, Márai Sándor három évvel ezelőtt Nyugat-Németországban megjelent Halotti beszéd című költeményéről, méghozzá azzal a felfoghatatlan me-

részséggel, hogy szerinte mindazokhoz szól a költő és mindazok az olvasói, akik „magyarul bárhol élünk”, mert „valamiféle szerves egységhez tartozunk... „Nem lett ebből dialógus, nemhogy a szétszakadt nemzetrészek, de még a két író között sem...”, a „puszta” két pontjába kiáltott és ugyanott halt el a szó, de elhangzott..., hogy aztán erről mit sem tudva majd 1971-ben utánadagogjon Márainak egy Domonkos István nevű jugoszláviai avantgard dzsesszenész, versíró és kamionsofőr egy Djuphult nevű svédországi helységből... Hogyan? „Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak / Elporlanak, elszáradnak a szájpadatlat alatt...”, így az elmenekült nagy író. „...én lenni / én nem tudni magyar / élni külföldi élet”, így meg a kisebbségből a végső másságba betérő ifjú vagabund...

LEHET, HOGY AKADNAK...,

...akik aprehendálnának azon, hogy a „nyugati-kádárista” kapcsolatfelvételek körében utalnék a párizsi Magyar Műhelyre. Legyünk jóhiszeműek, ami nemzeti elkötelezettségüket illeti: viszont valószínűleg (szinte mániás) avantgard művészi elkötelezettségük együttjárója volt az, hogy tartózkodtak a nyílt politizálástól. Sok mendemonda járta körülöttük (az viszont nem pletyka, hogy egyszer Párizsban Aczállal is beszélgetést kezdeményeztek), ki tudná ma már megmondani, mennyiben jogosan, de az mindenképpen tény, hogy egyetlen nyugati emigráns szerveződéssel szemben sem volt oly megengedő – az itthoniak utazását jóváhagyó – a rendszer, mint éppen velük. A maga esetleges ízlésselfogultságait mindig higgadtan kezelő Borbándi Gyula A magyar emigráció életrajza (1945–1985) című félezer oldalas alapvető összefoglalásában tizenöt oldalt szánt az Irodalom és irodalmi sajtó fejezetére. Talán nem tekinthető denunciálásnak, ha őt idézzük. „Furcsa jelenség, de a Magyar Műhely ismertebb és olvasottabb Magyarországon, mint az emigrációban. Magyarországra minden nehézség nélkül bejut, sőt előfizetni is lehet rá... (A lap) évi találkozóinak programját budapesti illetékesekkel beszéli meg.” Lehet, hogy itt, eme politikai háttér előtti „térben” kell keresnünk az okát annak is, hogy ez az 1962-től datálódó szerveződés (a folyóirat és köre) az egyetlen, ami túlélte a rendszerváltozást, és Párizs, majd Bécs után 1996-tól Budapesten telepedett meg és mára már – jó ideje – a galériájuk is élénk tevékenységet folytat. Az avantgardnak – tudvalévő – egyetlen hulláma sem érte el az elmúlt bő évszázadban uralkodó irodalmi kánonjaink „ingerküszöbét” (talán „kassákit” kivéve, bár a mord mester sem feltétlenül ars poétikus makacsságai révén...), és így a „műhelyesek” – nagyon nem ideillő szóval élve – széptani tevékenysége is marginálisnak ítélnélhető, de mindenképpen ellenkultúráként szerepelt ez a mozgalom és intézmény a szocialista évtizedekben az itthoniak körében, és múlhatatlan érdemük volt kényszeresen „marginálódott” honi klasszikusaink – Weöres, Füst, Mészöly, Kassák, Pilinszky, Mészöly stb. – következetes kolportálásáért. Mondhatjuk, hogy a kor egyetemes magyar kulturális politikai mappáján közvetlenül a délvidékiek (Új Látóhatár) mellett van a helyük.

ÍME TEHÁT...

...egy áttekinthető időszak és egy szinte beláthatatlan tér, aminek talán a legfontosabb szava, kimondva-kimondatlanul, minden döntés oka és eredője: „a hazalátogatás”. Az „igen” vagy a „nem”. Mert „minden” ezzel jár együtt. Ennek vállalásával vagy elutasításával. És ezért, ha valahol biztosan, akkor a magyar diaszpóra politikai és kulturális örökségének a feltárásakor nemcsak ajánlatos, de kötelező is kell legyen a jóhiszeműség. Aligha volt olyan emberi sors „ezen a túlsó Magyarországon”, a XX. század második felében, amely az álmokig és a zsigerekig egyszerre ható egzisztenciális drámákkal, bevallatlan és kibeszéletlen tragédiákkal ne telítődött volna, és az ezekkel együtt járó lelki, sőt esetenként, morális torzulásokkal. Mindez azért a szabadságérzetért és szabadságtudatért „cserébe”, aminek a tágasságáról és mélységéről nekünk, itthoniaknak fogalmunk sem lehetett, s amit ámuldozva észleltünk futó látogatásainkon. Egy biztos: senkin nem kérhetjük számon Márai intranzigenciáját. De ha nem lett volna akkora írói ereje, férfias önfegyelme és sokéves ifjonti tapasztalata idegen országokban, amekkora volt, akkor ő se lett volna képes kitartani a végsőkig. Aminek zárópontját ő maga határozta meg... Legyen itt illusztrációként megint egy – random... – szövegemlék. nagy pál a journal in-time él(e)tem 2 (a szerző avantgard helyesírása) lapjain beszámol róla, hogy 1958 tavaszán elküldte egy-két írását Cs. Szabó Lászlónak, az írósvölvény az írófejedelemnek. Aki így kezdi válaszát. „Írásait kétszer is elolvastam. Nyugtalansága, gyötrődése egyáltalán nem 'gyógyászati probléma' s novelláiban számos 'villanásnyi jó'-t találtam. Az emigrációt senki sem bírja könnyen, ellenszenves, idegőrlő életforma, de néha hasznos, sőt egyik másik emberre egyenesen kötelező. Nemcsak magunkért, a magunk javára kínlódunk benne.” Igen, Csé... Egyike volt a magyarföldi rezsím legkövetkezetesebb elutasítóinak. Nem feledve azt a „közbenjáró”, a szó legtisztább értelmében vett „kapcsolatépítő” tevékenységét, hogy a külföldön „előforduló” itthoni írókkal remek interjúkat készített... Ezért vagy ennek ellenére hallatlan megdöbbenést keltett váratlan hazalátogatása 1981-ben. Sokan ezt történelmi fordulatnak ítélik az anyaország és exuláns polgárainak kapcsolatában. Csé soha nyilvánosan nem adta ennek magyarzatát. (Igaz, egy évvel előbb a Nagyvilág már közölte egy írását. Aligha engedélye nélkül... 1982 és 89 között nyolc könyve jelenik meg „itthon”.) Talán a véget érezte közeledni? Már csak három év adatik neki, három fájdalmas esztendő, hogy elkísérhessük minden halandók útján a sárospataki temetőben.

Persze nemcsak a párizsiak köre vonzotta az aczéli kulturális politikát. Amennyire ma látjuk (persze titkosszolgálati kutakodások nélkül): jórészt, nyugodtan állíthatjuk, lényegében sikertelenül. Egyszer pl. – megőrizte a szóbeszéd – megpróbálták egy régi hollandiai Mikes-konferenciára a kultúrpolitika egyik legkirekesztőbb alakját, Szabolcsit, delegálni, még hozzá úgy, hogy a meghívottaknak nem adtak útlevelet... – ezt a bugrisságot Cs. Szabó László igazán visszhangzó modorban a leghatározottabban elutasította, az ő szava pedig mindig az „utolsó szó” volt Londontól Rómáig és Chicagótól Münchenig.

HA MÁR...

...szemünk elé kerültek az emigrációs kulturális szerveződések, nem lehet meglepő, hogy ma már róluk is jobbára szomorkás múlt időben kell beszélünk. Mondani sem kell, hogy az ő aktív évtizedeiknek a története leválaszthatatlanok az ott, a köztük szereplő aktorokéről. Akik, mondhatni, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától, ilyen-olyan utakon-módokon, ha a rezsimmel való kapcsolatfelvételtől el is határolódtak, az anyaországi irodalmi élettel igyekeztek annál meghittebb kapcsolatokat építeni. A nyolcvanas évekre ez már a hatalom hivatalnokai által is kényszerűen elfogadott tény volt, ha nem is átallották alkalmi tiltásokkal fitogtatni erejüket. A szétszórtságban ezek a körök és szerveződések voltak alighanem az értékteremtés és értékörzés legfontosabb intézményei. Hallatlan civil áldozatkészségtől működtetve.

Talán nem haszontalan, de mindenképpen méltányos legalább a nevükben megidézni ezeket az társaságokat vagy egy-egy kulturális intézmény köré csoportosuló civil köröket. A legproduktívabb alighanem az 1969-ben Svájcban alapított Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem volt, amely jó pár évig gazdaságilag igen eredményesen szervezett kiadót is működtetett, az emigráció alapvető gyűjteményes munkái itt jelentek meg, nem is beszélve pl. az itthon szellemi életbe is csöndesen beszívargó Bibó „összesről” vagy Hamvas „öt géniuszáról”. Észlelhető volt, hogy a rendszerváltozás közeledtével egy mind (sajnos: bal- és globál-)liberálisabb luteránus szemlélet kezdte szervezni az Akadémiai Napokat, s ahogy utóbb, már a legújabb években kiterjeszkedni látszott az EPMSZ a teljes Kárpát-medencére, úgy vált mind belterjesebbé és észrevehetőtlenebbé. Az itt tanuló diákok által 1951-ben alapított hollandiai Mikes Kelemen kör, amely talán a legélénkebb volt a kapcsolatépítésben Magyarország felé, mára lényegében Hollandiára szűkült. Hasonló állítható az amerikai Itt-Otról, amelynek Lake Hope-i összejövetelei évrő évre heveny izgalmakat váltott ki a magyar kultúra irányítói között: kit engedjenek „ki” a meghívottak közül... Az 1964-es londoni Szepsi Csombor körnek, vezetőinek végleges eltávozása után, mára már híre sincs. Emlékezhetünk, ennek a csoportnak kulturális és politikai hatókörét nagyban növelte a BBC általuk menedzselte magyar adása. Az Új Látóhatár – erre is emlékezhetünk – sem kizárólag publikációs, hanem közösségi fórum is volt, noha lapnak is negyven évig a legjelentősebb. 1989-ben jelentette be Borbándi Gyula és Molnár József, hogy felhagynak a folyóirat szerkesztésével és kiadásával, ez után szimbolikusan és pár hónapra a Hírel egyik rovata élére került a legendás lapnak a neve. Míg az Új Látóhatár egyfelől folyamatosan jelent meg Münchenben (sok tekintetben évtizedeken át szoros kooperációban a Szabad Európa magyar adásaival), másfelől jóllehet hajdani „nemzeti parasztpárti” vezetői voltak, a lehető legnyitottabb értékelvű szerkesztést folytatott, addig az Irodalmi Újság (melynek alapítási éve és helye 1950 és Budapest...), eléggé hektikusan szerkesztődött Bécsben, Londonban és végül Párizsban, s magán viselte a régi „szabadnépesek”, az 1956-ban a „szabad világot” választó ú. n. reformkommunisták keze nyomát. A lap 1989-ben szűnt

meg. Apró tény, de talán alkalmas futó „összehasonlító” kulturális politikai meditációra, hogy amíg az Irodalmi Újság hasonmás kiadása 1991-93-ban már megjelent, az Új Látóhatár digitalizációja csak 2013-ra készült el. Ami – önmagában – azt is jelenti, hogy az emigrációnak itt megjelent alapművei Kovács Imrétől Jászi Oszkárig, Zilahy Lajostól Kerényi Károlyig és Tűz Tamástól Siklós Istvánig csak megírásuk után félszáz évvel jutottak a magyar olvasó kezébe... Legalább nosztalgiából idézzük föl a washingtoni Arkánumot, amelyet a most elhunyt András Sándor és Kemenes Géfin László igyekezett 1981-től tizenöt évig – részben már a rendszerváltozás után – életben tartani, Bakucz József és Vitéz György közreműködésével, de mindösszesen tizenkét számra futotta lehetőségeikből. Jóval hatékonyabb volt ennél Mózsi Ferenc lényegében egyszemélyes vállalkozása, 1980 után: egy chicagói lap és a mintegy 30 kötetet kitevő Szivárvány könyvek. Mózsi, a „szivárványos ember”, ahogy becézték oly korai haláláig (2007-ben jött végleg haza és két évre rá halt meg) 1992-től bő fél évtizedig itthon adta ki a lapját, amelynek csobánkai bemutatói komoly avantgard és nemcsak a minden áron újtó alkotókat összehozó közösségi esemény volt.

S HA MÁR...

...szegény Mózsi Ferencről, a szerkesztőről és szervezőről megemlékeztünk, essen szó róla, mint önzetlen vendéglátóról is. (Költészetét az emigráció többi kortársi költője társaságában – mi mást tehetnénk... – a jövő méltányos figyelmébe ajánljuk.) Tapasztalhattuk, hogy a „vendéglátó” olyan nem hivatalos szerep és státusz volt a nyugati magyarok körében, ami talán a legbensőségesebben és szervezetlensége ellenére is a legmeghittebben, mindenestre a legintenzívebben tudta erősíteni az anyaország és a kinti magyarok szellemi és érzelmi egységét, összetartozás tudatát. És baráti közeget tudott létrehozni a helyi értelmiségiek meg a magyarországiak között, szembesíteni tudtak és akartak élményeket és kultúrákat. Igazi csatornarendszere volt ez a szívélyes hálózat az „eszmék szabad áramlásának”, amit oly vonakodva fogadott el a hazai politika, amikor a nyolcvanas években erre végre rákényszerült...

Mózsi egyszerre volt kiadó és szerkesztő és utazásiiroda-vezető, s nem egy itthoni pályatársa köszönhetett neki tartalmas kintléteket, utakat és találkozásokat, aminek – pl. Zalán Tibornál – számottevő irodalmi hozadéka is lett. (Ha már leíródott Zalán neve, helyénvaló megemlítenünk, a később szóba hozandókat megelőlegezve, hogy ő a hetvenes években, amikor már némi tere nyílt a szerkesztésre-szervezésre is, jelentős számban segített némely politikailag „ártatlannabb” nyugati költőket a megjelenéshez az Életünkben és a Kortársban.) A legjelentősebb „vendéglátó”, sőt – mondhatni Csurka István szavával – a „magyar ügy” nyugati emblémája, Püski Sándor volt a maga kis New York-i könyvesboltjával és alkalmi szálláshelyével. Püski, aki szervezőképességéről már a két háború között tanúságot tett, lévén a népi mozgalom és könyvkiadás fő szervezője, munkáját szinte „megszakítás nélkül” folytatta az óceánon túl is, mintha nem is lettek volna mögötte kádári börtönök. Íróbarátaival sorra

rendre beutaztatta az Egyesült Államok magyar kolóniáit, és könyvkiadói munkája példázatosan nyitottnak ítéhető (döbbenetes, de még rentábilisnak is...), az ízlésétől eltérő szerzők befogadásával, ugyanakkor folyamatosan traumatizálta a magyar politikát azzal, hogy fóruma volt a – legkülönbözőbb – magyarföldi ellenzéki szerzőknek. Talán több mint anekdota, hogy Püskinek sikerült elérnie a részvételét az 1986-os Könyvhéten, igen csekély könyvmennyiséggel ugyan és eldugva az utódállamok könyvei közé... Püski – mint egész élete során – ekkor is megállíthatatlannak mutatkozott. A következő évben részt vett a lakiteleki találkozón, sőt bejelentette ott azt is, hogy ki óhajtja adni a tanácskozás anyagát. Ennek aztán meg is lettek a következményei pár napra rá a ferihegyi repülőtéren és a rendőrségen...

A hajdani vendégeskedéseknek az emlékét már – s ki tudja meddig – legendák és anekdoták őrzik. Borbándi Gyula oberföhringi lakását pl., azzal a vendégággal, amiben Kovács Imre is megaludt, és azzal a pincével, ahol ott volt a magyar irodalmi diaszpóra szinte teljes írásos anyaga, s a lakással átellenben az Angol Kert, a másik oldalán a Szabad Európa épületével, a magyar rezsimnek alighanem leggyűlöletesebb háztömbjével. És hát ki nem kereste fel a „Triznya kocsmát” Rómában? Melynek háziasszonya, a remek Szőnyi Zsuzsa nemcsak a tartalmas egytálételek megalkotására fordított pénzt és munkát, hanem arra is, hogy megőrizze és megfogalmazza emlékeit remek „bujdosó” kortársairól. Ki nem szállt meg Bécsben – Capistrangasse – Szépfalusi István tisztelendő úrnál, eleget téve egy meghívásnak a Bornemisza Péter Társaságnál? Vagy Sárközi Mátyásnál Londonban, akinek két utcára néznek az ablakai, ó, angol időjárás, az egyik oldalról süt be a nap, a másikon esik az eső, aztán innen egy gyors séta a St. Paul katedrálisig, ami mellett egy árkádok mélyi kis boltban iksz virtuális font értékben alapvető Orwellekhez lehet hozzájutni.... Vagy Cigány Lórántnál London szélén (ha Londonnak egyáltalán van széle), a Golders Green temető szomszédságában, ahonnan, közli a házigazda, miközben hangsúlyos „nemzetközösségi ételsort” tálal fel, kenyai zöldbabbal és újzélandi báránybokával, olykor el akarják lopni Sigmond Freud urnáját... Az írógépeken mindenhol a magyarított klaviatúra: a hosszú í-kkel, ó-kkal, ú-kkal...

Ezt a mind kopottabb filmet pörgethetnénk tovább és tovább, rég elhalt magyar jelesek neveivel, arcvonásaival és elhangzott szavaival. És azokéval a „névtelenekével” közösen, akik ott ültek a rendezvények hallgatói között, munkások, egyházi emberek, tanárok, farmerek, háziasszonyok, cserkészcsapatok, népdalkörök, évfordulós magyar estek szervezői, hogy aztán a vendéget kézről kézre adják, pár napig otthonukba fogadják, mert tudják, bár talán inkább csak érzik, hogy benne és általa Magyarországot látják vendégül, persze nem azt, ami oly rigidén elzárta magát tőlük. Vacsorák, az örökös és mégis megunhatatlan csirkepaprikások és töltött káposzták, a maguk felfoghatatlan helyi kényszerfűszerekkel, Magyarországon hírből sem ismert étkek társaságában, a házigazda kurucos fináncellenességgel a garázs mélyén erjesztett pálinkája, narancsból, banánból vagy más egzotikus gyümölcsből, fényképek nézegetése, régi fekete-

fehér itthoniak, színesek a jelenből, zömmel kerti sütögetések, karácsonyi-szilveszteri együttlétek a családban vagy a Magyar Házban, büszkélkedő tengeri utak, néha, mi tagadás, pironkodva egy-egy amatőr költemény is elhangzik, beszélgetés hajnalokig, olykor egy-egy mondat átváltása a helyi nyelvre a gyerekek kedvéért. És arra is csak a vendég kapja föl a fejét, ha az éjszakában, amikor a szeszből is már több lett, mint elég, rázendítenek ezek az öregedő jó magyarok hajdani kamaszkoruk DIVSZ-indulójára, a Varsavianakára, egy jugó partizándalra, vagy az amúriakéra, Sztalin Szulikójára, vagy arra, ami szinte magától bukkan elő, hogy „Szódd a selymet, elvtárs”, netán „Úttörőknek kisvasútja medve módra szusszan...”, hogy oda konkludáljunk: „Köszönjük néked, Rákosi Elvtárs...” Igen... , megáll az idő... Aztán reggel elautóztatják a vendéget a repülőtérré, a vasútállomásra vagy a Greyhound megállójába... Itt Bernben és Jeruzsálemben, Washingtonban és Salzburgban, nagyon-nagyon keveseknek a békebelien „kirekesztő” Johannesburgban és Dél-Amerika „nácifertőzött” (ahogy itthon a hivatalosság...) nagyvárosaiban, Nyugat-Berlinben (átszivárogyva..., oda ami egyszerre volt börtön és a „mindenféle” szabadság öngerjesztett hona, amit egy kézen-közön terjedt NDK-térképen nagy fehér foltként ábrázoltak), Sidneyben meg Felsőlvön (ahol a magyar királyság legnyugatibb gimnáziuma épült valaha, Árpád-kori székely íjászok alapítása ez a község, s ugyanitt csodálható meg az osztrákok fajtajellegének, a képmutatásnak a mesterműve is: az Anschluss-denkmál, a legnagyobb ausztriai Hitler dicsőítő építmény, ami ma antirasszista kegyhely...), Párizsban, Kölnben, Söderteljén, Brüsszelben, Montréalban vagy éppen a Burg Kastlban, ahol 1958 és 2006 között mintegy négyezer diák tanult, mint a magyar diaszpóra egyetlen középiskolájában..., s ahol 1972-ben Mindszenty bíboros is látogatást tett...

NEM SOKKAL...

...kiszabadulása után. Ami már azoknak a titkos paktumoknak és látványos diplomáciai színjátékoknak a kezdetei közé tartozik, amik elhozták a nyolcvanas éveket, majd a hidegháború végét, s mindazt, ami ezzel együtt járt. S amiben ma élünk. Ahol – és amikor – az emigrációra már nem kitekintünk, hanem visszanezünk...

A történelemben mindennek van előzménye. A nyolcvanas éveknek, amik végül helyel-közzel összeismertették a világba szétszórt, valamint a Kárpát-medence peremvidékein idegenbe rekedt magyarokat az „anyaországiakkal”, tehát ezeknek az időknek is megvannak az előzményei a hetvenes évek elejétől, amiket a maguk valóságában most kezdünk igazán tudomásul venni és értelmezni. Könyvtárnyi az „ismeret” ezekről a história világmozgalmakká összezőződő eseményekről, bár az kérdéses, hogy mennyire biztos a „tudásunk” róla. Emlékezhetünk

– szeszélyesen kavargó címszavak, a hajdani „egyidejűség” visszaképzelésének a jegyében... –

a nyugatnémet „Ostpolitikára”, Willy Brandttal, az SPD-vel és mint hamarosan kiderült, a Stasival a főszerepben (hogyan nem valamiféle marginális belnémet ügyről volt szó, azt az illusztrálja a legjobban, hogy két éves kancellári működésével már kiérdemelte a Nobel békedíjat...); a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a demokrata Carter volt az amerikai elnök (szintén Nobel békedíjas...), ő az aki a Szent Korona átadásával nyit „Kelet-Európa legliberálisabb rezsimje” felé, felénk..., felültették? alighanem...; Mindszenty bíboros 1971-ben hagyhatja el az amerikai követséget és egyben a hazáját – a bezárt idegenségből a nyitottan hazátlan térbe kerülve –, ezután rögtön megkezdődik halhatlan türelmű és elhivatottságú missziós-pasztorációs munkája az emigráció magyar kolóniáiban, ott folytatva hivatását, ahol 1948-ban abbahagyatták vele. Mindenesetre 1974-ig hivatalosan esztergomi érsek, ekkor jelenik meg emlékirata Torontóban, primási székhelyére csak 1991-ben kerül vissza – végleg, az altemplomba; II. János Pál 1978-tól pápa; Gorbacsov 1985-től főtitkár a nagy szomszédnál – vagy egy évtizedes vezetési – mondhatni permanens gerontológiai – válság után; a Mozgó Világot 1975-ben engedélyezik és 1983-ban végleg betiltják – a kezdet és a vég mélyebb okainak a mozaikjait most kezdi kirakni a történelem; 1975-ben írja alá fellélegezve a „világ” a Helsinkai Konferencia záróokmányát (EBEÉ). Ennek az 1985-ös budapesti „kontrolláló” konzultációjával szemben megszervezett alternatív kulturális fórum rendészeti „kezelése” a pártállami hatalmat megoldhatatlan feladat elé állította, s ezután a virtigli, de senkit ki nem rekesztő liberális akció után minimálisra szűkült a nyilvános politikai erőszak tere. És ettől kezdve minden ellenzéki mozgalom felhagy az underground szervezkedéssel és minden igyekezetével a nyilvánosság birtokbavételén munkálkodik. A politikai köznyelv kulcsszava ekkor lesz a „fellelázítás”, amikor a rezsim párbeszédképessége végleg megszűnt; 1973 és 1979: a világméretű olajválság, ami – ki sejtette akkor... – végül is meg fog ágyazni a gazdasági és politikai globalizációnak; 1982 – a meghatározó esemény: az államcsőd elől a magyar vezetés kénytelen a Nemzetközi Valutaalap és a Világban kebelére menekülni, hogy miféle elő- és utójátékok révén és árán, arról is csak a legutóbbi időkben kezdenek hírek szivárogni az MNB akkori vezetése, az „impexek”, és a titkosszolgálatok felől...; 1986. szeptember, Bécs, a II. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Privát élmény: mint előadó kaptam meghívást és útlevelet. Itt dedikálja nekem Borbándi Gyula, családom szorongva emlegetett tagja, akinek 1949-ben el kellett menekülnie itthonról, A magyar emigráció életrajza című könyvét, amit visszafelé a határon még mindig rejtegetnem kellett...; 1980-ban indultak meg a hajógyári sztrájkok Gdanskban; 1984-től működik Magyarországon a Soros Alapítvány, 1991-től mindennemű állami felügyelet mellőzésével, s 2024-ig – állítólag – 170 milliárd forintot investált az általa indokoltnak tartott ügyekbe; 1986 – bonusz a „liberális” Magyarországnak: az első mogyoródi Forma I. futam; 1981: az első AIDS-es beteg... És folytathatnánk...

És mindeközben mind nyilvánvalóbban erősödik a magyar kultúra szabadságharcos elkötelezettsége – amivel párhuzamos a politika kapkodása, esetenkénti erőszakos akciókkal leplezni próbált végzetes gyengülése. És új fejleménye a nyolcvanas éveknek, hogy a művészet emancipációs küzdelmének erősödése mellett a művészek maguk is a civil jogvédelem hangadói kezdenek lenni. Mert a nyolcvanas éveket – hogy csak a filmeknél maradjunk – nemcsak a radikálisan tabudöntő Pergőtűz, az István a király, az Eldorádó, az Egymásra nézve, a (még 1977-es) Küldetés, a Megáll az idő, a Kárhozat, a Recsk stb., stb. karakterizálja, hanem az is, hogy pl. országos civil (azaz: rendszerellenes) tiltakozás bontakozik ki a Mozgó Világ betiltása miatt, hogy mind többen hágják át az ú. n. „kettős publikáció” tiltásának kötelmét, azaz egyszerre élnek a hivatalos itthoni nyilvánosság lehetőségeivel és azzal, amit az emigráció vagy a szamizdat biztosít, a szerkesztőségek is mind többször vétenek a cenzúra ama alakoskodó változata ellen, ami a „konzultációs lista” címszava alatt kerül be a „szocialista” sajtótörténetbe, hogy az 1981-es és az 1986-os írószövetségi közgyűlések lényegében megfogalmazzák a rendszerváltozás ideológiáját, párhuzamosan a monori (1985) és a lakiteleki (1987) találkozókkal, mindenütt írókkal a főszerepben, emlékezetes a magyar írók tiltakozása a Pozsonyban perbe fogott Duray Miklós ügyében (1983)...

HÁT...

...az emigráció? Mára már talán nyilvánvaló tény, hogy a nyolcvanas évek „liberalizálódása” nem a rendszer valamiféle morális öntisztulásának az eredménye, hanem azon pénzügyi hatalmak kinyilvánított igényének, amik megmenették az országot az államcsődtől – tudjuk, milyen áron és hosszú távon milyen következményekkel... A polgárok megnövekvő mozgási szabadsága és az „eszmék szabad áramlásának” fogcsikorgatva elfogadott és persze minden lehető módon szabotált doktrínája is egyre több rést ütött az itthoni és nyugati magyarokat elválasztó falon, de nem feledhetjük – ezzel párhuzamban – az utódállamok magyarsága iránti felfokozódott érdeklődést és szolidaritást sem. Ha megíródik egy mindenre kiterjedő emigrációs irodalomtörténet, abban helyük lesz az olyan látszatra akcidentális eseteknek, amiket valójában egy tendencia tüneteiként kell számontartania az utókornak. Olyasféle (random...) emlékekre hivatkozhatom részben a magam szűkebb köreiből, mint pl. Szakolczay Lajos Faludy-dolgozata a Mozgó Világban 1982-ből. Ebben az ügyben nemcsak az volt „botrányos”, hogy egy emigráns költőről beszél egy itthoni kritikus emelkedett modorban, provokatívan „hiánypótlást” emlegetve, ráadásul arról, akinek 1956-ot idéző emblematikus szavai darabjai ott szerepelnek mindenütt a diaszpóra rendezvényein, hanem az is, hogy egy Püski Sándor által Amerikában kiadott kötet alapján íródott az elemzés. A tanulmány mellett – első alkalommal 1956 után – eredeti Faludy-költemények is olvashatók, pártközponti „nihil obstat” nélkül... Apró emlék ama „közös” fellépések egyike is, amikor „kint” és „bent” együttesen, azaz közös szervezésben folyt az aláírásgyűjtés ekkortájt Faludy Nobel-díja ügyében. S ha már Duray és Püski neve is leíródott...

Ugyanebben az évben jelenik meg a csehszlovákiai kisebbségi jogvédelem fő műve, az ifjú geológus Kutyaszorító című munkája, a magyarországi Csoóri Sándor előszavával, New Yorkban. A magyarországi kultúrpolitika reakciója rendkívül bárdolatlanra sikeredett, ennek megfelelő hatásokkal. Viszont egy 1988-as áprilisi nagy Borbándi-interjúmat az Életünkben még szigorú pártvizsgálat követte Pete György főszerkesztő ellen. (Csak a kor és politika abszurditásainak jelzésére: ezen év novemberének elejére már megjelenik a Hírel, mindennemű pártállami engedélyeztetés nélkül, Borbándi Gyula és Püski Sándor védnökségével – utóbbi most tér végleg haza, csaknem egy időben Faludyval és a látogatóba érkező Borbándi Gyulával –, Csoóri Sándor elnökletével és Csurka Istvánnal mint főmunkatárssal, aki az első számban már leírja 1956-ról: „örökké szent forradalmunk”...). Csurka szilenciuma is emlékezetes, amit Az elfogadhatatlan realitás című – természetesen – Püski által gondozott New York-i könyvéért kapott. Mindezzel szemben 1979-ben ugyancsak a szombat-helyi folyóiratban publikálta Czigány Lóránt értekezését A nyugati magyar irodalom négy műhelyéről, amiben tárgyyszerűen hiteles beszámolókat kapunk azokról a nyugati magyar intézményekről, amiket az itthon hivatalosság szívesen tekintett nem létezőnek. Ha készülöben lesz egy alapos monográfia a diaszpóra és az anyaország irodalmi kapcsolatairól, az efféle dolgozatokat is fel kell dolgoznia, pl. Czigánytól itt értesülünk, hogy már a hetvenes években a Mikes Körnek vendége volt Csoóri, Eörsi, Konrád, Hankiss és Mészöly, mellettük persze Berend T. Iván és egy-két hozzá hasonló is. Groteszk paradoxon, hogy Czigány írását azért lehetett megjelentetni, magyarul, azért nem akadt fenn a soha be nem ismert, csak éppen létező cenzúrán, mert eredetileg a hatalom által „lanszírozott” Anyanyelvi Konferencián hangzott el...

AZ EMIGRÁCIÓ MAGYAR IRODALMÁRÓL...

...beszélve, óhatatlan szempont kell legyen annak a bemutatása, hogy mit is tudott a szakma a diaszpóra irodalmáról, mihez fért hozzá és minek a kimondására kapott engedélyt. Azaz a mindentudó hatalom és a fragmentális tudással rendelkező privát szféra „között” volt-e lehetősége a „szakmának” valamiféle kanonizációs szerep betöltésére. És ami szükségképpen ehhez a kérdéshez kapcsolódik: miféle önképe volt az írástudó emigrációnak. Néhány jelzéssel kell megelégednünk válasz gyanánt. De ezek egyikét sem mellőzheti a majdani mérlegkészítés.

Újra a nyolcvanas éveket kell felidézünk. Azt az időt, amikor a politikai engedékenység arra is rákényszerült, hogy olykor-olykor még némi támogatást is adjon, kellő kontrollal természetesen, annak a kutatására, aminek létezését tovább már nem tagadhatta. Két vállalkozás érdemli meg az utókor – pártoló – figyelmét. Az egyik a hatvanas évek nagy akadémiai irodalomtörténetének a folytatása, ami sok év és még több belső botrány után 1982-ben jelenik meg, négy plusz két kötetben. Ne rejtjük véka alá: a korabeli közvélekedés azt tartotta, hogy a munka létrehozója, igazi főszerkesztője, Béládi Miklós korai

halálával fizetett azért, hogy ez a mű végül is elkészüljön. A kulturális politika prominensei – szerkesztői vagy lektori szerepben – folyamatos és kíméletlen belső cenzúrát gyakoroltak. A mű mai ésszel felfoghatatlan részletezéssel beszél az 1945 és 1985 közötti irodalomról, valószínűleg a kényszerű döntések és a folyamatos döntésképtelenségek eredője a gigantikus terjedelem. 3760 oldal... A negyedik kötet anyaga a „határon túli magyar irodalom”, amelyben az utód-államok irodalmát a helyi szakemberek mutatták be, nyilvánvalóan a maguk lokális, azaz „kisebbségi”, érdekeinek és kényszereinek megfelelően, szövegeiket ma olvasva az a benyomásunk, hogy hallatlan visszafogottsággal, több irányban tompított vélekedésekkel voltak kénytelenek... stb. A nyugati magyar irodalom fejezete, ami a – teljesen értelmetlen – Vázlat alcím (?) alatt olvasható, Béládi Miklós, Pomogáts Béla és Rónay László munkája. (Négy évvel később lát napvilágot önálló kötetként ennek némileg átdolgozott változata, immár A nyugati magyar irodalom 1945 után címmel.) Ma is feltűnő a – korabeli szóhasználatban – Sósának becézett monográfia vonatkozó részének a terjedelme: a könyvnek majdnem harmada, ugyanakkora, mint a romániai – érdemben persze: erdélyi – irodaloménak. Pedig az utóbbi beágyazottsága, sőt személyes képviselete már (és még) igencsak erőteljes az anyaországi irodalmi közéletben és köztudatban, amiről a diaszpóra esetében természetesen szó sem lehetett. Nem lehet eléggé dicsérni a három szakember felkészültségét és bátorságát, tudóshoz illő igyekezetét, munkabírását és komolyságát. Elég, ha csak magának az „anyagnak” az elérhetőségre gondolunk – régi kollégáink többszörösen marginális helyzetéből. Az anyaggyűjtésnek erről a nehézségéről még Borbándi is panaszkodik, pedig ő Münchenben írja összefoglalásait, olyan kutatóként, aki egyben közéleti vezéregyénisége is az emigráció életének. Több mint negyven évvel a megjelenése után sem kell elnéző megértéssel bánnunk a szöveggel: látóköre megnyugtatóan tágas és a minősítései is korrektek. Sőt, olyasmiket olvasunk pl. Wass Albertről, hogy „az amerikai emigráció legtekintélyesebb prózaírója...” vagy az Új Látóhatárról (amire mintha különös kedvvel vadásztak volna a határon), hogy a „legrangosabb nyugati kiadványok sorában foglal helyet”, a szerkesztők „következetesen érvényesített minőségi elvek szerint” válogatnak, „az emigráns indulatoknak és önámításoknak sem adnak teret...” Márai külhoni dolgait is a legmagasabb írói ranghoz illően ismertetik, ugyanakkor feltűnő szordínóval bírálják politikai nézeteit. Mindazonáltal a monográfia léte önmagában merőben paradox: olyan tárgyról kellett a szerzőknek érdemben beszélniük, ami szinte teljes egészében hozzáférhetetlen volt a magyarországi olvasók számára, így az elemi kritikai visszhang is kényszerűen elmaradt. De csak Magyarországon... Borbándi emigrációtörténetének második kötetje (Emigráció és Magyarország, a Nyugati magyarok a változások éveiben, 1985–1995) a 359–60. oldalon érzékletes képet ad arról a forrongásról, amit Béládiék munkája odakint kiváltott, s amiről nyugodtan elmondhatjuk, hogy az elmarasztaló álláspontok mögött jóval meghatározóbbak a szubjektív, sőt olykor egészen a nemtelenségig elfoglalt vélemények, mint a szakszerű bírálatok.

A NYOLCVANAS ÉVEK MÁR...

...nem tehettem meg azt sem, és ez a másik nagy újdonság, hogy némi bepillantást ne engedjenek az emigrációnak a széptani produktumaiba is. Persze „megfelelően” szerkesztett módon. Tehát a legkezelhetőbb formát választották, az antológiát. Itt – azért – lehetett válogatni, s feltűnés nélkül kihagyni a kényesebb darabokat, alkalmanként a kényesebb szerzőket is. Ki tudna ma már mesélni arról, hogy ha nem is politikai háttéralkuk, de bizonyára baráti és kollégialis háttérmegbeszélések, egyeztetések eredménye volt az a különös fejlemény, hogy a budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó és a berni Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem ugyanabban az évtizedben ad tekintélyes válogatást a nyugati szépprózából, költészetből, tanulmányírából és esszéirodalomból. És az is a halványuló emlékezet ügye, hogy miként is intézte a hazai hivatalosság az emigráns szerzőkkel való kapcsolatfelvételt, a hozzájárulásukat kérve a vasfüggöny mögötti publikációhoz... Ha egymás mellé helyezzük a két sorozatot, érdekes képet kapunk. A kép érdekessége az, hogy – ami a lényegét illeti – alig különböznek egymástól. Ugyanabból a definiálható szöveghalmazból válogattak és a szerkesztés során kiderült, hogy a diaszpóra történeti-esztétikai önképe nem sokban különbözik attól, amit a hanyatlás állapotában politikailag elbátortalanodott pártállam az esztétikai és nemzetelvű ideológiai képviselőnek engedett, azaz: tudomásul vett. Az, hogy Tollas, Faludy vagy Márai nem lehetett jelen az itthoni líra-kötetben, az éppen oly szimpla tény, mint az, hogy Márai és Wass Albert hiányzik a svájci próza-gyűjteményből. A szövegek tematikája természetesen bábább a nyugati kötetekben, de arra is érdemes figyelni, hogy a politikai ízlésben a magyarországihoz hasonlóan megosztott emigráció ezekben az utókornak is szánt összefoglalásokban túltett azon, amit a csoportérdekek diktálhattak: az 1986-os esszéválogatásban ott látjuk a szélső pontokról Fejtő Ferencet és Gombos Gyulát, az 1987-es tanulmánykötetben egyaránt ott van Kende Péter és Bárczay Gyula. Az egyetlen igazán feltűnő eltérés a „kint és bent” között, az az, hogy az ideológiailag legkényesebb gyűjteménnyel, a tanulmányokéval, a magyar kiadó „meg(azaz: ki)várta” a rendszerváltozást, hiszen ez kellett ahhoz, hogy olyan fejezetet is nyisson benne, mint aminek címe: „Isten hozzád, emigráció!” S itt jegyzem meg, hogy a magyarországi próza-antológiát nem vállal(hat)ták névvel az összeállítók, outsider kiadói káderek jegyzik a könyvet, ami – korabeli híresztelés – Pándi Pál nem nyilvános, de annál megfellebbezhetlenebb szuperlektori véleménye miatt – „állt” három évig. S ha szabad újra egy futó személyes megjegyzést tennem: Borbándi Gyula, az Új Látóhatár főszerkesztőjeként éppen ennek az 1987-es, Két dióhéj című, kötetnek a méltatására kért fel, s ez lett az egyetlen „illegálisan” megjelent írásom a lapjában, – persze – akkor már mindennemű retorzió nélkül... Noha – egy bő emberöltővel utóbb újra olvasva szövegemet is – látszik, veregetem meg a vállam..., hogy egyáltalán nem tartózkodtam a magyar kulturális politika gyalázatos belviszonyainak minél érzékletesebb és informatívabb megjelenítésétől...)

AMI A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN...

...történt és történik az emigráció irodalmának itthoni megítélése terén, az egybeesik a kinti írók folyamatos és különösebb visszhangot ki nem váltó hazatéréseivel. Halk elégikus hangoltság jellemzi ezt a hazatérést, mondhatni: hazaszokást. Főleg azért, mert a „hazatérés” mind többeknél az élettől való végső búcsúvételt előlegezi. Ez a hangulat nem jelenti azt, hogy nem voltak látványos „bulváresemények”, vagy ne történtek volna botrányok, amik egy részét persze bizvást ítéelhetjük a siralmasan torz magyarországi irodalmi belviszonyok „leképeződésének” is. Bármit is mondunk azonban erről a mind bővebb emberöltőnyi időről, az akarva-nem akarva már a

MÉRLEGKÉSZÍTÉS...

...része. Kezdve pl. Faludy György lírikusi diadalútjától és mélységesen ízléstelen önmutogatásától. Vagy attól, ahogy az agg Cserépfalvi Imre megpróbálta sok évtizedes könyvkiadói sértettségét megtorolni az éppen visszatért Püski Sándoron. Azzal folytatta, amivel 1945-ben már próbálkozott, az „antiszemitázással”, akkor sikertelenül, jóllehet hatalmi helyzetből. 1989-ben azért lett különös súlya ennek a – különben – marginális esetnek, mert beletagozódott az első demokratikus parlamenti ciklus idején generált alighanem leggaládabb rágalomkampányba. Azt azért jegyezzük meg, hogy Cserépfalvi azt a Püskit akarta kirekeszteni a honi közéletből, aki – „szélsőjobbos” létére... –, éppen az ő hajdani kedvenc baloldali költőjét, Faludyt évtizedekkel utóbb Amerikában egy bámulatos versgyűjteménnyel tisztelte meg. Ez a kis – Czakó Gábor műfaji terminusával élve – „rémmese” azok közé a példák közé tartozik, amiken nem lett volna szabad meglepődnünk, jóllehet nem számítottunk rájuk. Jelesül arra, hogy a magyarországi politikai viszonyok és viszályok a legtöbb hazatérőt bekebelezték, de legalábbis színvallásra készítették. Ez a borulatos tény persze nem érte váratlanul azokat, akik némi ismeretekkel bírtak a külhoni magyarság politikai és ízlésviszonyaiban. Borbándi monográfiái erről kimerítő alaposággal beszélnek. Neki arról is vannak konkrét és keserű tapasztalatai, hogy az emigráció irodalmának képviselője is – irodalmi életről itt aligha beszélhetünk – erősen megosztott, többszörösen is az. Ki mikor „jött ki”, milyen ízléspreferenciái vannak, milyen körök fogadják őket stb. „Közösségi tudat és együttérzés tekintetében az emigráns írók nemigen jeleskednek” – olvassuk sok évvel a nagy történelmi fordulat előtről. Közelálló kortársak előtt az sem titok, hogy a nagy magyarországi változásra készülő pártkezdemények képviselői, már a nyolcvanas évek közepétől próbáltak tábort verni az emigráció jelesei és hangadói között. (Hogy anekdotázzunk..., nemegyszer előfordult Svájcban vagy Svédországban vagy New Jersey-ben, hogy a jobboldali-nemzeti elkötelezettségű vendég hazai helyzetképre a vendéglátók így reflektáltak: „Jó volt ezt hallani tőled, bár a múlt héten itt járt a Miklós, meg a Bálint, meg a Gábor, ők kicsit másként látják a dolgokat...”) A hazatérés politikuma sok esetben meghatározta a hazatérők itthoni végleges helyfoglalását, társas életét, írói reputációját. Egy valamikori mérlegkészítés nem kerülheti meg ennek a feltárását.

Legyen most elég emlékeztetni a szimbolikus politizálás két legkisszerűbb és legabszurdabb esetére. Az egyik Nyíró József hamvainak hazahozatala és Erdélybe való bejuttatása volt 2012-ben: ebben a történetben (amelynek végkimeneteléről máig nincs hitelesített tudásunk), keveredik minden, ami itt a Balkán szélén szánalmasan bizarr, borzongatóan morbid és kicsinyesen galád. A másik Wass Albert debreceni szobrának története (2008), ahol-amikor egy-egy pillanatra sajnálatosan egymás közvetlen közelébe kerültek a magyarországi balliberális „nemzetfölötti” érvek a román „sovinizmus” fasisztoid állításaival. Megjegyezhető (csak zárójelben: Petőfin kívül aligha kapott több szobrot magyar író, mint Wass Albert...), hogy ez a szobor-kalamitás nem itt és ekkor kezdődött. 2004-ben avatták fel Székelyudvarhely központjában a magyar-székely szoborparkot, ahol a Farkasverem írója is megkapta a maga emléképortróját (erről az 1934-es regényről azt írja az 1965-ös Magyar Irodalmi Lexikon, hogy „orosz klasszikusokat idéző”...), a nevét viszont nem lehetett kiírni... A vándor székely hazatalál, ez áll a posztamensen (régii szép szóval: oszlopszéken), ha el bírjuk olvasni a nemzeti színű szalagok tömege alatt.

A magyarországi s ezen belül az ú. n. akadémiai irodalomtörténet írásnak egyetlen ambiciózusabb összefoglalása született az utóbbi évtizedekben: A magyar irodalom története I-III. (2007). Egész „irodalma” van a kiadvány kritikájának, és az egybehangzó vélemény az, hogy ez a mű inkább magánakciók eredője lett, mintsem intézményes állásfoglalás. Természetesnek vélhető, hogy a szerkesztés posztmodern ihletettsége, alkalmi sznobériája, sok esetben teret engedett a szociológiai szempontok vagy a történeti rendező elv negligálásának, ugyanakkor persze azokról teljesen le nem mondhatott. Ez az eklekticizmus jellemzi az emigráció irodalmának szánt szakaszokat is. Ezek nem nagyszámúak, zömükben egyetlen témát írnak le, de akadnak érdemleges áttekintések is. Mindenesetre ezek a tanulmányok már kezdeményei a távlatosabb mérlegképzítésnek. Olvashatunk egy dolgozatot az Ítélet Canudosban című Márai-regényről, egyet egy Tibor Fischer nevű angliai szerző magyar vonatkozású szövegéről, egy elemzést Domonkos István Kormányeltörésben című verséről és egyet a Magyar Műhelyről. Viszont két tanulmány alapos áttekintést ad a száműzött magyar prózáról, egy pedig Kemenes Géfin Fehérlófiája elemzésének bevezetőjében az emigrációs irodalom létéről és mentalitásáról – általánosságban. Az 1920-tól napjainkig tartó tanulmányok kötete 46 idesorolható nevet említ (az utódállamokból 65-öt), eldönthetetlen, hogy ez a szám méltányos-e avagy sem. Akikről bővebb szó esik vagy legalább háromszor leíródik a nevük: András Sándor, Bakucz József, Borbándi Gyula, Czigány Lóránt, Domahidy András, Domonkos István, Faludy György, Ferdinandy György, Gombos Gyula, Határ Győző, Háty Gyula, Ignotus Pál, Jászi Oszkár, Karátson Endre, Kemenes Géfin László, Kibédi Varga Áron, Molnár Ferenc, Papp Tibor, Sárközi Mátyás, Szabó Zoltán, Tardos Tibor, Thinsz Géza, Vitéz György, Wass Albert. Meditációra alkalmas írói leltár... Azzal együtt, hogy Cs. Szabó neve egyszer van leírva, Márai meg valamiért hiányzik a kötetvégi lajstromból...

Nem tudni, hogy volt-e valamiféle itthoni (vagy esetleg emigrációs) szakmai visszhangja egy berlini lokalitású kötetnek, ami 2009-ben jelent meg angolul: *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe*. A könyv „compendiumként” határozza meg önmagát, az internetes belépés hiányában csak a tartalomjegyzék nyújtotta szegényes információkra hagyatkozhatunk. (A könyv ára 298,74 dollár, de megrendelhető a Bookline-on is, 107898 forintért.) Pedig – belegondolva – nem akármilyen szakmai kihívást jelentene együtt látni – mondjuk – Gombrowiczot, Kunderát és Márait. A szerkesztők-szerzők egyike már elhunyt, ő a budapesti lágerben élte meg a háború végét, 1956-ban „menekült” el. Amerikában és Hollandiában élt. A másik szerző-szerkesztő Romániában és az USA-ban tanult amerikanisztikát és hungarológiát. Tevékenykedett a budapesti CEU-n, jelenleg – más elfoglaltságai mellett (Bécs, Konstanz, Göttingen stb.) – a Collegium Budapest „irodalmi számúzetéséről („literarischen Exil”) szóló kutatási projekt társigazgatója”. Ismerethiányban a magyar vonatkozású tematika jelzésére kell szorítkoznunk: 1919-26, bécsi magyar „aktivisták”; az Irodalmi Újság az emigrációban; a Mikes Kör és Műhely; Kertész Imre (Ő hogyan kerülhetett az emigránsok közé, talány.); Márai naplói, a San Gennaro vére és az Ítélet Canudosban; Wass Albert („újjászületés és apoteózis”...).

Hiába igyekszünk a jövőre háritani a magyar irodalmi emigráció működésének és teljesítményének a felmérését, be kell látnunk, hogy minden idevágó észrevétel a mérlegkészítés jegyében születik, és nemcsak ma, hanem már a nyolcvanas évek óta. És az is megjegyezhető, hogy sokkal mélyebb ismeretekkel rendelkezünk a rendszerváltozás előtről, mint az azt követő negyedfél évtizedről. Merőben az összehasonlítás végett ebből a szempontból, a tárgyiasság és az adatgazdagság szempontjából is érdemes egymás mellé tenni Borbándi emigrációtörténete két kötetének az irodalommal foglalkozó hasonló méretű fejezeteit.

A MÉRLEG...

...nem nélkülözheti a mennyiségi adatokat, bármily bizonytalanok is legyenek alkalomadtán azok. Ugyancsak mellőzhetetlenek a névsorok. Ez ügyben először természetesen megint Borbándi összegezéseihez kell fordulnunk. Első emigrációs monográfiájában szerepel a – persze – hozzávetőleges alapadat: „A hetvenes évek közepén végzett – eléggé vázlatos – felmérésem alapján mintegy három és félszázra becsültem azok számát, akik rendszeresen és bizonyos színvonalon felül publikálnak szépirodalmat, értekező prózát, általános érdekű tudományos irodalmat. Ezeknek csak egy töredéke él írói munkából.” Ugyanekkor Kabdebó Tamás is megpróbálkozott egy olvasásszociológiai felméréssel. A minta szűk körű volt ugyan, de azért ma már történeti értéke van annak a jelzésnek, hogy mely könyvek bírták ekkor leginkább az olvasók tetszését. A sorrend: Gábor Áron könyve a Gulágon töltött éveiről (Az embertől keletre), Mindszenty emlékiratai, Máraitól a Föld, föld, Wass Albert Kapa és kasza, valamint Határ Győző Sírónevető című prózája. A legkedveltebb szerzők sorrendje: Cs. Szabó, Márai, Wass, Gábor Áron, Határ, Halász Péter és Fűrj Lajos...

Ezeket a számokat és listákat nyilván nem érdemes a Magyar Írószövetség vagy a Szépirodalmi Társasága állományához mérni (még ha minőségi alapon talán is nem lenne haszontalan némileg korrigálni azok taglétszámát...), viszont kínálkozik egy megbízhatónak gondolható adatbázis. Ami nem annak készült... Ami nem írói lexikon, hanem a legjobbnak-legemlékezetesebbnek minősített magyar szépirodalmi könyvek gyűjteménye 1956 és 2016 között. A Magyar Művészeti Akadémia kiadványának szakszerűségéhez kétség nem férhet, és minimálisnak ítéelhetőek azok a címek, amik felvételénél (vagy elhagyásánál) valamilyen irányú elfogultságra gyanakodhatunk. A közelmúlt magyar történelme képeződik le itt, mondhatni: összmagyar érdekek és esztétika értékek figyelembevételével. 333 szerző 655 könyve már megbízhatónak vélelmezhető arányokat kínál. Ennek alapján rögzíthetjük az utóbbi hatvan év magyar irodalmának történelem-földrajzi megoszlását. Az anyaországi irodalom aránya 65%. Az erdélyi 15, a jugoszláviai 6, a csehszlovákiai 5, a szovjetunióbéli 1%. Az emigráció részesedése 8% – innen 26 könyv kapott elemző figyelmet. Ha majd valaha „megképződik” az irodalomtudományban vagy az érdeklő olvasók tudatában valamiféle virtuális irodalmi földabrosz, ennek világító pontjai kijelöléséhez alighanem megnyugvással hagyatkozhatunk arra a könyvsorozatra, amit a Magyar Irodalmi Művek című magiszteriális kötet rögzít.

ÉS A MÉRLEGGÉSZÍTÉSEN...

...mint – talán mondhatni – korrigényen medítálva valószínűleg, azaz nyilvánvalóan az első lépések egyikeként kell meghatározni a „merítés” vezérelvét. Ki tartozik az emigráns írók körébe? Már maga ez a kategória sem egyértelmű, hiszen találkozunk más megjelölésekkel is: kivándorolt, menekült, száműzött, nyugati szórványban élő, disszidens (az angol 'dissident' jelentésköre nem esik egybe a magyaréval), használatban van a diaszpóra irodalma meg a nyugati magyar irodalom terminus is. Az írói státus kijelölése előtt számos tényezőt kell figyelembe venni, amik közül talán a legfontosabb az, hogy az illető szerző életművében milyen arányban vannak azok az alkotások, amik „odakint” jöttek létre. De módosító elem a művek tematikája is, vagy az, hogy valaki anyaországi vagy utódállamok-beli térségből származik, hogy mennyi időt és mely életrészekben töltött a hazától távol, esetleg az, hogy az író radikálisan szakított-e az „otthonnal”, azaz miről vall az író ars poétikája meg az identitástudata, vagy az, milyen mértékben azonosul a választott vagy éppen a kényszerűségből kapott környezettel, hogy történt-e nyelvváltás stb., stb. Az „alapképlet” meglehetősen egyszerű, még ha az egyes írói életrajzoknál gyanakodhatunk is némi utólagos korrekcióra. A világháború utáni eltávozók – nem emlegetve most azokat, akik háborús tetteikért felelősségre vonásra számíthattak – jellegzetes alakja az a kudarcot vallott demokrata, zömükben professzionális politikus, diplomata, államhivatalnok, pártvezető, aki hitt abban, hogy a katalizma után részt vállalhat az ország újjáépítésében. A forradalom után menekülő megghatózó alakja vagy inkább jelképes figurája viszont az az egyetemista, aki kül-

honban kezdi el és építi fel a karrierjét, s nem a politikában, hanem a privát értelmiségi szférában. S lesznek – mondjuk – egyszerre tanárok, könyvtárosok, újságírók és költők. Minden sors más és más, nemigen lehet valami „legnagyobb közös osztót” vagy legkisebb közös többszöröst” találni. Nos, eme dilemma jelzésére nézzünk néhány különleges esetet, szeszélyes összevisszaságban.

Napjainkból – hogy egy sokakat frappírozó példával kezdjem hevenyészett mustrámat – különösen aktuális Oravecz Imre sorsa és irodalma. Ő többszöri távozásai során (mind különböző motivációval történt) éveket töltött külföldön, zömmel az Egyesült Államokban, hazatérve egyfelől köteteket szánt ottani élményei feldolgozására, másfelől családja története is fontos témákat ad neki, hiszen az emigráns lét és sors többük számára is meghatározó volt a XX. század elején. Akkor tehát őt, a hajdani és mai Szajla falu lakóját, hova soroljuk? Vagy íme Szócs Géza, akit a romániai rezsim elűldözött, hazátlanként három évig járta a világot, s a rendszerváltozás után is mintha állandóan úton lett volna. Számos írása (próza és vers) „külső” ihletettséggű. Van olyan emigrációtörténeti tanulmány, amely őt is ebbe a csoportba sorolja. 1989. tavaszán az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem eufórikus burgenlandi találkozásán azt nyilatkozta, hogy Felsőőrött kíván véglegesen letelepedni... Mintha örökké az „útban” akarna lenni... Ráadásul neki két „hazát adott a végzete”, Magyarországot és Kolozsvárt. Szász Béla... A magyar emigráció talán leghatásosabb könyvének, a Minden kényszer nélkül címűnek (kommunista) szerzője felnőtt éveit túlnyomó részét külföldön töltötte Párizstól Argentínáig majd Londonig, az itthoniakat viszont zömmel az ÁVH börtönében. Fogsága történetét 1963-ban publikálja Brüsszelben, álnéven, szamizdatként itthon 1984-ben jelenik meg a könyv. (Ő, azok a nyolcvanas évek..., kinyomozva a szerző tortúrájának helyét, Nadas Péter fotóriportot készített erről a budamélyi villáról.) Magyar történelmi paradoxon, hogy voltak olyan kommunista íróink, akiket baloldali reményeik álmvilágában ért utol a végzet, azaz az igazság. Nyilván nem az Illés Bélákra, a Zalka Mátékra vagy a 39-ja brigada szerzőjére, Karikás Frigyesre kell itt emlékeznünk, ám Lengyel József biztos, hogy megérdemli ezt. Élete amilyen nyomorúságos, olyan paradox is. Ifjúkora nagy témáját, a magyarországi 1919-et, ugyanott, azaz idegenben írja meg, ahol sorsa legsötétebb éveit kezdi majd nemsokra átkínlódni, s ahonnan évtizedekkel később 2557 oldalnyi kéziratot sikerül hazacsempésznie. Ám amit életműve csúcának gondolt, az 1965-ben írt Szembesítés, az ugyanúgy fönnakadt a kádárista-aczéliánus cenzúrán, mint a nyugati magyarok könyvei, ha a szövegek politikai „előjele” között van is némi különbség... Viszont Rózsás János, aki kamaszfiúként kezdte kilencéves Gulag-tartózkodását, neves fogolytársa, Szolzsenyicin révén jutott némi ismertséghez a „szabad világban” (bár ő kívül maradt a – rövidre szabott – antisztalinista Boom-on, 1962-ben), emlékiratait viszont Münchenben adja ki 1986-87-ben a Bor(bándi Gyu)la kiadó. Élete utolsó éveiben lett ismert Magyarországon az Amerikában angol nyelvet oktató Kolumbán Miklós. Kolozsvári örmény származék, aki az egyetemen német szakot végezve – jó nevű – angol

nyelvű költőként írt mind több és több „magyar” verset (remek kötete a Reception at the Mongolian Embassy, tucatnyi megrendítő „hazatérő” költemény-nyel), fordítás-kötetet ad ki a XX. századi magyar lírából, Turmoil in Hungary cím alatt, nagyon szuverén válogatásban: Csoórrival kezdődik, Kassákkal meg Oraveczzel folytatódik, Hervayval, Nagy Lászlóval, Weöressel és Orbán Ottóval végződik. Utolsó idejében, gyakran időzvéen idehaza – mondhatni – mind jobban visszatantulta a „magyart”. Ami nem történt meg az egyik legnagyobb hírre jutó íróval, Ágota Kristóffal. Akinek a Nagy füzet, azaz Le Grand Cahier című könyve európai Év könyve díjat is kapott. A Kossuth-díjat csak négy hónappal éli túl. Őt a magyar Wikipédia „magyar származású svájci íróként” tarja számon... Számára íróként a francia nyelv választása tudatos, ha nem is konfliktusmentes döntés volt hajdan: „ez az a nyelv, amelyik folyamatosan gyilkolja az anyanyelvemet...” Nyelvgyilkosság vagy észrevétlen és öntudatlan öngyilkossága az anyanyelvnek? Semmiképpen nem hagyhatjuk említetlenül ebben a különös galériában a már szóba hozott délvidéki Domonkos Istvánt sem. Aki csak 1979-ben telepedik le Svédországban, de már egyszerű ide-oda ingázó „jugó vendégmunkásként” megtelítődött a nyelvhalálnak azzal az egzisztenciális élményével, hogy már 1971-ben meg tudta írni a XX. század második fele magyar költészetének egyik alapversét, a Kormányeltörésbent. És lehetetlen abbahagyni a lapozgatást ebben a virtuális fotógyűjteményben. Íme három női portré. Tegyük csak hozzá: három sikeres magyar nő arcképe. Lesznai Anna (Moscovitz Amália), Földes Jolán és Claire Kenneth (Kende Klára) – háromféle módon kerültek külföldre, háromféleképpen élték meg a hazán kívüliséget és karrierjük is teljesen eltérő. Egyetlen közös vonásuk a zsidó származás – aminek szükségszerűen adódó identitásproblémái megint csak más és más módon nyilvánultak meg náluk. Lesznai Anna a századelő asszimiláns művészei között azon kevesekhez tartozik, akik egyszerre lettek baloldali demokraták és a magyar népművészet megszállottjai, apja egy világvégi „tót-orosz” falu földesuraként, megrögzött Kossuth-hívő, ő maga Jászi Oszkár felesége és egyben a polgári radikálisok szektájának leleplezője, „emellett” a talán legbujább magyar aktkép (Orbán Dezső műve) modellje is. Aki 1919-es emigrációja után hazatér, itt él és dolgozik Horthy országában egy évtizedig és csak a háború kezdetekor költözik New Yorkba, majd a kommunista években is meg-megfordul idehaza. Fő művét emigrációban írja németül 1965-ben, ez magyarul már egy évvel később meg is jelenik, ami nem éppen szokványos emigrációs könyvkarrier. (Az eredeti cím, az Őszutó az Édenben alighanem találób, mint a magyar, a Kezdetben volt a kert.) Földes Jolánt a családi nyomorultság, a szegénység és a tanulás vágya viszi külföldre a két világháború között. A halászó macska utcájának felfoghatatlan könyvsikere ellenére sem sikerült helyet foglalni semminemű magyar irodalmi kánonban. Pedig plasztikusan megjelenített képek és alakok sokaságát vonultatja föl a hazátlanságban – noha maga a szerző csak jóval később kényszerült végleg elhagyni Magyarországot. Tehát inkább – a legjobb értelemben vett – riporter munka ez, mint

valami bujdosói életgyónás. Ha van igaz bulvárkarrier, az Kende Kláráé, ám emögött is ott a századkézép magyar világának minden politikai rettenete. Írógató úrihölgy, aki büszke egy valamikori fürdőhelyi szépségkirálynői koronájára, a háború után két hatalmas könyvsikere nem menti meg attól, hogy kitelepítsék a hortobágyi rizsföldekhez, csak azért, mert harmadik férjének vezetékneve történetesen a Bárdossy volt. 57-ben szörmebolti manökenként kezd új életet Amerikában, hogy aztán elárassza a világot, elhagyott hazáját is, érzelmes-egzotikus históriáival. Hírlik, hogy művei az amerikai celebvilág csúcshelyreplői közé is bejutatták. És bár a végtelenségig folytathatnánk ezt az árnyékidézést, hadd villantsunk végül még ide két arcélt. A legjelentősebbeké közül. Zárjuk rendhagyó mustránkat Zilahyval és Koestlerrel. Bemutatásra egyiküknek sincs szüksége talán még ma sem. Zilahy Lajos itthoni életszakasza írói, filmes és közéleti sikertörténet, a Halálos tavasztól és a Két fogolytól a Corvin koszorúig és az akadémiai tagságig, a lemergi hősi sebesüléstől az Új Szellemi Frontig, a bujkálásig a Gestapo elől és a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság elnökségéig... Az emigrációnak mind a jobb-, mind baloldali szárnyáról érik politikai támadások. A Nemzetközi Pen Clubban az Egyesült Államok képviselője, viszont visszatérő vendége az újvidéki Park Hotelnek. Itt a szomszédban, Szegedtől egy és negyedórás autóútnyira... Hő vágya, hogy hazatelepüljön, ezért jelenteti meg, mintegy vizitkártyaként a Dukay-család című (a magyar kritika által érdemben számon nem tartott) hatalmas családregényét Jugoszláviában több, mint negyedmillió példányban... Kamancon (I. huszita biblia) hal meg, a Kerepesi temetőben nyugszik. Arthur Koestlernek egészalakos szobra van a Fásor és a Felsőerdősor utca sarkán. Kezében könyv, rajta a címe: *Darkness at Noon*. A fő mű (1940), ami megrengette a Szovjetuniót, noha ez csak évtizedekkel később vált nyilvánvalóvá. A magyar irodalomtörténet nem tud róla, legfeljebb zavarodott zárójelekben bukkan fel (pl. mint József Attila futó ismerőse), a zsidóság viszont nagyon is számon tartja, amiként az egyetemes antisztalinista ideológia is, mondjuk Orwell közvetlen közelében. Tizennégy éves korában hagyta el végleg szülőföldjét, egyszer-kétszer hazalátogatott Pestre a harmincas években, többnyelvű író, aki egy-két kivételtől eltekintve magyarul nem írt, s a „maga idejében” egyetlen munkáját sem fordítják le Magyarországon. A Sötétség délben is Münchenben jelent meg 1981-ben, utána viszont három évvel már itthon is szamizdatban. 1988-ban (igen, azok a nyolcvanas évek...) a baloldali ideológia egyik központi, mondhatni: mértékadó intézménye, a Kritika közli Ignótus Pálnak egy 1967-es interjút Koestlerrel, innen tudhatjuk pl. azt, hogy magyarokkal élete végéig mindig magyarul beszélt. A II. világháború elején még magyar állampolgár (ha igaz...) – negyedszázadot töltve Bécsben, a Szovjetunióban, Palesztinában, spanyol és francia földön stb. Élete végén haza akar jönni, de a bécsi magyar követség olyan feltételekhez kötötte a vízumot, amiért még a nála rugalmasabbak is rájuk csapták volna az ajtót. Anekdota: a hetvenes évek második felében amikor Margaret Thatcher be akarta vonni közgazdász tanácsadói körébe, így válaszolt: „Nem leszek az ön magyar gu-

ruja...” Öngyilkos lett, mint Márai Sándor és Wass Albert. Haláláig a „kellett” szót következetesen „köllött”-nek ejtette.

„A NYUGATI MAGYAR ÍRÓ...

...nem az olvasónak ír, hanem – a papírra.” Szabó Zoltáné ez a frappánsan illúziótlan aforizma, ami legalább annyira igaz és hamis, mint az, amit Esterházy nevéhez köt az irodalmi közélet nyeglesége: „Bizony megnyugtatóbb, ha az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítványban.” A Kis magyar pornográfia-beli állítás hangneme nagyon is Márai modorára hajaz, hogy egy másik emigrációs „szálat” is idehúzzunk, aki, úgy lehet, örömmel észlelte volna benne az – eléggé „átlátszó” gúnyval megidézett – Illyés-i diktátumot, azét a „népfiét”, akit a háború utáni években, végleges távozásra készülvén-kényszerülvén mindenkinél jobban utált (és irigyelt...). Ha ennek a két lözungnak a „random” egymás mellé kerülését publicisztikai hajlamom számlájára illendő is írnom, azért talán észlelhetjük közös nevezőjüket. Amit úgy lehet megfogalmazni, hogy az az irodalmiság, ami idegen társadalmi és nyelvi térben jön létre, hajlamos az olyasfajta szélsőségek felé koncentrálni, aminek egyik végpontján azokat a szövegfajtákat látjuk, amik nem akarnak és nem is tudnak leválni arról, ami „otthon maradt” – emlékekben, kulturális hagyományban, akár a jelszó szintű rögzültségeiben a múltnak, ami nem akar törődni se az új körülményekkel, se a valós idővel. Erre a „konzervativizmusra” a példákat többnyire az idősebbek szolgáltatják-szolgáltatták – az ő számukra, ahogy be- és kizárult a „szülőtte” tér, úgy vált moccanatlanná a személyes idő. A másik végpont felé mozduló mentalitás viszont megkerülhetetlen és elodáztatlan egzisztenciális kényszerként kénytelen meghatározni és megalkotni már az „első pillanatban” azt a szerepet, amivel a személyes írói sors tud, mert kénytelen reagálni az új léthelyzetre. Mindkét magatartásminta természetesen rokon egymással a lélektani alaphelyzet tekintetében, azaz minden emigráns írónak vagy így, vagy úgy tudatosítania kell-kellett a maga (és társai) kirekesztettségét, mint véglegesnek tekinthető állapotot, s mindazt, ami ezzel együtt jár: a szét-szórátást, akár földrészek között is, az aktívan működő (mert permanensen jelenlévő...) értékek és értékrendszerek nem létét, ideértve a kritikát is, a meghatározhatatlan és elvárhatatlan és csak alkalmi véletlenekben megjelenő befogadást, vagy azt, hogy hivatása soha nem biztosítja megélhetését, sőt állandó anyagi áldozatokat követel stb. Ezeket a hiányokat és hátrányokat nem mindig tudta feledtetni a művészi autonómia érzete, az itthonról oly irigyelt művészi szabadság, a meghódítható tér határtalansága, a többnyelvűség mámorító élménykínálata, a nagyvilág kulturális ajánlatainak közvetlen hozzáférhetősége, s a kompenzációként némelyeknél – bizony túlzásba emelt – öntudat. Akadtak – utaltam már rá – a rendszerváltozás után hazatértek között olyanok, akiket ízetlenségekbe futó felsőbbrendűségi tudatuk is megakadályozott abban, hogy méltányos szerephez jussanak az itthoni irodalmi közéletben. Egyeseknél (egy-egy keveseknél...) az öntudatnak ezen túlzásai olykor poli-

tikai önmitizáló elemekkel is színeződtek, sőt „bizonyos” igénybejelentésekhez is eljutottak... Eme torzulásokkal – igaz, ami igaz – többnyire nem a szépírók szolgáltak példákkal.

ÉS MOST...

...ennek az eszme-futtatásnak a lezárására készülve, ami mi más lehetne, mint a mérlegkészítésnek valamiféle „közbenső” stációja, a „terepfelverés” és a vég-sőnek gondolt „tereprendezés” között, egy személyes alkalmi vállalkozás formájában, jön a hír, hogy meghalt Domonkos István... És nagyot sóhajtva engedjük meg most teoretikus és historizáló önmagunknak, hogy a mindennapi valóságához igazodjon, és elégedjünk meg azzal, hogy annak tényeit, bármily rendezetlenek is, mintegy riportos élményességgel rögzítsük... Persze amaz – itt és most: egy személyes... – mérlegkészítő kötelezettség és illúzió elégikus hangoltságával... Hogyan nézünk az előbb a hazai magyar földről, utóbb az életből eltávozott íróinkra? Egyáltalán, helyénvaló itt a többes birtokos használata, íróink-e, vajon? Azok voltak-e? Azok lettek? Azok maradnak? Domonkos István évtizedek óta távol volt a magyar irodalmi élettől, de az biztos, hogy a Kormányeltérésben helye rendíthetetlen a magyar költészet történetében. Az összmagyar költészet emlékezetében... Miért biztos? Mert halálának híre az egész magyar irodalmat megrendítő gyászír lett. Az egyik író felemlegeti, hogy hajdanában pályakezdő barátaival egymásnak mondták föl a verset, a másik előásta papírjai közül a vers első kiadásának ódon „jugó” példányát, a harmadik több évtizedes esszéjét idézi Netnaplójában, Tóth László (innen a Felvidékről) emlegeti, hogy miként jelentette meg hosszú csönd után saját privát vállalkozásában Domonkos könyvét 1998-ban, említi, hogy a magyarországi honossá vált menekült délvidéki irodalmárok különszámot adta ki a tiszteletére Veszprémben már (még)1994-ben, Léphaft Pál a „szülötte” föld remek rajzolója, végleg meghúzta a portré vonásait és folytathatnám a magam szűkös számítógépes információs terepein téblábolva... És a többiek? Feledhetjük-e Ferdinandy Gyurka és Sárközi Matyi (bocsánat) Prima-díját 2019-ben? Itt a meghívó: a szombathelyi Berzsenyi Könyvtár tudományos ankétot rendez Ágota Krisztofól. (Utólagos betoldás. Az Életünk jelen száma közli Czetter Ibolya mintaszerű tanulmányát A nagy füzet szerzőjének befogadás-történetéről. Azért ítélné mint a értékűnek ez a munka, mert példát adhat arra, miként kell tájékozódnia annak múltban és jelenben, külhonban és idehaza, aki egy „idegenbe szakadt magyar író jelenlétéről” akar számot adni.) S most kapom baráti ajándékként Papp Endre súlyos monográfiáját Cs. Szabó Lászlóról. És tapasztalom, hogy az MMA jól halad a mester összes műveinek kiadásával, ha jól számolom már hét könyve meg is jelent. A legújabb: két magiszteriális kötetben, kb. ezer oldalon, napvilágot látott Mészáros Tibor Márai-életrajza. Ő az, aki a PIM munkatársaként az író hagyatékát gondozza, első renden neki köszönhetjük a hiteles Márai-köteteket. Jut eszembe, Szokolczay Lajos is kiadta a maga egy személyes Faludy-levelezését. Október 11-én köszöntötték Hévízen Nagy

Pált kilencvenedik születésnapján, ekkortájt ünnepelték meg szülőhelyén, Salgótarjánban is. (Nem állom meg, hogy ne emlékeztessenek arra, hogy a hévízi Major-Zala-féle klasszikus irodalmi erotizmus Nagy Palitól – bocsánatot kérek újra – sem idegen: feledhetjük-e a társaival közösen létrehozott hajdani művet: Lányok szeméremajkain csend ül...?) Az irodalompolitika mélyvilágában és „mögöttesében” kutakodó jövőző filológusok figyelmébe ajánlható információk halmazát osztotta meg velünk az ünnepelt ezekben a napokban, köztük egy 2010-es esetet is. Az a hír járta ekkor, hogy a Magyar Műhely három korifeusa megosztott Kossuth-díjban fog részesülni. Horn miniszterelnök illetékes tanácsnoka, Radnóti Sándor meg is kereste őket, azzal, hogy milyen jó liberális lapot lehetne csinálni a MM-ből. Ők (vagy talán csak Nagy Pál) erre azt válaszolták, hogy politika lapot eddig sem csináltak, ezután sem szándékoznak, pláne nem felszólításra. Meg is kapta a Kossuth-díjat Rakovszky Zsuzsa... (Copyright Nagy Pál, Párizs.) S hogy személyes elkötelezettségemet „e tárgyban” szinte a szeméremetlen önmutogatásig hagyjam megnyilvánulni, visszatérek a beszámolóom kezdetének egyik kulcsszereplőjéhez, Kemenes Géfin Lászlóhoz. Az örök elégedetlenhez, a maga kitagadottság-élményéhez engesztelhetetlenül ragaszkodó Géfinhez, ahogy emlegettük a háta mögött. Ha önreklámnak látszik, ha nem, faktum, hogy az általam szerkesztett Életünk 2024. 3. számában megjelent egy elfeledett kisregénye, nosztalgikus emlékező és a végleg eltávozottat megérteni igyekvő jegyzet kíséretében. Ez csak egyetlen motívuma a kései befogadásnak, de a lényeg nem is ez, hanem az, hogy fő műve, a Fehérlófia, akkortól vált közismertté Magyarországon, hogy Mátis Livia kiharcolta a megjelenését a Szépirodalmi Könyvkiadóban a kiadó létének utolsó pillanatában, 1991-ben. Sőt igazából ekkor vált Opus magnummá – hiszen ekkor állt egybe a korábbi szétszórt darabokból a hat kötetnyi versanyag. Ez aztán folytatódott a Krisztina könyvével, szerény szerkesztői közreműködésemmel stb. Ha az emigráció íróinak „utólagos” honfoglalásához gyűjt majd anyagot a méltányos utókor, az értékmentők között a legelső helyek egyikét Mátis Líviának kell megkapnia. Ő a rendszerváltozás után előbb a Phönix könyvekkel, utóbb a Kortárs Kiadónál vagy két tucatnyi író több tucatnyi munkáját jelentette meg bámulatos kitartással és figyelemmel. Mit sem törődve a „piac” szűkösségével, manipuláltságával és közönyével. Sárközitől kiadott vagy tíz könyvet, Czigány Lóránttól ötöt, Ferdinandytól és Nagy Páltól négyet-négyet, de ott a listán majd’ mindenki: Cs. Szabó, Szabó Zoltán, Kibédi Varga, András Sándor, Gömöri, Szőnyi Zsuzsa, Vitéz, Papp Tibor, Baránszky, Albert Pál, Határ Győző stb. És ha már Határ Győző... Az újabb könyvhetek emblematisz alakja, délceg tartás, harcsabajusz, szalmakalap..., nyoma sincs rajta a többszöri börtönvéneknek... Neki már 1986-ban megjelenik könyve idehaza, óriási életút-interjú is készül vele ezután – ám már korábban is jelen volt az irodalmi élet mélyprivát szférájában, méghozzá a pártállami viszonyokat nézve egészen különleges módon. Londoni lakhelyén maga nyomtatta és kötötte be összetéveszthetetlen aranyszínű borítók közé nagy elvarázsolt műveit, hogy aztán ki tudja hány magyar irodalmár címére elpostázza

mint valami különös palackpostás üzenet. Amit vagy elnyel vagy partjára vet a tenger... És mégsem emlegetik soha a háború után ellegendásodott „darlingosok”, Ottlik, Mándy, Mészöly stb. között.

NEM ÉPÜLT VISSZA ODA...

...ahonnan egykor kiszakadt. Mert a történelem mint förtelmes jelen, kiszakította. És ezzel alighanem eljutottunk ennek az emlékidézésnek, azaz melankolikus emlékeztetőnek a végéhez. Az utóbbi szakaszok – egy sikertörténetről mesélnek, eme „beszámolóm” elején viszont valami olyasmi áll, hogy „fel kell fedeznünk végre az emigráció irodalmát...” Hát akkor? A sokasodó és „sorozatuk” elkerülhetetlen vége felé oly irgalmatlan tempóban közeledő halálesetek tévesztettek volna meg? A gyászból hiányérzet, a hiányérzetből búskomorság, abból meg vádaskodás fejtett? Vagy az újabb idők irodalmi eseményei a hajdanvolt emigráció metafizikus terében..., azok lennének oly szuggesztíven örvendetek, hogy felülírnák mindazt, amit előbb még a mélabú színezett végzetesen „befejezett múltjává” annak, aminek jelenét sem ismerhettük meg igazán?

S hogy beszámolóm helyszíni tudósításként újabb hírrel szolgáljon, íme: a kilencvenéves Gömöri György emlékirata is készen áll a bemutatkozásra, 2024. december 9-én, Soknyelvű életem cím alatt. És mit törődjek a szöveg-szerkesztés elemi rendjével..., jöjjenek tovább a szeszélyes véletlenek... Pl. annak a tudatosítása, hogy a Helikon különösebb csinnadratta nélkül ontja a Márai-köteteket, az Erdélyi Szalon meg a Wass Albert-darabokat. Nemrég láttam A funtineli boszorkányt az Újszínházban, az Elvásik a veres csillag bemutatójára nem jutottam el. A Facebookról értesülök, hogy hetven év után megjelent Magyarországon Efrajim Kishon első tel-avivi könyve, az Ige-mige, ráadásul egy volt pázmányos tanítványom gondozásában... És idevillan egy vitára készítő értelmezés is, mintegy post festa, Schein Gáboré az Irodalomtörténet 2019. 1. számából. A dolgozat sajátos posztmodern-liberális „Rückblick”, a Toldy Ferenc-Horváth János-féle „szűkítő” magyar irodalom-fogalom „elé” helyezi magát, amely nem a nyelvhasználatot tekintvén primátusnak egy-egy szerző hovatarozása meghatározásakor. Való igaz, hogy Ágota Kristóf vagy Arthur Koestler nyelvváltása izgalmas – artisztikus-egzisztenciális – kérdéseket vet föl, de ezek az alkalmi (és kis számú) nyelvi „igazodások” nem jogosítanak arra, hogy zárójelbe tegyük az emigráció irodalmának mindig és mindenütt észlelhető „veszteség-tudatát”, a „nyelv-kérdés” középponti szerepét, a „bujdosásnak” mint nemzeti kódnak az érvényességét... Nincs az az „ezredvégi perspektíva”, ami erre feljogosítaná „az értelmezőt”, még az afféle szerzők elemzésekor sem, mint pl. a két világpolgár, Molnár Ferenc és Koestler... (Némi kajánsággal írom ki a cikkíró mélabús, ugyanakkor lehangolóan tekintélyelvű megjegyzését: „az ezredvég perspektívájából nézve Szegedy-Maszák Mihály elégedetlen volt azzal a történeti szerkezettel, amelyben a magyar irodalmi tudat az emigráció irodalmát mindmáig elhelyezi, de a szerkezet megváltoztatására végső soron nem látott módot...” Hát, Istenem...)

Az egy bekezdéssel feljebb feltett kérdésre válasszal persze nem, csak valamiféle avítottan irodalmias közérzetjelzéssel szolgálhatok, amiben – mi tagadás – a képzelgés jelöli ki azokat a tevékenységi formákat, amikkel én már aligha kerülök kapcsolatba. És ehhez színező elemként utalnék arra – s ezzel (mostani) dolgozatom „alanyiségát” mind a magam, mind esetleges olvasóim elviselőképességének pereméig viszem –, hogy ez a (mostani) dolgozatom egy korábbi tanulmányom – önkéntelen – folytatása: egy szükségszerű perspektíva váltás tudomásul vételeként. Annak dokumentálásaként, ahogy a „témát” a történelem a – és újra itt a régi latin órák emléke... – „folyamatos (azaz aggálytalanul örökéletűnek sugalmazott) jelenből” átváltotta a „befejezett múltba”.

Kilenc évvel ezelőtt írtam egy – a mostaninál háromszor hosszabb – összefoglalást Bujdosó magyarok, bujdosó mondatok címen. A bujdosás mint biblikus és magyar történelmi toposz volt a téma, és ennek egyik belső ívét adta az, amit a legújabb, a XX. század közepe utáni magyar emigráció ehhez szövegekben és létmód-változatokban – egy futó szemlézés során – átlátni engedett. A lényeg a jelen-idejűség volt, kortársak sorakoztak oda a régiség nagyjaihoz, ők adtak valamiféle mítoszi aktualitást a magyar sorskérdések „bujdosás” címszó alatt katalogizálható jelenségtömegének... Amit úgy is fogalmazhatnánk, hogy a „kentaaur-lét” sajátos magyar megnyilvánulásainak. Ami – talán állítható – senkinél és semmikor a századok alatt nem nélkülözheti a tragikum tonálisát. Vagy legalábbis azt, amit az Arany János-i, Kemény Zsigmond-i idők mélakórnak neveztek.

Itt és most, ekkor és ebben a szövegben kényszerült átváltani a szemlézés az aggálytalan egyidejűségből melankolikus hiánylajstrommá, és majd...

A/EGY KÉPZELETBELI TRIPTICHON...

(soha meg nem írandó) záródarabja lesz a kerete-létmódja az emigráció végső helyfoglalásának a magyar irodalomban – a történelmi jelenvalóság jegyében és fesztelenségével. Amikor már semmiféle napi politikai „normaháttér” nem befolyásolhatja a számontartást és az értékelést, csak annyira, amennyire a hagyománytudatot csöndesen módosítja ízről-ízre a mindenkori valósághoz igazodó szellemiség. Ahogy – futó példával élve – az utóbbi fél- és negyedszázad radikálisan átalakította azt a századelő-képzetet (és rangsort), amit elsősorban a Nyugat szuggesztív (ön)képe adott át végérvényes ítéletként a jövőnek. Természetesen ez a képzeletünkben felszivárványuló „összmagyar” irodalmiság akkor válik reális vízióvá, és így otthonává a kibujdosottak életművének is, ha az anyaországi irodalom korrigálja az oly szívósan tovább élő efemer elfogultságokat önmagában, mert enélkül az általános integráció, azaz a befogadókészség elképzelhetetlen. Arról nem is beszélve, hogy közben és szisztematikusan az utódállamok irodalmát is ki kell szabadítani a felejtés és kultikusság kelepceből. Mit jelent mindez? Azt, hogy „mindent” meg kell tudni a magyar emigráció irodalmáról. Azaz megalkotni azt a közeget, ami egyszerre emlékezés és napi realitás. A jelenlévő múlt, amiben ott a leírás és az utólagos ítélet, a regé-

nyesség, az álmvilág és a könyvek józan varázslata. Olyasféle közösen írt nagyregény, aminek a szerzői között ott vannak a filológusok, az íróutódok, a gyűjtőmunkát végző szakemberek... Hogy együtt legyen minden, ami fellelhető – a versek, esszék és beszélek, a levelezések, az emlékiratok, a megsemmisült – igen, igen – dokumentumok. Hogy ne csak azt tudjuk, mit írtak, hanem azt is, hogy hogyan éltek, ki kivel milyen viszonyban volt, ki milyen kapcsolatokban élt a környező mássággal, miféle rítusok kötöttek össze az írókat a tengereken túlról is, miféle családok sarjadtak körülöttük, mit értettek kalandon, szerelmen, éreztek-e rokonságot Arannyal és Kosztolányival, Mikessel és Tandorival, mit gondoltak hazájuknak és hazájukról, milyen nyelven álmodtak, káromkodtak és milyen nyelven sóhajtottak halálos ágyukon... Könyv sorozatokat látok magam előtt, összmagyar Magyar Klasszikusokat és Remekírókat, esszéregényeket, amik egyszerre játszódnak Kaliforniában és a Ferencvárosban, a hargitai fenyők alatt és a deliblári homokbuckák között, tanulmányokat, amikben a derék okoskodók azt próbálják kideríteni, hogy mi köze van Nyírőnek és Wass Albertnek Sütőhöz, Szilágyi Istvánhoz és Bodor Ádámhoz, Tollas Tibornak – mondjuk, miért ne – Petri Györgyhöz és Nagy Gáspárhoz, Határ Győzőnek Juhász Ferenchez és Lászlóffy Aladárhoz, Faludynak Szilágyi Domokoshoz, meg fordítva, Tűz Tamásnak Radnótihoz, Bakucz-nak Szepesi Attilához és Szöcs Gézához. Hogy hoztak-e és mit hoztak – legalább utólag – a bezárt hazába filozófiából, formai tapasztalatokból, miféle életmódajánlásokat, tájélményeket, érzelmi egzotikumokat... Ez a „harmadik kötet” valami olyasvalami lenne, amit nem tudunk körülhatárolni, azaz bekebelezni... Ez valamiféle imagináriusan realizisztikus vendéglátóhely lenne ez... Mint ahogy egy korszak magyarsága invitál maga közé, ha belelapozunk a Kazinczy-levelezés húszegynéhány kötetébe, ha odakeveredünk a Centrál kávéházba a nagyablak előtti asztalhoz, vagy a Darlingba a kabáthalmok közé, ha a marosvécsi kastély kertjébe együtt fújuk az ég felé a szivarfüstöt Bánffy Miklóssal, kavargatjuk a híg kávé a Magyar Rádió Pagodájában Juhász Ferenccel és Pilinszky Jánossal, vagy hallgatjuk Hajnóczy Péter előadását az unikum egészségjavító hatásáról a Mozgó Világ két szűk szobájának egyikében, a szomszédban ott a cipőboltnak álcázott Hadik Kávéház, fent meg a tető és az ég alatt Csontváry vásznainak emléke, Ady régi padjáról nézve az alkonyi fénybe egy régi erdélyi fürdőhelyen, vagy az angol rádió Bush House-ának kantinjában pudingot piszkálva és Cséről beszélgetve és Aczélt figurázva Siklós Pistával és Neményi Ninonnal, bodorított hajunkon cilinderrel a Pilvax előtt, az Írószövetség közgyűlésén valamikor a XIII. kerületi pátbizottság épületében Csoórral és Páskándival rekedtre beszélt mondatok között, vagy egy nyári kertben Nagyborzsönyben, Egyházashetyén vagy Pestújhelyen, foci után sörözve és az ebédet hangoskodva dicsérve, míg a háziasszony mosolyogva legyint és eltűnik a fák meg a virágok között... valami felfoghatatlan ragyogásban...

*2024. november 23-án,
valamikor negyed kettő után*